

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

5

1966

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5
ТРАВЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- П. С. Сохань — Розробка В. І. Леніним тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період 3
С. Г. Лавров — В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський 15

Методологія та методика історичних досліджень

- Д. П. Пойда (Дніпропетровськ) — Про методику визначення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму 25
М. Н. Лещенко — Удосконалювати методику досліджень селянських рухів 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. О. Власкін (Ровно) — До питання про роботу партійних організацій з кадрами місцевих рад на Україні (1959—1964 рр.) 39
М. Г. Погребний — Національний комітет «Вільна Німеччина» та його пропагандистська діяльність 45
Н. А. Сироватська — Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. 56
В. Ю. Чубенко (Саратов) — Українські чумаки в Поволжі 61

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

- А. Г. Ткачук (Ніжин) — Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах (жовтень 1917 р.—лютий 1918 р.) 65
В. В. Фарсобін (Москва) — Нові документи про встановлення Радянської влади в Харкові 82

ЗАМІТКИ

- З. Р. Вельянінова — Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.) 88
І. Ф. Буркало (с. Черна Виноградівського району Закарпатської області) — З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади 96
П. П. Москвін (Житомир) — Становище селян Волині напередодні Жовтня 1917 р. 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Б. С. Кобзар — Виховувати учнів на героїчних традиціях 111

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Р. М. Єсипенко — Висвітлення питань розвитку культури в «Історії міст і сіл Радянської України» 115

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. Л. Шерман (*Харків*) — Деякі питання радянської історіографії (Друга половина 30-х рр.— 1956 р.) 119

НАШ КАЛЕНДАР

- Ш. Т. Кіперман (*Луганськ*) — Солідарність трудящих України з страйками Англії в 1926 р. 125
 В. А. Савинець (*Львів*) — Історичний форум на захист миру (до 30-річчя антифашистського конгресу діячів культури у Львові) 129
 В. Ю. Твердохліб (*Коломия*) — Борець за народне щастя (до 70-річчя з дня народження С. В. Букатчука) 131
 М. Ф. Дмитрієнко — Сучасник великої епохи (до 100-річчя з дня народження Апопа Апопяна) 133
 І. П. Середюк (*Львів*) — Народний співець Буковини (до 130-річчя з дня народження С. І. Воробкевича) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- П. І. Гарчев (*Харків*), В. М. Довгопел (*Харків*), М. А. Литвиненко (*Харків*) — В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Є. Спичкий. Історія Української РСР 138
 П. М. Балковий — Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій) 141
 М. В. Коваль — Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів 142
 П. М. Калениченко — А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль — октябрь 1917 г) 144
 А. Ф. Вовчик (*Львів*), М. Т. Сидорчук (*Львів*) — А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции 145
 Г. Ю. Храбан (*Умань*), В. С. Кришовський (*Умань*) — О. П. Лола. Гайдамацкий рух на Україні. 20—60 рр. XVIII ст. 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Т. М. Кольяк, А. Д. Ярошенко — Науково-дослідна робота Інституту історії партії ЦК КП України в 1965 р. 150
 В. П. Шевчук, П. М. Пономаренко — Питання історії КПРС на XXIII науковій сесії в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка 151
 Ж. П. Тимченко — Обговорення макета II тома «Історії Української РСР» 152
 Д. Я. Телегін, В. О. Круц — Розвідки і розкопки київської археологічної експедиції 1965 р. 154
 Д. І. Ілюшин — Вшанування пам'яті видатного діяча партії та Радянської держави 155
 О. М. — У Чернігівському педінституті 156
 В. П. — Присудження вченого ступеня доктора історичних наук 156

ДОДАТОК

- Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.) 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4.

телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 5, 1966.

(На украинском языке)

Технічний редактор Р. Ю. Бабенко.

Коректор Т. С. Громова

БФ 01830. Зам. К-61. Тираж 6288. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 18,02. Підписано до друку 13.V 1966 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

П. С. СОХАНЬ

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ ТАКТИКИ ЄДНОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ У ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

У програмних документах світового комуністичного руху — Декларації 1957 року і Заяві 1960 року, схвалених на московських нарадах представників комуністичних і робітничих партій, підкреслюється, що однією з найважливіших умов у досягненні величних і благородних цілей людства — миру і соціалізму — є встановлення єдності дій робітничого класу і всіх демократичних сил у національному і міжнародному масштабах. «Можна сміливо твердити, — говориться в Заяві, — що **робітничий клас багатьох капіталістичних країн, подолавши розкол у своїх рядах, добившись єдності дій усіх своїх загонів, міг би завдати тяжкого удару політиці правлячих кіл капіталістичних країн і примусити їх припинити підготовку нової війни, міг би відбити наступ монополістичного капіталу, забезпечити задоволення своїх насущних життєвих і демократичних вимог**¹.

Досвід історії вчить, що тактика єдиного фронту всіх революційних і демократичних сил неодноразово приносила їм успіх у визвольній боротьбі. Значний досвід у здійсненні цієї тактики набула більшовицька партія ще в дожовтневий період.

Наприкінці XIX — початку XX ст. Росія стала центром світового революційного руху. Тут класова боротьба робітників і селян проти царизму і капіталізму перепліталась з загальнодемократичною боротьбою проти соціального і національного гніту, назрівала велика народна революція.

Саме в цей період потрібно було визначити правильну тактику єдності революційних і демократичних сил. Історична заслуга в розробці цієї тактики належить геніальному стратегу революції Володимиру Іллічу Леніну.

Проте у нашій літературі висвітлення питання про єдність революційних і демократичних сил, як правило, пов'язується тільки з рішеннями перших, зокрема третього конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, які відбувалися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розробка ж цих питань В. І. Леніним і впровадження їх у життя більшовицькою партією в дожовтневий період чомусь залишається поза увагою дослідників. Досі на цю тему немає ще жодного монографічного дослідження*.

¹ Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, К., 1960, стор. 41—42.

* Лише останнім часом з'явилося кілька праць, в яких автори торкаються окремих аспектів цієї проблеми. Див. А. С. Смирнов. Об отношении большевиков к левым эсерам в период подготовки Октябрьской революции, журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2; К. В. Гусев. Крах партии левых эсеров, М., 1963; Р. М. Илюхина. К вопросу о соглашении большевиков с левыми эсерами, журн. «Исторические записки», 1963, № 73; Б. М. Лейбзон. Ленинское учение о партии и современное коммунистическое движение, М., 1963.

Як відомо, на III Конгресі Комінтерну з ініціативи і за настійною вимогою В. І. Леніна було прийнято тактику єдиного фронту, що її Комінтерн рекомендував усім комуністичним партіям. Президія Виконкому Комінтерну у грудні 1921 р. розробила, а Перший розширений Пленум Виконкому Комінтерну у лютому — березні 1922 р. прийняв спеціальні тези «Про єдиний робітничий фронт».

Та чи була це зовсім нова тактика, розроблена, як про це говориться в окремих виданнях, у зв'язку з уповільненням темпу революційної боротьби у 1920—1921 рр.? Звичайно, ні. Ця тактика була розроблена В. І. Леніним значно раніше і з успіхом здійснювалась більшовицькою партією.

У перші роки після перемоги Великого Жовтня у лавах молодих комуністичних партій з'явилася серйозна загроза у вигляді так званого «лівого комунізму». Запалюючий приклад країни Рад був настільки великий, що багато щирих і чесних революціонерів у своєму прагненні «зробити те, що в Росії», впадали в авантюризм, не хотіли враховувати об'єктивних умов своєї країни і вести копітку роботу по підготовці революції, а ставали на шлях «негайних» революційних дій. Така тактика прямих дій відірваних від мас груп комуністів загрожувала розгромом революційних сил у ряді країн і могла завдати величезної шкоди всьому міжнародному революційному руху.

Тому у ряді своїх праць і особливо в «Дитячій хворобі «лівизни» в комунізмі», у листуванні і бесідах з діячами зарубіжного революційного руху і виступах на конгресах Комінтерну В. І. Ленін постійно роз'яснював «лівим» комуністам помилковість їх дій, вчив гнучкості в проведенні тактики революційної боротьби. Щоб перемогти більш могутнього ворога, вказував В. І. Ленін, потрібно не лише надзвичайне напруження сил і прояв героїзму, а також уміння завойовувати маси — уперто, наполегливо, терпеливо пропагувати і агітувати в будь-яких установах і організаціях «хоч би й щонайреакційніших, де тільки є пролетарська або напівпролетарська маса»², і проводити політику вмілого використання в революційних цілях «всякої, хоч би найменшої, «тріщини» між ворогами, всякої протилежності інтересів між буржуазією різних країн, між різними групами або видами буржуазії всередині окремих країн,— так і всякої, хоч би найменшої, можливості дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного»³.

В. І. Ленін учив комуністичні партії умінню завойовувати маси, саме на досвіді більшовицької партії, підкреслюючи, «що російський зразок показує *всім* країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього»⁴. І це цілком природно, оскільки «марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»⁵. І в жодній країні за 15 переджовтневих років існування більшовизму не було стільки навіть приблизно пережито в розумінні революційного досвіду, швидкості і різноманітності зміни різних форм боротьби, легальної і нелегальної, мирної і бурхливої, підпільної і відкритої, гурткової і масової і т. ін., як у Росії. Але разом з тим В. І. Ленін завжди підкреслював, що цей російський зразок, цей досвід біль-

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 34.

³ Там же, стор. 49.

⁴ Там же, стор. 5.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

шовізму принесе користь тільки в разі, коли комуністи інших країн використовуватимуть його творчо, з обов'язковим урахуванням усього комплексу специфічних особливостей розвитку своєї країни. Він говорив, що та боротьба з різними класами і партіями, яку більшовики вимушені були вести довгий час, мала головну мету не роз'єднання, як про це говорили їхні вороги, а навпаки — об'єднання всіх революційних і демократичних сил країни. Саме на необхідності систематичної боротьби за об'єднання всіх революційних сил, завоювання мас шляхом гнучкої тактики лавірування, укладення, якщо необхідно в революційних цілях, компромісів з іншими, у тому числі і буржуазними, партіями і акцентував він увагу всіх комуністів.

Критикуючи у 1920 р. німецьких «лівих» комуністів, які виступали проти компромісів з іншими партіями, В. І. Ленін нагадував їм, що «вся історія більшовізму, і до і після Жовтневої революції, *повна* випадками лавірування, угодовства, компромісів з іншими і в тому числі з буржуазними партіями»⁶.

Коли ж окремі товариші з братніх партій, зокрема «ліві» комуністи Італії та інших країн, не бажаючи вести копітку роботу по підготовці революції, намагались виправдати свою так звану «теорію наступу» в будь-яких умовах, посиленням на тактику більшовиків, яку вони невірнотлумачили, В. І. Ленін на III конгресі Комінтерну в «Промові на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу» знов нагадав їм: «Ми перемогли в Росії тому, що на нашому боці була не тільки безспірна більшість робітничого класу (під час виборів у 1917 році з нами була переважна більшість робітників проти меншовиків), але й тому, що половина армії, безпосередньо після захоплення нами влади, і ⁹/₁₀ селянської маси, протягом кількох тижнів, перейшли на наш бік; ми перемогли тому, що прийняли не нашу аграрну програму, а есерівську і здійснили її на практиці»⁷.

Досвід боротьби більшовиків за проведення в революційних цілях гнучкої тактики лавірування і компромісів з іншими партіями і класами показує велику мудрість нашої партії та її вождя В. І. Леніна і в сучасних умовах має важливе значення.

Боротьба, яку вели В. І. Ленін і більшовики проти всіх ворогів у дожовтневий період, мала своєю метою насамперед вирвати з-під ворожого впливу широкі маси трудящих і допомогти здоровим силам з ворожого табору зрозуміти свою помилковість і стати на вірний шлях. Це була гнучка мудра тактика, розрахована на розкол сил ворога, на завоювання мас і згуртування всіх революційних і демократичних сил у боротьбі за перемогу революції. Вся величезна теоретична і практична діяльність В. І. Леніна (а тепер, у зв'язку з опублікуванням повного зібрання творів В. І. Леніна можливість вивчення її значно зросла) переконує в цьому.

Слід зазначити, що термін «тактика» В. І. Ленін вживав для визначення політики партії незалежно від строку, на який вона розрахована. Він розумів тактику єдиних дій усіх революційних і демократичних сил, як політичну лінію, розраховану на весь період перемоги світової соціалістичної революції.

Уже в одному з ранніх творів — «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», написаному в 1894 р., В. І. Ленін дав геніальне визначення генеральної лінії у боротьбі за перемогу соціалістичної революції, суть якої була в об'єднанні навколо робітничого класу і під його керівництвом усіх революційних і демократичних сил.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 48.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 437.

Після того, коли передові робітники засвоять ідеї наукового соціалізму, писав В. І. Ленін, коли ці ідеї набудуть широкого розповсюдження і серед робітників створяться міцні організації, які перетворять порозрізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу, тоді «російський **робітник**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе **російський пролетаріат** (поруч з пролетаріатом *усіх країн*) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції*»⁸.

Ось цю тактику згуртування всіх демократичних елементів на чолі з робітничим класом відтоді й до перемоги соціалістичної революції В. І. Ленін неухильно проводив у життя.

Не маючи змоги в даній статті широко висвітлити це питання, що можна зробити тільки в спеціальних монографічних дослідженнях, зупинимось лише на головних етапах його розвитку.

В. І. Ленін був справді геніальним тактиком. Він, як ніхто інший, умів відчувати найтонші відтінки у настроях мас, правильно оцінювати розстановку діючих у країні соціальних і політичних сил, своєчасно вносити відповідні зміни до тактики боротьби. Але при всіх змінах у тактиці революційної боротьби завоювання більшості мас на бік революції завжди було головною лінією його діяльності.

В. І. Ленін указував, що в період створення марксистських партій комуністи повинні обов'язково рішуче розірвати з опортунізмом для того, щоб виробити свою марксистську програму, свої комуністичні принципи. Але здійснювати цю програму вони повинні шляхом гнучкої тактики, ідучи, якщо вимагають інтереси революції, на тимчасові блоки й угоди з іншими партіями й угрупованнями. Важливо лише, підкреслював він, щоб комуністи завжди зберігали свою організаційну самостійність і ніколи не поступалися своїми марксистськими принципами. «Принципи,— писав він,— це не мета, не програма, не тактика і не теорія»⁹. Це щось більше, це — суть комунізму.

Цю генеральну лінію В. І. Ленін неухильно проводив у діяльності більшовицької партії, відбиваючи атаки справа і зліва, і саме вона забезпечила успіх соціалістичної революції.

В період боротьби за створення марксистської партії в Росії і розробки її програми, ведучи рішучу боротьбу проти легального марксизму, економізму та інших опортуністичних течій, В. І. Ленін домагався утворення загальноросійської централізованої політичної партії, нерозривно зв'язаної з масами.

Підкреслюючи провідну роль робітничого класу, В. І. Ленін у своїй праці «Що робити?» писав, що робітничий клас може і повинен очолити загальнонародний демократичний рух проти самодержавно-поміщицького ладу, стати авангардом усіх революційних і опозиційних сил російського суспільства.

Цікаві з погляду розробки конкретних питань цієї тактики є дві праці В. І. Леніна, опубліковані у лютому — березні 1902 р.: «Політична агітація і «класова точка зору» та «Лист до земців». У них вперше обгрунтовано тактику соціал-демократії у ставленні до опозиційного руху ліберальної буржуазії. В. І. Ленін писав, що «саме «класова точка зору» вимагає, щоб пролетаріат *підштовхував* вперед всякий демократичний рух», що «в боротьбі за політичне визволення у нас багато союзників, до яких ставитись байдуже — недозволено»¹⁰. Він вважав за можливе і необхідне використовувати опозиційний рух ліберальної

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 269.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 432.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 306.

буржуазії, заохочувати всякий прояв невдоволення і протесту в середовищі лібералів, критикуючи в той же час їх половинчатість і боягузтво: «Партія пролетаріату повинна вміти ловити всякого ліберала якраз в той момент, коли він зібрався посунутись на вершок, і змушувати його посунутись на аршин. А упреться,— так ми підемо вперед без нього і через нього»¹¹.

В. І. Ленін показує нам чудовий приклад здійснення цієї тактики. Коли в період земських виборів з'явився лист опозиційної частини земців, які хоча ще боязко висловлювали протест проти «земців-опортуністів» і глузували над «великими реформами» Олександра II, В. І. Ленін публікує цей гектографований лист у газеті «Искра» з своїми коментарями, де зазначає, що не зважаючи на всю нерішучість цих виступів земців, пожвавлення земського руху заслуговує повної підтримки. Чим менше революційні елементи повстають проти царизму, пише В. І. Ленін, «тим краще для нас, безумовних противників самодержавства і всього сучасного економічного ладу».

Пошлемо ж привіт новим протестантам,— а значить, і новим нашим союзникам. Допоможемо їм»¹².

В. І. Ленін указував, що ця підтримка робітниками опозиційних земців потрібна насамперед і найбільше *для самого робітничого класу*, який не був би на ділі революційним, коли б не користувався *всяким* приводом, щоб завдати нового удару своєму найлютішому ворогові — царизму, якби пропускав «... ті сприятливі нагоди для боротьби, коли з цим ворогом починають сваритися навіть його вчорашні (60-ті роки), а почасті й нинішні (опортуністи-землі і кріпосники-поміщики) союзники»¹³.

У 1905 р., коли земський рух вичерпав свою революційність, В. І. Ленін змінив тактику щодо земського руху, вказуючи, що тепер, в нових умовах, здійснювати вплив на нього треба не шляхом угод з земцями, а масовим натиском трудящих на уряд.

Розробляючи і відстоюючи ідеологічні, організаційні й тактичні принципи більшовицької партії, В. І. Ленін домагався, щоб партія, з одного боку, була справжнім бойовим марксистським, очищеним від усякого опортунізму загonom і вождем робітничого класу у боротьбі за диктатуру пролетаріату, а з другого — мала б таку програму, яка б найповніше відповідала інтересам широких мас народу й уміла завойовувати ці маси. В. І. Ленін докладно багато зусиль і великої мудрості для створення такої програми. Розробка аграрної частини програми, відхилення домагань бундовців і польських соціал-демократів розколоти партію за національною ознакою, включення до програми пунктів про право націй на самовизначення, про витіснення дрібних виробничників великими як закономірного процесу капіталістичного суспільства (а саме це робить дрібних виробничників союзниками робітничого класу у революційній боротьбі), та багато іншого, що досягнуто завдяки настійній боротьбі В. І. Леніна, мало головну мету — завоювання широких мас на бік партії і підготовку їх до революції.

У програмі партії, ухваленій II з'їздом РСДРП у 1903 р., записано: «Партія робітничого класу, соціал-демократія закликає в свої ряди всі верстви трудящого і експлуатованого населення, оскільки вони переходять на точку зору пролетаріату...»

Прагнучи досягти своїй найближчі цілі, РСДРП підтримує всякий опозиційний і революційний рух, спрямований проти існуючого в Росії

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 306.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 131.

¹³ Там же, стор. 132.

суспільного і політичного порядку, рішуче відкидаючи в той же час всі ті реформаторські проекти, що зв'язані з будь-яким розширенням або зміцненням поліцейсько-чиновницької опіки над трудящими класами»¹⁴.

Таким чином партія уже в своїй першій програмі, з якою вона йшла на перемогу соціалістичної революції, відкрито проголошувала, що вона підтримуватиме справді революційний рух, боротиметься за єдність усіх революційних і демократичних сил.

У період першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін у своїх численних працях і особливо в книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» і у виступах на III, IV і V з'їздах партії всебічно науково обгрунтував стратегічний план і тактичну лінію партії більшовиків у здійсненні буржуазно-демократичної революції і в боротьбі за переростання її в соціалістичну.

На протипагу твердженням західноєвропейських соціал-демократів і російських меншовиків, які заперечували революційні можливості пролетарських і напівпролетарських мас міста й села заявляли, що пролетаріат без союзників буде творити соціалістичну революцію тільки тоді, коли він становитиме більшість нації країни, В. І. Ленін довів, що вождем, гегемоном буржуазно-демократичної, а потім і соціалістичної революції в Росії повинен бути тільки пролетаріат, а його найбільш надійним союзником — селянство, в першому випадку — все, а в другому — його бідніша частина. Враховуючи конкретні умови Росії, де буржуазія в основному уже перетворилася в реакційну силу, В. І. Ленін ставив завдання ізолювати ліберальну буржуазію, не допустити, щоб вона захопила керівну роль у революції, і в той же час використовувати всякі прояви революційності і опозиційності тих чи інших її представників.

В працях В. І. Леніна періоду революції 1905—1907 рр. і виступах на з'їздах партії широко розглядалися питання про єдність дій усіх революційних сил, зокрема про ставлення партії до селянського руху, до інших партій і течій, до національних соціал-демократичних організацій, та ін. III з'їзд партії (25.IV—10.V 1905 р.) визнав за можливе укладати тимчасові угоди соціал-демократів з есерами і відзначив, що ці угоди з метою боротьби проти царизму можуть бути в деяких випадках корисними, але підкреслив, що такі угоди «ні в якому разі не повинні обмежувати повної самостійності соціал-демократичної партії і порушувати цільність і чистоту її пролетарської тактики та її принципів»¹⁵. В. І. Ленін звертав особливу увагу на встановлення єдності всіх загонів пролетаріату. У зв'язку з створенням Російського визвольного союзу, що виступав за збройну боротьбу, В. І. Ленін у червні 1905 р. в газеті «Пролетарий» публікує статтю про ставлення партії до робітничих союзів, де вказує на необхідність надзвичайно обережного, тактового і товариського ставлення до робітників, які готові вмерти за свободу, які організуються й озброюються для боротьби, які цілком співчують пролетарській боротьбі і яких відділяє від партії недостатність у них соціал-демократичного світогляду, упередження проти марксизму, переживання тих чи інших застарілих революційних поглядів. Він застерігає проти зневажливого, чванливого ставлення до цих незгідномислячих робітників. «Ми повинні пам'ятати,— підкреслює В. І. Ленін,— що соціал-демократія може бути сильна лише єдністю широких мас пролетаріату, а ця єдність створюється, в силу роздробляючих, роз'єднуючих, отуп-

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. I. Вид. сьоме, К., 1954, стор. 39, 42.

¹⁵ КПРС в резолюціях.... стор. 78.

ляючих умов капіталізму, не відразу, а лише ціною упертої праці і величезного терпіння»¹⁶.

В цей же час В. І. Ленін розглядає участь соціал-демократів у складі тимчасового революційного уряду, а в статті «Соціалістична партія і безпартійна революційність» ставить питання про можливість і необхідність соціал-демократам в окремих випадках, особливо в епоху демократичної революції, брати участь у безпартійних організаціях в інтересах проповіді соціалізму або ж «спільної боротьби соціалістів і революційних демократів проти контрреволюції»¹⁷.

Тактику більшовиків щодо інших партій і класів відбито у рішеннях з'їздів партії. Зокрема, при розгляді на IV з'їзді питання про ставлення до буржуазних партій у резолюції вказувалося, що соціал-демократи повинні вести рішучу боротьбу проти ліберально-монархічних партій, однак використовувати їх двоїстість в інтересах політичного виховання народу. Щодо революційно-демократичних партій та організацій більшовики визнавали за можливе й необхідне укладення з ними бойових угод, але «неухильно викриваючи в той же час їх псевдосоціалістичний характер і борючись з їхніми намаганнями затушувати класову протилежність між пролетарем і дрібним хазяйчиком»¹⁸.

На V з'їзді РСДРП ухвалено запропоновану більшовиками резолюцію про ставлення соціал-демократів до непролетарських партій, що зобов'язувала неухильно викривати псевдосоціалістичний характер цих партій. В той же час пропонувалось усіма силами виривати їх з-під впливу й керівництва лібералів, змушуючи ці партії робити вибір між реакцією та революцією і примушувати їх «у боротьбі за доведення демократичної революції до кінця ставати на сторону с[оціал]-д[емократії] проти чорносотенців і кадетів»¹⁹.

Як відомо, незважаючи на принципові розходження, більшовики йшли на об'єднання своїх сил з меншовиками. Зразу ж після IV (об'єднавчого) з'їзду В. І. Ленін від імені більшовиків написав звернення до партії, в якому говорилося: «З огляду на майбутні грізні, вирішальні події народної боротьби, найважливіше досягти практичної єдності свідомого пролетаріату всієї Росії, всіх її національностей»²⁰.

В нових умовах періоду реакції В. І. Ленін показав чудовий приклад боротьби за згуртування революційних сил і збереження партії та її марксистських принципів, коли переважна більшість представників революційних партій і навіть учорашніх соратників і друзів втратила віру в революцію, піддалась песимізму і зневір'ю або ж стала на шлях ревізії теоретичних основ марксизму. В. І. Ленін повів рішучу боротьбу проти всіх спроб ревізії теоретичних основ марксизму, проти всяких проповідей про можливість співробітництва між робітниками і капіталістами та спроб ліквідувати більшовицьку партію, розчинивши її в так званій загальній робітничій партії. Досвід цієї боротьби В. І. Леніна переконує, що в здійсненні генеральної лінії боротьби за маси, за єдність усіх революційних і демократичних сил В. І. Ленін ніколи ні на йоту не поступався революційними принципами марксизму.

В умовах, коли налякана революційним рухом ліберальна буржуазія пішла на змову з царизмом, В. І. Ленін розкриває справжню позицію й наміри буржуазних партій, ставить завдання ізолювати буржуазію, але разом з тим підкреслює, що в боротьбі за маси необхідно

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 461—462.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 61.

¹⁸ КППС в резолюціях..., стор. 106.

¹⁹ Там же, стор. 154.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 274.

використовувати всі хитання в стані ворога, всі навіть незначні прояви революційності тієї чи іншої його частини. Розробляючи думську тактику більшовиків, В. І. Ленін у статті «Третя Державна Дума і соціал-демократія» вказує, що депутати соціал-демократи мусять домагатися єдності дій з невеликою частиною тих лівих партій, головним чином трудовиків, що є в Думі²¹, а всі робітники у своїй підтримці представників трудящих у Думі повинні зміцнювати свою єдність, необхідну їм для великої боротьби²². У 1909—1910 рр. більшовики на чолі з В. І. Леніним у своїй практичній діяльності фактично встановлюють єдиний блок з тією частиною меншовиків-партійців, які прагнули збереження партії, хоча їх керівництво і виступало проти організаційного об'єднання з більшовиками. Конкретним проявом співробітництва більшовиків з меншовиками-партійцями було видання з жовтня 1910 р. «Рабочей газеты».

Ведучи у важких умовах реакції рішучу боротьбу за чистоту теоретичних основ марксизму і згуртування всіх революційних сил, що відстоювали збереження більшовицької партії, використовуючи гнучку тактику поєднання різних форм легальної і нелегальної боротьби, більшовики на чолі з В. І. Леніним напередодні першої світової війни уже завоювали на свій бік значні маси російських робітників.

Коли ж меншовики-ліквідатори, користуючись підтримкою лідерів II Інтернаціоналу, стали домагатися об'єднання всіх соціал-демократичних організацій Росії, щоб ліквідувати більшовицьку партію, В. І. Ленін повів проти них рішучу і принципову боротьбу.

У статті «Дещо про підсумки і факти» В. І. Ленін доводив, що російські передові робітники в своїй масі на боці «Правди» і писав: «Робітники хочуть єдності своїх дій. Робітники мають рацію. Без єдності дій нема порятунку робітникам»²³. Однак ця єдність, підкреслював він, повинна враховувати інтереси більшості.

У цьому ж плані В. І. Ленін критикує домагання меншовистської семірки депутатів Думи, які, за образним висловленням В. І. Леніна, хотіли об'єднатися з шестіркою депутатів-більшовиків так, «як людина «об'єднується з шматком хліба. Вона його з'їдає»²⁴. Семеро безпартійних, заключає В. І. Ленін, хочуть з'їсти шестірку марксистів і вимагають, щоб це було названо «єдністю». «Всі крики про єдність — саме тільки лицемірство, якщо обминається питання про *єдину* волю, *єдині* рішення, *єдину* тактику *більшості* марксистськи-організованих, передових, свідомих робітників Росії»²⁵.

На противагу лицемірним закликam ліквідаторів до єдності, які прикривалися цим лозунгом, щоб ліквідувати партію, В. І. Ленін і більшовики у той час виробили й успішно здійснювали тактику єдності всіх загонів робітничого класу, «*єдність знизу, єдність на практичній роботі, в боротьбі, під взаємним контролем*»²⁶.

Напередодні і в роки першої світової війни В. І. Ленін і більшовики наполегливо добивалися згуртування справді революційних сил у національному і міжнародному масштабах. Зокрема В. І. Ленін рішуче виступав проти намагань окремих українських дрібнобуржуазних інтелігентів відхилити українських соціал-демократичних робітників від великоруських, розколоти соціал-демократію Росії за національною ознакою.

²¹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 16, стор. 181.

²² Там же, стор. 182.

²³ В. И. Ленин. Твори, т. 19, стор. 44.

²⁴ Там же, стор. 397.

²⁵ Там же, стор. 396.

²⁶ Там же, стор. 418.

Роз'яснюючи тактику більшовиків, В. І. Ленін у «Примітці «від редакції» до «Звернення до українських робітників» Оксена Лоли» писав: «А ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи.

Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»²⁷.

Діяльність В. І. Леніна у роки першої світової війни по згуртуванню всіх революційних інтернаціоналістських сил у національному і міжнародному масштабах мала величезне значення не лише для успіху революції в Росії, але й зараз зберігає свою актуальність для розвитку всього міжнародного робітничого і комуністичного руху.

В цілому ряді творів, написаних тоді, особливо в працях «Про брошуру Юніуса», «Підсумки дискусії про самовизначення», «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» та ін., В. І. Ленін широко висвітлює марксистсько-ленінське розуміння національно-колоніального питання і національно-визвольної боротьби народів, розкриває важливі теоретичні положення про поєднання боротьби за самовизначення націй з боротьбою за демократію, про співвідношення і поєднання загальнодемократичної боротьби з соціалістичною, про різноманітність шляхів переходу до соціалізму і різноманітність форм диктатури пролетаріату і в зв'язку з цим визначає тактику партії у ставленні до різних класів і груп населення. Все це має надзвичайне значення для правильного розуміння характеру і перспектив розвитку робітничого руху та національно-визвольної боротьби народів у сучасну епоху.

В. І. Ленін настійно підкреслював прогресивний і революційний характер національно-визвольних рухів і повстань та необхідність підтримки їх пролетаріатом метрополій. В зв'язку з цим він вважав за необхідне створення єдиного революційного фронту робітничого класу Заходу і пригнічених народів Сходу для боротьби проти спільного ворога — імперіалізму.

Водночас В. І. Ленін застерігав, що не всякий національний рух заслуговує підтримки тому, що в епоху імперіалістичних змагань через панування над націями можливі відкриті і таємні союзи між буржуазією пригніченої країни і однієї з пригноблюючих країн²⁸.

З особливою силою наголошував В. І. Ленін на необхідності врахування пролетаріатом і його партією загальнодемократичних завдань в своїй революційній боротьбі, пам'ятати, що чистої соціальної революції не буває, що тільки у боротьбі за демократію робітничий клас може згуртувати навколо себе широкі верстви населення і тільки на чолі з ними він зможе здійснити справді народну, соціалістичну революцію. «Бо думати, що *мислима* соціальна революція,— писав у липні 1916 р. В. І. Ленін,— без повстань маленьких націй в колоніях і в Європі, без революційних вибухів частини дрібної буржуазії з *усіма її передсудами*, без руху несвідомих пролетарських і напівпролетарських мас проти поміщицького, церковного, монархічного, національного і т. п. гніту,— думати так значить *зрікатися соціальної революції*»²⁹.

В. І. Ленін роз'яснював, що до соціалістичної революції трудящі різних країн будуть йти через робітничі, селянські, різні загальнодемократичні рухи, широкі народні демократичні, а також національно-визвольні антиімперіалістичні революції. Сама соціалістична революція, за визначенням В. І. Леніна, не може бути нічим іншим, як вибухом

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 455.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 30, стор. 369.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 329.

масової боротьби всіх і всяких пригноблених і незадоволених. В ній неминуче братимуть участь частина дрібної буржуазії і відсталіх робітників, бо без такої участі *не* можлива *масова* боротьба, *не* можлива *ніяка* революція — і вони так само неминуче вноситимуть в рух свої передсуди, свої реакційні фантазії, свої слабості і помилки. Але *об'єктивно*, як зазначав В. І. Ленін, вони нападатимуть на *капітал*, і свідомий авангард революції, передовий пролетаріат, виражаючи цю об'єктивну істину різношерстної і різноголосої, строкатої і зовнішньо-роздробленої масової боротьби, зможе об'єднати і спрямувати її на завоювання влади ³⁰.

Саме ці ленінські вказівки про єдність революційних і демократичних сил забезпечили успіх російських більшовиків на чолі з В. І. Леніним у здійсненні Лютневої буржуазно-демократичної, а потім і Великої Жовтневої соціалістичної революцій.

Ради робітничих, наймицьких, солдатських і селянських депутатів, що виникли в ході Лютневої революції як органи нової влади, були практичним втіленням в життя тактики єдності дій. Вони були, як указував Ленін, органами більшості народу і хоча на той час у них переважало селянство та дрібна буржуазія, вони здійснювали революційно-демократичну диктатуру робітничого класу і селянства.

Викладений В. І. Леніним у Квітневих тезах курс на мирне переростання буржуазно-демократичної революції у революцію соціалістичну, розрахований на мирне завоювання більшості мас, був класичним здійсненням розробленої В. І. Леніним тактики єдиного фронту. Він передбачав злиття у єдиний могутній революційний потік соціальної боротьби робітничого класу, загальнодемократичного руху за мир, боротьби селянства за землю і національно-визвольного руху пригноблених народів за національну незалежність.

Проте в нових умовах, коли буржуазія, що прийшла до влади, стала на шлях придушення дальшої революційної боротьби трудящих, а переважна більшість з дрібнобуржуазних партій — меншовиків і есерів виступила їх помічниками і почала підтримувати імперіалістичну війну, В. І. Ленін вніс зміни в тактику єдності дій, указавши, що об'єднання з цими партіями в цілому уже неможливе. В той же час він зазначав, що необхідно проводити зближення і об'єднання з тими окремими групами, що примикають до цих партій, але намагаються відстояти позицію інтернаціоналізму ³¹.

Успішно здійснюючи тактику єдності знизу, більшовики згуртували навколо себе всі інтернаціоналістські революційні елементи. Роз'яснюючи масам помилковість і пагубність політики меншовиків, есерів та інших партій, що хотіли продовження імперіалістичної війни й заперечували можливість соціалістичної революції в Росії, більшовики поступово визволяли з-під впливу цих партій частину трудящих і завойовували їх на свій бік. Конкретним проявом вірності тактиці єдиного фронту була спільна діяльність більшовиків з лівими есерами в Радах, фабзавкомх, земляцтвах та інших масових організаціях, їх спільні виступи проти уряду Керенського, проти скликання так званої «Демократичної наради» тощо, а також прийняття на VI з'їзді РСДРП(б) до лав більшовицької партії групи так званих «міжрайонців» з колишніх меншовиків-центристів, які перейшли на інтернаціоналістські позиції. Окремі представники «міжрайонців», зокрема Г. Чудновський, В. Володарський,

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 330.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 128.

М. Урицький, А. Луначарський та інші стали згодом видатними борцями за справу Великого Жовтня.

У серпні—вересні 1917 р., коли в ході боротьби з корніловщиною фактично створився єдиний фронт і знову з'явилась можливість мирного розвитку революції, В. І. Ленін у статті «Про компроміси» запропонував скласти угоду з дрібнобуржуазними партіями — есерами і меншовиками, підкресливши, що більшовики підуть на це в ім'я мирного розвитку революції — можливості, надто рідкої в історії і надто цінної. Роз'яснюючи тактику партії у ставленні до компромісів, В. І. Ленін писав: «Завдання дійсно революційної партії не в тому, щоб проголосити неможливу відмову від усяких компромісів, а в тому, щоб *через усі компроміси*, оскільки вони немінучі, вміти провести вірність своїм принципам, своєму класові, своєму революційному завданню, своїй справі підготовки революції і виховання мас народу до перемоги в революції»³².

І хоча есери й меншовики не прийняли пропозиції і угода не була укладена, проте тактика єдиного фронту сприяла тому, що на бік революції перейшла значна частина колишніх есерів, меншовиків та представників інших партій. В боротьбі за перемогу Великого Жовтня поруч з більшовиками боролася значна частина лівих есерів та вихідців з інших партій. Відомо, що прославлені герої громадянської війни Г. І. Котовський, Максим Залізняка раніше поділяли погляди партії анархістів, а видатні державні діячі В. О. Антонов-Овсієнко, Г. В. Чичерін та інші свого часу входили до партії меншовиків.

В. І. Ленін ніколи не вважав ідеологічну боротьбу з своїми противниками перепоною для спільної практичної роботи. Навпаки, коли той чи інший колишній противник, маючи революційний досвід, виявляв бажання співробітничати і навіть поривав з своїми помилковими поглядами, В. І. Ленін залучав його до практичної діяльності. Мартінов, Богданов, Базаров та інші, з ким Ленін вів непримиренну ідейну боротьбу, після Великого Жовтня працювали на відповідальних посадах.

В період громадянської війни партія більшовиків неодноразово укладала угоду і йшла на блок навіть з тимчасовими, нестійкими союзами, якими були Махно, Григор'єв та інші. Тим більше партія йшла на союз всерйоз і надовго з тим, хто повністю переходив на бік революції. Вона готова була навіть ділити з ними владу. Про це свідчить, зокрема, укладення у листопаді 1917 р. угоди з лівими есерами і включення їх представників до складу більшовицького Раднаркому. Більшовики пішли також і на прийняття на III з'їзді Рад у січні 1918 р. закону про соціалізацію землі, що становив центральний пункт аграрної програми есерів.

Але керівники лівих есерів порушили свою угоду з більшовиками і в липні 1918 р. організували ряд контрреволюційних закидів. Після цього трудящі маси самі вигнали їх представників з місцевих і центральних органів державної влади, і все ж частина лівих есерів, в тому числі і їх окремі керівники — А. Л. Колеганов; Б. Ф. Малкін та інші, повністю перейшли на бік радянської влади і брали участь у будівництві соціалізму.

Таким чином, навіть короткий аналіз цього питання дозволяє зробити деякі висновки.

З самого початку своєї революційної діяльності, ще задовго до Великого Жовтня, В. І. Ленін розробляв і настійно втілював у життя тактику єдності всіх революційних і демократичних сил у революційній

³² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 275.

боротьбі, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, керованого революційною марксистською партією, тактику завоювання мас на свою сторону.

Ведучи безкомпромісну ідейну боротьбу проти своїх противників, відстоюючи чистоту марксистських принципів, В. І. Ленін завжди в інтересах революції йшов на угоду з ними в практичній роботі.

Тимчасовий блок з легальними марксистами у боротьбі з народниками, а потім із земцями, з різними представниками ліберальної і дрібної буржуазії, які виявляли в той чи інший період хоча б часткову революційність — все це етапи мудрої тактики боротьби за маси, за підготовку їх до революції.

Численні архівні документи і періодика дореволюційних часів свідчать про широкі контакти і співробітництво більшовиків з представниками есерів, меншовиків, анархістів та інших партій у виданні і розповсюдженні революційної літератури, у проведенні страйків, демонстрацій та інших форм революційної боротьби.

Нерідко на місцях робітники та інші трудящі різних партійних напрямів стихійно, без угод, виступали спільно у революційній боротьбі, особливо під час революцій. І це було не негативним, а позитивним явищем, як позитивним було й те, як зазначав В. І. Ленін, що в Радах 1905 р. засідали не лише соціал-демократи, а й представники інших партій.

Показ боротьби партії проти всіх і всяких її ворогів, без достатнього в той же час висвітлення її досвіду по здійсненню гнучкої тактики лавірування, угод і компромісів з різними і навіть тимчасовими союзниками, в інтересах революції на всіх етапах підготовки і проведення Великого Жовтня, безумовно, збіднює великий історичний досвід більшовицької партії.

Розроблена В. І. Леніном тактика єдності дій всіх революційних і демократичних сил у революційній боротьбі і досвід проведення її більшовицькою партією в тій мірі, як то було можливо в умовах Росії, має надзвичайно велике значення і для сучасного комуністичного, робітничого і всього визвольного руху, коли необхідність та можливість її здійснення набагато зросла.

С. Г. ЛАВРОВ

В. І. ЛЕНІН І М. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

Поява Михайла Коцюбинського в українській літературі, своєрідність його обдарування і художнього слова, взагалі його талант привернули увагу багатьох громадсько-політичних і літературних діячів.

Творчість Коцюбинського зацікавила передових представників української культури: І. Франка, М. Павлика, В. Гнатюка, М. Лисенка, Лесю Українку, П. Грабовського, О. Мишугу, П. Мирного, М. Заньковецьку та ін.

На небосхилі української літератури зразу ж запримітили цю яскраву зірку класики російської літератури В. Г. Короленко та О. М. Горький, оцінивши художній хист Коцюбинського як нове й оригінальне явище.

Приділяв увагу творчості великого українського письменника та його ідейному зростанню і В. І. Ленін. Водночас ленінські принципи партійності літератури, до яких завжди звертались і звертаються кращі митці України, знайшли відображення і в творчій скарбниці Михайла Коцюбинського. Він прислухався до голосу Володимира Ілліча, вивчав його праці та розповсюджував їх.

Немає сумніву, що дослідження цієї проблеми становить науковий інтерес.

Важко сказати, коли саме познайомився Ленін з творчістю і діяльністю Коцюбинського, але у грудні 1899 р. Володимир Ілліч напевне вже знав його як автора оповідання «Для загального добра». Це підтверджується такими даними. В дванадцятому номері журналу «Жизнь» за 1899 р. були надруковані стаття Леніна «Відповідь п. П. Нежданову» і оповідання М. Коцюбинського «Для загального добра» в російському перекладі Р. Ольгіна (Р. С. Стрельцова)¹.

У своїй статті Ленін, відповідаючи на безпідставні твердження П. Нежданова, ніби «капіталістичне виробництво ні на яку суперечність між виробництвом і споживанням не слабує»², показав, що «наявність суперечності між споживанням і виробництвом, між прагненням капіталізму безмежно розвивати продуктивні сили і обмеження цього прагнення пролетарським станом, злиднями і безробіттям народу, ясна в цьому випадку, як день»³.

Коцюбинський в своєму оповіданні змалював становище бідних виноградарів, показав, як уряд, заощаджуючи гроші на боротьбі з філоксерою, посилав спеціальні загони, які нещадно вирубували та спалювали дбайливо виходжені виноградники, прирікаючи їх господарів на напівголодне існування⁴.

Як бачимо, оповідання М. Коцюбинського в якійсь мірі перегукується своїм соціальним напрямом з статтею Леніна, бо у них обох як у Леніна, так і Коцюбинського на першому плані стоять трудові люди, їх соціальне становище та праця. Цілком закономірно, що Коцюбинський, який давно вже цікавився марксистською літературою, не міг

¹ Журн. «Жизнь», 1899, № 12.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 136.

³ Там же, стор. 140—141.

⁴ М. Коцюбинський. Ради общей пользы, журн. «Жизнь», 1899, кн. 12, стор. 23—66.

пройти повз статті Леніна, так само як Ленін не міг не звернути уваги на це оповідання та його революційно-демократичну спрямованість.

Журнал «Жизнь», хоч на той час він був органом легальних марксистів, широко використовували більшовики і прогресивні письменники. На його сторінках друкувались праці Леніна, наприклад, крім зазначеної статті, ще «Капіталізм у сільському господарстві»⁵, твори Горького «Трое», «Фома Гордеев», «Двадцять шість і одна», «Кирилка», повість Чехова «В овраге», твори Вересаєва і Серафимовича. На сторінках «Жизни» виступали також класики української літератури Іван Франко, Леся Українка, Василь Стефаник. Цих письменників знав і високо цінував О. М. Горький, який очолював літературний відділ журналу. В. І. Ленін про цей відділ писав: «Белетристика прямо хороша і навіть краща за всіх!»⁶. Висловлювання Володимира Ілліча свідчать про те, що він систематично та уважно стежив за всім, що там друкувалось. Треба гадати, що ця похвала стосувалась і згаданого твору Коцюбинського. Мабуть, Леніну було відомо, що за оповідання «Для загального добра» автора переслідувала царська цензура та жандармерія⁷.

Коли М. Коцюбинський одержав згоду зайняти місце завідуючого книжковим складом Чернігівського губернського земства, губернатор відмовився затвердити його в цій посаді. Департамент поліції пояснив це тим, що Коцюбинський «видав у 1896 р. досить тенденційну брошуру «Для загального добра», призначену для простого народу, в зв'язку з чим, працюючи завідуючим книжковим складом, він зможе займатися поширенням тенденційних видань»⁸. Більш детально про переслідування Коцюбинського, пов'язані з оповіданням «Для загального добра», Ленін дізнався з кореспонденції з Чернігова до редакції газети «Искра», надрукованої, безперечно, з відома Ілліча⁹. В. Д. Бонч-Бруевич писав, що «усі кореспонденції, що надходили з України в редакцію газети «Искра», користувалися особливою увагою Володимира Ілліча»¹⁰.

Хто був автором цієї кореспонденції, важко сказати. З. Х. Коцюбинська-Єфіменко вважає, що вона «безумовно належить перу М. Коцюбинського»¹¹. З нею погоджується і Н. Л. Калениченко¹². Інші вважають, що автором цієї статті був Й. Г. Дроздов. Нам здається вірогіднішим, що таку кореспонденцію міг написати більшовик М. І. Подвойський, зв'язаний великою дружбою з Коцюбинським.

Якби автором кореспонденції був Коцюбинський, то люди, які оточували письменника, як О. І. Аплаксіна, Т. С. Шкуркіна-Левицька, О. М. Пустосмехова, К. И. Зленко і нарешті Й. Г. Дроздов, у своїх спогадах про нього, крім згадки про те, що Коцюбинський читав ленінську «Искру» і співчував її ідейному спрямуванню, відзначили б цей факт.

⁵ Журн. «Жизнь», 1900, № 26; В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 83—135.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 15.

⁷ Цензор Головін доповідав головному управлінню в справах друку, що брошура ця написана досить популярно і, очевидно, призначена для народного читання. В душі селянина вона може викликати тільки зненависть до уряду. В зв'язку з цим цензор не визнає можливим дозволити брошуру до розповсюдження в Росії. (Див. М. Коцюбинський, Твори, т. 1, стор. 400). А начальник жандармського управління Таврії писав: «Вся повість дуже тенденційно написана, й, потрапивши в руки звичайного селянина, може викликати обурення і навіть прямий опір...». (ЦДІАМ, ф. ДП 5, 1885, № 6378, ч. 1, арк. 34; М. Коцюбинський, Твори, т. 1, стор. 400).

⁸ ЦДІАМ, ф. ДП, спр. 6378, ч. 1, арк. 52.

⁹ Газ. «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

¹⁰ «Радянське літературознавство», 1954, № 17, стор. 52—53.

¹¹ З. Х. Коцюбинська-Єфіменко. Вивчення творчості М. Коцюбинського, К., 1955, стор. 17.

¹² Н. Л. Калениченко. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість. К., 1956, стор. 77.

Маловірогідно також, щоб написав її Дроздов (хоч він і був кореспондентом «Искры»), який залишив нам дуже важливі спогади про зустріч письменника з Леніним на о. Капрі. Нам здається, що саме в них Дроздов, якби він був автором кореспонденції, сказав би про це.

Що ж до Подвойського, то тут більше підстав вважати, що саме він міг надіслати статтю про Коцюбинського до «Искры». Чому? По-перше тому, що Микола Іллів в ті роки стояв ближче до Коцюбинського, ніж Дроздов. Подвойський і Коцюбинський довгий час співробітничали в Архівній комісії, навіть були обрані до неї в один день — 14 вересня 1902 р. Вони пліч-о-пліч працювали і на громадській ниві. Як згадує дочка письменника Ірина Михайлівна, — «їх також з'єднувала праця в літературно-драматичному музичному гуртку, яким керував батько. На вечорах, влаштованих цим гуртком, виступав з вокальними номерами Микола Іллів, який мав чудовий голос»¹³. Слід врахувати, що в ті роки між більшовиками і меншовиками точилась гостра ідейна боротьба, і більшовик Подвойський стояв ближче до «Искры» та її організатора і керівника В. І. Леніна ніж меншовик Дроздов. Ленін високо цінував Подвойського, зокрема як партійного журналіста, про це свідчить та обставина, що з 1910 по 1912 рр. Подвойський працював у редакціях легальних газет «Правда» і «Звезда».

Однак у даному разі більш важливе інше: вмістивши кореспонденцію з Чернігова про переслідування українського письменника Михайла Коцюбинського, редакція газети «Искра», В. І. Ленін цим самим офіційно заявили, що беруть його під свій захист і готові боротися за нього.

Коцюбинський з глибокою вдячністю відгукнувся на чужнє слово «Искры». Він не лише читав цю газету від початку до кінця, але деякі статті її навіть ґрунтовно вивчав. Особливо це стосується кореспонденції «Шемякин суд у Валках»¹⁴ про розгляд Харківською судовою палатою аграрної справи валківських селян, які напали на поміщиків і розібрали їх майно. Письменник використав цю статтю в «Фата Моргана», про що свідчать такі зіставлення.

«Искра»

«Стали ходить по народу листки и книжки, в которых говорилось о том, что земля должна принадлежать трудящемуся люду, а не панам дармоедам»

«Все думы и чувства мужика сосредоточились на одном, на необходимости земли, и идея национализации земли, своеобразно переломившись в крестьянском сознании, одна запала в умы, одна осталась в них из всех мыслей, которым были посвящены прокламации и брошюры»

«Разбор производился в замечательном порядке и чинился по самой строгой справедливости. К амбарам подходили голова в голову так, как это делается перед билетными кассами... Кому не хватало зерна, того вознаграждали чем-либо другим равноценным. Безлошадных наделяли лошадьми, бескоровных — коровами»

Фата Моргана

«Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність»¹⁵.

«Марко Гуша. Довго сидів у тюрмі, але коли повернувся на село, він добре знав, що хоче. Соціаліст. По його думці конфіскують, а не руйнують економію; його вибирають управителем. Націоналізація землі»¹⁶.

«Там економію розібрали дощенту... Безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кіною, на панських конях, або гнали перед себе корову»¹⁷.

¹³ І. Коцюбинська. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського, К., «Дніпро», 1965, стор. 126.

¹⁴ Газ. «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

¹⁵ М. Коцюбинський, Твори, т. 3, стор. 79.

¹⁶ Там же, стор. 363.

¹⁷ Там же, стор. 76 (підкреслено мною: С. Л.).

Треба зауважити, що тут ми бачимо не тільки зовнішній збіг фактів і типових обставин, притаманних аграрному руху на селі за часів першої російської революції. Тут Коцюбинський передає художніми засобами ідеї Леніна та «Искры».

Марксистська література, «Искра» і особливо праці Леніна привернули увагу Коцюбинського також до пролетаріату, його економічної та політичної боротьби.

Саме таким демократом був Михайло Коцюбинський. Протягом багатьох років він вивчав життя робітничого класу. Він «оглядав фабрику тютюнову Боярського»¹⁸, цікавився робітничим рухом на залізниці, зокрема страйками конотопських залізничників. Цей інтерес письменника був не випадковим, адже в залізничних майстернях Конотопа працювало близько 4 тис. робітників¹⁹. В архівних фондах Коцюбинського збереглися такі записи: «Требования увеличиваются на станции Конотоп ежегодно все больше и больше... Недаром люди все бастуют по станциям и заводам»²⁰.

Привертати увагу письменника і робітники скляної промисловості. У статті «Времена не те» перед автором постали не тільки «полная грусти картина фабричной жизни», але й «финальные штрихи этой картины»²¹, коли робітники, завдяки організованості, витримці та згуртованості, відстояли свої права перед хазяїном-експлуататором. Коцюбинський все більше й більше розширював діапазон своїх спостережень. Велика робота по складанню та редагуванню «Сельскохозяйственных обзоров по Черниговской губернии» та «Сельскохозяйственных бюллетеней» принесла чимало користі письменнику. За цими матеріалами він вивчав становище сільської бідноти і наочно бачив, як селяни залишали село, йшли в місто на заробітки й ставали пролетарями: «Отходчики устраивались по преимуществу на шахтах и рудниках»²². Про інтерес до життя шахтарів свідчить лист Михайла Михайловича до українського письменника Я. В. Жарка, в якому він запитує: «Напишіть мені, чим Ви займаєтеся на службі? Здається мені у Вас може бути багато матеріалу для белетристики, бо на шахтах перебуває чимало народу, та й життя там складається цікаво»²³.

Як бачимо, Коцюбинський не обмежувався селянською тематикою або творами з життя різних верств інтелігенції. Він серйозно збирався працювати над пролетарською тематикою. У листі Коцюбинського до Панаса Мирного про перспективи дальшого розвитку української літератури констатується, що «новіша література наша... жила в переважно селом, сільським побутом, етнографією» і що читач «має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації»²⁴. В іншому листі до Панаса Мирного Коцюбинський наголошує на тому, що необхідно «звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільності, на інтелігенцію, фабричних робітників»²⁵. Все вищенаведене свідчить про те, що Коцюбинський цікавився життям пролетаріату, його працею та боротьбою.

Революційне піднесення в країні активізувало громадсько-політич-

¹⁸ М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 220.

¹⁹ Осип Дроздов. Грудневий політичний залізнодорожний страйк у Конотопі 1905 року, «Україна», 1925, № 4, стор. 72.

²⁰ М. Коцюбинський. Твори, т. 3, стор. 375.

²¹ М. Коцюбинський. Твори, т. 4, стор. 91.

²² Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1908 год, Чернигов, стор. 78.

²³ М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 266.

²⁴ Там же, стор. 338.

²⁵ М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 353.

ну діяльність Михайла Коцюбинського. Він зміцнює свої зв'язки з керівними діячами революційного руху в Чернігові, відгукується на заклики РСДРП, В. І. Леніна, бере активну участь в революції 1905 р.

9 січня 1905 р. відбулись збори членів чернігівської громадської бібліотеки, на яких була присутня численна публіка. Промовці вимагали скасувати підписку на реакційні газети «Новое время» и «Киевлянин», ліквідувати цензурні заборони на твори Герцена і Чернишевського.

Особливе враження справив на присутніх виступ М. Коцюбинського, який піддав гострій критиці царські порядки, цензурні обмеження, соціальну безправність і національне поневолення. При цьому він розповів про жахливе становище української преси: «Якщо російську пресу цензура січе бичами, то українську вона переслідує скорпіонами»²⁶.

Коцюбинський брав активну участь у страйку службовців Чернігівського статистичного бюро. В листі до М. Чернявського від 11 жовтня 1905 р. він пише: «Пишу до Вас у тривожний момент. Ми тепер бастуємо (статистичне бюро, бухгалтерія Управи, дорожний, шосейний відділи, частина лікарні і частина службових канцелярій Управи)... Що з того вийде, не знаю, може доведеться шукати посади»²⁷.

Щодо цієї події чернігівський губернатор писав 27 лютого 1906 р. міністру внутрішніх справ: «Революційний напрямок земських статистиків достатньо проявився за останні роки, і ця категорія земських агентів являє собою цілий кадр неблагонадійних осіб, які займаються пропагандою і ворожі урядові. В жовтні 1905 року службовці бюро оголосили страйк. З подання управи видно, що на службу кілька днів не ходили з 48 осіб 31 службовець»²⁸.

27 січня (3 лютого) 1904 р. почалась російсько-японська війна. Більшовики на чолі з Леніним рішуче виступили проти цієї імперіалістичної бойні, ворожої інтересам народів як Росії, так і Японії. Ленін доводив, що поразка царизму в цій війні сприятиме зростанню революційного руху в країні: «Справа російської свободи і боротьби російського (і всесвітнього) пролетаріату за соціалізм багато залежить від воєнних поразок самодержавства»²⁹. Більшовики стояли за поразку царського уряду, закликали до рішучої боротьби проти війни і проти царизму. Цей більшовицький лозунг був палко зустрінутий М. М. Коцюбинським. Коли місцева партійна організація приступила до створення дружин самооборони й почала збирати кошти, щоб закупити зброю, письменник без вагань включився у цю важливу справу³⁰. Ленінський заклик до збройного повстання проти царату в роки першої російської революції знайшов широкий відгук у листах Коцюбинського. 3 грудня 1905 р. він пише до Гнатюка: «Буде загальне повстання, яке змете весь старий політичний лад»³¹. 12 грудня того ж року в листі до Івана Франка він висловлює революційні настрої: «у нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або переможемо»³².

У письменника напрочуд щасливо збігалися творчі удачі з ленінським трактуванням багатьох важливих питань, пов'язаних з революційним рухом у країні. Це підтверджує його новела «Сміх», де автор гостро виступив проти меншовицької тактики Чубинського, цього пу-

²⁶ Газ. «Наши дни» (Чернігів), 20 січня 1905 р.

²⁷ М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 429.

²⁸ Чернігівський облдержархів. Див. Таємний стіл канцелярії чернігівського губернатора, 1905, спр. 75.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 36.

³⁰ Архівні фонди Чернігівського музею М. М. Коцюбинського.

³¹ М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 436.

³² М. Коцюбинський. Твори, т. 5, стор. 438.

стопорожнього балакуна, закоханого в своє власне красномовство. Коцюбинський виводить його дволиким Янусом: «Під час мітингу — на словах — він кричить про інтереси трудящих, а вдома — на ділі — безсовісно експлуатує наймичку Варвару». Такі риси меншовика. Не випадково автор протиставляє боягузу Чубинському його знайомого лікаря, що пропонує йому збройну самооборону проти п'яного і темного, неприборканого натовпу чорносотенців.

В багатьох нелегальних революційних організаціях знали Коцюбинського як людину, що гаряче співчуває соціал-демократичному рухові, і тому неодноразово зверталися до нього з проханням розповсюджувати та популяризувати твори Маркса, Енгельса, Леніна та іншу літературу. На жаль, досі невідомо, звідки потрапили ці твори до рук Михайла Михайловича. Але деякі унікальні архівні матеріали показують нам частково, яку літературу й від кого одержував письменник.

В фондах Центрального державного історичного архіву УРСР зберігається справа К. Л. Хохлича, з якої видно, що він надсилав Коцюбинському чимало нелегальної літератури. Під час арешту Хохлича в 1905 р. у Києві була знайдена ленінська газета «Вперед», а серед паперів поліція виявила адресу Коцюбинського³³. Письменника постачав марксистською літературою також Г. Єреміїв, який просив Михайла Михайловича розповсюдити такі книги: К. Маркс и Фр. Энгельс. Литературное наследство. Изд. Ф. Меринга, изд. т-ва «Мир», М., 1907 г.; П. Кампфмейер. Современный пролетариат. Изд. «Мир», М., 1907 г.; Ч.-Оман, Великое крестьянское восстание в Англии. М., 1907 г.³⁴. М. Коцюбинський поширював літературу за допомогою окремих осіб і працівників Чернігівської громадської бібліотеки та книжкового складу Чернігівського губернського земства. Письменник взяв участь у складанні і виданні каталога для кореспондентів статистичного бюро Чернігівського земства, де, крім творів К. Маркса і Ф. Енгельса, рекомендувалися праці В. І. Леніна³⁵. З багатьох творів до каталога увійшли насамперед такі, що були доступні широкому колу читачів і відповідали на злободенні питання повсякденного життя. Серед них була праця для трудящого селянства «До сільської бідноти» з додатком проекту програми Російської Соціал-демократичної Робітничої партії, а також «Перегляд аграрної програми робітничої партії».

Заочне знайомство Леніна і Коцюбинського, яке почалось з журналу «Жизнь» і газети «Искра», продовжувалось і далі. В 1906 р. у Стокгольмі відбувся IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. З Чернігова делегатами на ньому були більшовик Суворов (Борисов) і меншовик Дроздов — обидва добрі знайомі і співробітники Коцюбинського. Як відомо, на з'їзді розгорілись суперечки навколо аграрного питання. Тут зіткнулись три точки зору: В. І. Ленін відстоював конфіскацію поміщицької землі і боровся за націоналізацію землі, меншовики (доповідач Маслов) — муніципалізацію, а Суворов (Борисов) захищав ідею поділу землі.

В. І. Ленін з усією партійною принципіальністю і непримиренністю відстоював більшовицьку аграрну програму. Меншовики люто нападали на нього, захищаючи свою позицію. Подільники наполягали на своєму.

Михайло Коцюбинський, який саме в той час писав другу частину повісті про революцію 1905 р. на селі «Фата моргана» і найбільше ці-

³³ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1905, спр. 900; ф. 274, 1912, спр. 2512, арк. 275, 888.

³⁴ Лист Г. Єремієва до М. Коцюбинського від 17 грудня 1907 р. Архівні фонди Чернігівського музею М. М. Коцюбинського.

³⁵ Каталог книг, предназначенных для бесплатной рассылки корреспондентам оценочно-статистического бюро Черниговского земства, Чернигов, 1906.

кавився аграрним питанням, жадібно стежив за його обговоренням. Цілком зрозуміло, що він допитувався у Суворова (Борисова) і Дроздова про всі подробиці роботи з'їзду, але вони, виходячи з різних політичних позицій, викладали справу кожен із своєї точки зору. Коцюбинський висвітлив аграрне питання в дусі Леніна, показавши головну дієву особу Марка Гушу та його однодумців Гафійку і Прокопа прихильниками ленінської політики націоналізації землі.

Про IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП і доповідь Леніна на ньому Коцюбинський знав не тільки з розповідей делегатів. Він читав рецензії М. Гехтера на опубліковані протоколи з'їзду в «Літературно-науковому віснику»³⁶ та П. Румянцева в журналі «Образование» (№ 8 за 1906 р.). З цих матеріалів письменник міг дізнатися про доповідь В. І. Леніна на з'їзді.

Крім того, восьмий номер «Образования» цікавий також і в іншому відношенні. Його читав не тільки Коцюбинський, а й Ленін. В цьому журналі було вміщено дві статті: одна торкалась Коцюбинського, друга — Леніна. Автор першої рецензії І. Іванов під псевдонімом «И. Джонсон» очорнив книгу оповідань Коцюбинського, видану в Києві у 1903 р.³⁷ Менторським тоном Джонсон заявляє: «Об'єктивний погляд відкриває в деяких творах Коцюбинського часом — безумовне сочинительство, часом — невірне розуміння життя і відсутність такту в побутових зображеннях, неглибоку, часом прямо фальшиву психологію... У нього немає правди, немає реалізму»³⁸.

Інший автор П. Рум'янецв під виглядом тієї ж об'єктивності накинувся на доповідь Леніна з аграрного питання у статті «Нова програма російської соціал-демократії»³⁹. Майже в тоні Джонсона він повчає: «Якби там не сталось, риси соціального утопізму, «стрибок з царства необхідності в царство свободи» в ленінському проекті націоналізації безумовно є. Його націоналізація, як «шлях вперед», зовсім не обгрунтована аналізом капіталістичного розвитку в російському сільському господарстві, як це обов'язково для марксиста. Посилання на III том «Капітала» Маркса... саме по собі ще не достатнє. Щоб обгрунтувати вимогу націоналізації, слід довести, що ті тенденції розвитку російського сільського господарства ведуть до неї при демократичному переході. Ніде у Леніна ми не знайдемо таких доказів»⁴⁰.

Є підстави гадати, що Коцюбинський не міг не переглянути не тільки рецензію, що стосувалась його самого, але й статтю про Леніна, до речі, теж недоброзичливу, де порушувалося аграрне питання, таке цікаве для письменника.

Що ж до Володимира Ілліча, то він добре був обізнаний з опортуністичним спрямуванням журналу «Образование», уважно слідкував за ним і реагував на всякі випадки його проти більшовиків. Читаючи статтю про свій виступ на з'їзді, він не міг також не звернути уваги на негативну рецензію з приводу першої книги творів Коцюбинського.

З наступом сталинської реакції на всіх ділянках громадсько-політичного життя, особливо на ідеологічному фронті, у сфері літератури, мистецтва, філософії, підняла голову контрреволюція.

Ленін, партія більшовиків у ці тяжкі роки не похитнулися перед силами реакції, а оголосили їм війну. В цей час Михайло Коцюбинський ішов у ногу з прогресивними діями країни. Він сміливо скористався

³⁶ «Літературно-науковий вісник», Київ — Львів, 1907, № 3, стор. 567—568.

³⁷ И. Джонсон. Украинский беллетрист, журн. «Образование», 1906, № 8.

³⁸ Там же, стор. 241.

³⁹ П. Румянцев. Новая программа русской социал-демократии, журн. «Образование», 1906, № 8, стор. 1—23.

⁴⁰ Там же, стор. 15.

легальною трибуною чернігівської «Просвіти», щоб сказати своє слово про чудового українського письменника Івана Франка і про той позитивний вплив, який зробив марксизм на його революційно-демократичні погляди.

Оскільки Ленін з повагою ставився до Франка, зрозуміло, що реферат, виголошений Коцюбинським, був своєрідним відгуком на піклування Леніна про українського письменника і на статтю Володимира Ілліча «Партійна організація і партійна література». Коцюбинський звернув увагу на те, що Франко у своїх творах малює «війну поміж капіталом і працею»⁴¹, розкриває причину тяжкого життя бориславських робітників, які «ллють піт, стогнуть і гинуть...», а з цього всього пливуть золоті річки і спадають в кишені тим, хто сам не робить, всяким хижакам-експлоататорам»⁴². Як підкреслює автор реферата, Іван Франко в своїх творах наголошує на тому, що «капіталізм висовує вже свої пазури на село, йдуть походом нові експлоататори», що «вчора хлібороб-хазяїн, а сьогодні пролетарій, селянин неминуче подає у ті сіті»⁴³. Цей аналіз творчості Івана Франка перегукується з багатьма ленінськими ідеями та положеннями.

Коцюбинський вірив у прийдешню перемогу революції, яка принесе з собою щасливе життя: «Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро», говорив він, і закликав «розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелось вкрити кістками шлях до нового життя»⁴⁴. Письменник боровся за інтереси пригноблених мас. Про це свідчить його рішучий виступ проти реакційного XIV археологічного з'їзду, що відбувся 5 серпня 1908 р. з нагоди тисячоліття заснування Чернігова: «Я прилюдно і в очі назвав учинки тих добродіїв некультурністю,— писав він Гнатиюку,— і жалкував, що був свідком усього того свинства, усього того брудного патріотичного шумування, яке замість науки, викинув з себе той наполовину хуліганський з'їзд»⁴⁵.

В ці роки Коцюбинський пише «В дорозі» (вересень 1907 р.), де оспівує мужність підпільного діяча, революціонера товариша Кирила і таврує ганьбою зраду таких ренегатів, як Іван і Марія; «Інтермеццо» (вересень 1908 р.), в якому нещадно викриваються зрадники й ренегати, а також ініціатор чорносотенних погромів, душитель революції 1905 р.—Трепов.

На сторінках газети «Вперед» (№ 5, 25 січня 1905 р.) була вміщена стаття В. І. Леніна — переклад «Трепов хазяйнує», в якій підкреслювалось, що «один з найбільш ненависних всій Росії слуг царизму Трепов, який прославився в Москві своєю лютістю, грубістю...»⁴⁶. Живим відгуком на ленінську характеристику миколаївського ката є образ Трепова-собаки, створений Коцюбинським: «Се страшний Трепов... солідно обдумано наче, перекусить вам горло...». Цей огидний царський пес вселяє не страх, а ненависть, і автор закликає народ: «Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка і грім. Освіжи небо і землю»⁴⁷. У такому ж дусі написані «Як ми їздили до криниці» (листопад 1908 р.) і «Дебют» (лютий 1909 р.).

1 липня 1910 р. стало незабутнім у житті Михайла Коцюбинського. В цей день на о. Капрі він у О. М. Горького зустрівся з Володимиром Іллічем Леніним. З конспіративних міркувань Михайло Михайлович не

⁴¹ М. Коцюбинський. Твори, т. 4, стор. 56.

⁴² Там же, стор. 55.

⁴³ Там же, стор. 58.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ М. Коцюбинський, Твори, т. 6, стор. 84.

⁴⁶ В. І. Ленін Твори, т. 8, стор. 108.

⁴⁷ М. Коцюбинський. Твори, т. 2, стор. 275, 282.

залишив жодних записів про цю зустріч, а тільки ділився враженнями з найближчими людьми. Ось що згадує Й. Г. Дроздов: «Одного разу, живучи на Капрі, Коцюбинський катався на човні разом з В. І. Леніним і О. М. Горьким. У Володимира Ілліча зав'язалася бесіда з човнярем на досить важку тему — про Марксову теорію вартості: як праця створює споживчу вартість, як ця вартість у вигляді додаткової міновий вартості привласнюється капіталом і т. ін.

Розповідаючи про це, Коцюбинський передав своє враження про цю бесіду: він просто захоплювався тим дивним і чудовим умінням, з яким Володимир Ілліч викладає перед човнярем Марксову теорію вартості»⁴⁸. На жаль, ці записи трохи однобічні, бо Дроздов як економіст зберіг у своїй пам'яті з розповідей Михайла Михайловича найбільше згадки про те, що було йому ближче, тобто про економічну науку; інші теми цієї бесіди так і лишилися для нас невідомими. А тимчасом за словами мемуариста: «Так,— говорив Коцюбинський,— В. І. Ленін воістину неперевершений діалектик»⁴⁹, є підстави вважати, що розмова велася і з питань філософії. Адже Суворов (Борисов) з Чернігова був емпіріокритиком, саме йому Ленін відвів багато критичних сторінок у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», і напевно чи Володимир Ілліч обійшов би мовчанням цю животрепетну тему. Не міг її обминути й Коцюбинський, який здавна цікавився питаннями атеїзму й матеріалізму. На Леніна письменник дивився як на людину з величезним філософським кругозором. Не випадково в листі до О. І. Аплаксіної він називає Ілліча «жрецом философской мысли»⁵⁰.

В. І. Ленін цінував талант Коцюбинського і дбайливо до нього ставився. Це видно хоча б з того, що після виходу в світ першого тома оповідань Коцюбинського в перекладі на російську мову, більшовицька легальна газета «Звезда», редагована Леніним, перша повідомила про цю книжку: «В книжковому видавництві «Знание»,— писала газета,— вийшов перший том оповідань Михайла Коцюбинського, який звертає на себе увагу своєю свіжістю і безсумнівним обдаруванням автора»⁵¹.

Характеризуючи ставлення Леніна до Коцюбинського, В. Д. Бонч-Бруевич згадує, що йому часто доводилось чути про Михайла Михайловича «як про письменника близького до нашого більшовицького напрямку і що Володимир Ілліч особливо добре до нього ставився... покладав на нього великі надії, як на письменника-художника»⁵².

Незабутня зустріч з Леніним ще більше наблизила М. М. Коцюбинського до чернігівського більшовицького підпілля. Про це свідчать унікальні матеріали у фондах Чернігівського облдержархіву. З них видно, що чернігівська партійна організація використовувала будинок Коцюбинського для підпільної роботи і зберігала там свою нелегальну бібліотеку.

Як згадує стара більшовичка В. Лапіна, «на квартирі письменника Коцюбинського, в будинку, де тепер знаходиться музей письменника, з 1911—1912 провадилась діяльна легальна і напівлегальна робота». Ця діяльність з кожним роком посилювалась. Наведемо уривок із спогадів старого комуніста С. М. Шільмана: «На квартирі письменника відбувались нелегальні збори, заняття гуртків, диспути, а кілька років

⁴⁸ Цит. за газ. «Літературна Україна», 20 квітня 1962 р.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної, К., 1938, стор. 152.

⁵¹ Газ. «Звезда», № 1, 16 (29) грудня 1910; М. Коцюбинський. Твори, т. 6, стор. 249.

⁵² З листа В. Д. Бонч-Бруевича до З. Х. Коцюбинської-Єфіменко. Див. М. Коцюбинський, К., 1955, стор. 281.

до революції зберігалась нелегальна бібліотека чернігівської організації більшовиків»⁵³.

Ленін добре знав Коцюбинського і як письменника і як громадського діяча. Саме тому більшовицький нелегальний журнал «Просвещение» запросив Коцюбинського «зорганізувати український відділ у журналі, бо вони хотять ознайомити російського читача з українською літературою, культурним життям, історією і т. д.»⁵⁴.

Ленін віддав останню шану Коцюбинському після смерті письменника. Керована Володимиром Іллічем більшовицька газета «Правда» повідомила всіх членів партії, робітничий клас, селянство і трудову інтелігенцію про смерть чудового сина українського народу⁵⁵.

В. І. Леніна обурили поліцейські переслідування під час похорону Коцюбинського. З цього приводу він включив у текст промови більшовицького депутата до IV Думи Г. І. Петровського слова протесту проти сваволі і кошуництва поліцейської та духовної влади над пам'яттю прославленого українського письменника: «Політика гноблення і переслідування слов'янських народностей... не потребує окремої ілюстрації... Похорон Коцюбинського в Чернігові. Ректор семінарії заборонив семінаристам співати на похороні. Далі поліцмейстер, з'явившись у церкву, заявив, що вінків нести поперед труни не можна. Тут ви бачите дивне єднання духовних властей з поліційними»⁵⁶.

Промову Г. І. Петровського було надруковано в газеті «Правда». З допомогою цього масового легального органу партії робітничий клас Росії, широкі кола читачів дізнались, що Ленін і більшовики вважають Коцюбинського своїм письменником.

Після перемоги Жовтневої революції Ленін постійно турбувався про те, щоб твори Коцюбинського поширювались і читались. Навіть у тяжкі роки громадянської війни він знаходив час, щоб приділити увагу творчості великого письменника. Так, у розмові з делегацією українських селян у квітні 1921 р. Володимир Ілліч розповів, що «розуміє і любить українську мову, читав твори Шевченка, Франка та інших українських письменників», і з великим інтересом розпитував делегатів, «чи є в селах українські видання Шевченка, Франка, Коцюбинського»⁵⁷.

Ленін завжди уважно ставився до спадщини Коцюбинського, цікавився його творами. В особистій бібліотеці Ілліча збереглися такі з них: «Под минаретами», Берлін, вид. Гутнова, 1922; і «То, что записано в книге жизни», з передмовою М. Горького, переклад з української Гл. Алексеева, Берлін, вид. Гутнова, 1922⁵⁸.

Отже, роль В. І. Леніна, партії більшовиків в історичній долі творчої спадщини Михайла Михайловича Коцюбинського винятково велика.

⁵³ Чернігівський облдержархів, фонди Чернігівського державного літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського. Спогади С. Г. Уріна, № 223; журн. «Бібліотекар», 1963, № 1, стор. 61–62.

⁵⁴ М. Коцюбинський. Твори, т. 6, стор. 326.

⁵⁵ Газ. «Правда», № 86, 13 квітня 1913 р.

⁵⁶ В. І. Ленін. Статті і промови про Україну. К., 1936, стор. 209.

⁵⁷ Див. Ленин и Советская Украина. Документы Института марксизма при ЦК КПСС. «Дружба народов», 1957, № 11, стор. 8; Ф. П. Дідук. У В. І. Леніна, див. спогади про Володимира Ілліча Леніна, К., 1958, стор. 605.

⁵⁸ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, М., 1961, стор. 498.

Методологія та методика історичних досліджень

Д. П. ПОЙДА

ПРО МЕТОДИКУ ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДОМОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

Всебічне й глибоке вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму має велике наукове і виховне значення, оскільки селянський рух є одним з основних факторів, який значною мірою зумовлював буржуазну аграрну політику царизму в пореформенний період та прискорював ліквідацію залишків кріпосництва і розвиток капіталізму на селі. Як і робітничий клас, селянство й після падіння кріпосного права зазнавало жорстокої експлуатації. «Навряд чи знайдеться інша країна в світі,— писав В. І. Ленін,— де селянство переживало б такі страждання, таке гноблення і знущання, як в Росії»¹. Історія селянського руху, як і революційна боротьба робітничого класу, дає численні приклади самовідданості і безстрашності в боротьбі з класовими ворогами. Відтворити об'єктивну картину цієї героїчної боротьби, показати, ціною яких неймовірних зусиль і жертв добилися робітники і селяни нашої країни звільнення від тяжкого соціального гніту — обов'язок радянських істориків.

На жаль, досі немає жодного монографічного дослідження, яке б узагальнювало селянський рух того періоду загалом по країні. І лише здійснюване тепер Інститутом історії АН СРСР видання багатотомної серії документальних збірників «Крестьянское движение в России в XIX—начале XX века» (відповідальний редактор акад. М. М. Дружинін) є серйозним початком всебічного наукового вивчення цієї проблеми. Однак відсутність єдиної наукової методики вивчення дуже утруднює справу. Методика вивчення селянського руху обговорювалася в 1958 р. на Таллінській і в 1960 р. на Київській сесіях Міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи. Зокрема Київська сесія заслухала доповідь М. Н. Лещенка «Методика статистичного вивчення розмаху і форм селянського руху XIX ст.», в обговоренні якої були висловлені різні точки зору². У статті «Радянська історіографія реформи 1861 року» відомий радянський дослідник цієї реформи П. А. Зайончковський писав, що «без визначення єдиної системи дослідження даліше вивчення питання про селянський рух... буде утруднено», що вивчення його «повинно здійснюватися на основі єдиної методики»³. У статті П. Г. Риндзюньського «Вивчення соціально-економічної історії Росії XIX ст. в радянській історіографії» підкреслюється, що «необхідність порівняльного аналізу поставила більш гостро питання про можливість і методи статистичного обліку селянського руху. Попередні примітивні підрахунки перестали задовольняти істориків, вони почали шукати нові прийоми обліку»⁴.

У цій статті робиться спроба поставити на обговорення наукової

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 288—289.

² Див. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г., К., 1962, стор. 53—64, 559—560, 567—568, 574, 580, 585—586.

³ П. А. Зайончковский. Советская историография реформы 1861 года, журн. «Вопросы истории», 1961, № 2, стор. 96, 103.

⁴ Зб. «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР», М., 1962, стор. 202.

громадськості деякі питання методики вивчення селянського руху в пореформений період.

Ми вважаємо, що не всі критерії вивчення селянського руху періоду феодально-кріпосницького ладу можна механічно переносити в якісно новий, пореформений, тобто капіталістичний період. Адже саме реформа 1861 р. стала тією гранню, що відділила дві різні епохи в історії нашої країни. «У Росії в 1861 році,— писав В. І. Ленін,— теж стався переворот, наслідком якого була зміна однієї форми суспільства іншою — заміна кріпосництва капіталізмом, при якому поділ на класи залишився, залишилися різні сліди і пережитки кріпосного права, але в основному поділ на класи набрав іншої форми»⁵. Хибною, на наш погляд, є методика авторів, які не розрізняють селянський рух до і після падіння кріпосного права. Після падіння кріпосного права різко змінилася не тільки обстановка на селі, але й саме селянство. Капіталізм, що швидко розвивався, писав В. І. Ленін, виривав селянство із середньовічної обстановки і ставив його в нову, капіталістичну, обстановку, втягуючи «...у вир чимраз складнішого суспільно-політичного життя...»⁶. І саме в пореформений період на зміну «осілому, забитому, прирослому до свого села кріпакові, що вірив попам і боявся «начальства», виростало нове покоління селян, які побували на відхожих промислах, у містах, навчилися дечого з гіркого досвіду бродячого життя і найманої роботи»⁷.

Ці лєнінські вказівки мають стати методологічною основою вивчення селянського руху в пореформений період.

Дуже важливим моментом історії селянського руху пореформеного періоду є його облікова статистична одиниця. Нею багато дослідників селянського руху періоду феодально-кріпосницького ладу вважають «заворуження», в якому могли брати участь селяни кількох населених пунктів*. І це, на нашу думку, вірно, оскільки виступи майже завжди зумовлювалися ставленням до них поміщика, часто власника багатьох сіл. За цих умов одночасні заворуження селян кількох населених пунктів мали однакові причини й цілі, майже завжди зберігали внутрішню єдність і цільність. Тоді внаслідок своєрідних соціально-економічних взаємовідносин між селянами й поміщиками спільні інтереси селян різних сіл превалювали над внутрішніми інтересами даного села.

За розвинутих капіталістичних відносин причини заворужень окремих селищ стали різноманітніші. В діях селян кожного населеного пункту було більше, ніж у період феодально-кріпосницького ладу, специфічних рис і особливостей. І зумовлене це приватновласницькими інтересами селян, які стали власниками земель. А приватна власність на землю з усіма властивими їй законами товарного господарства не об'єднує, а роз'єднує селян. Отже в умовах феодально-кріпосницького ладу, коли селянський рух був спрямований проти пануючої системи кріпосництва й свавілля поміщиків, в ньому було більше передумов для масовості, ніж у капіталістичний період, коли боротьба за землю, боротьба проти окремого поміщика, куркуля або чиновника більше

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 424.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 217.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62—63.

* В науковій літературі є різні точки зору. Деякі автори за облікову одиницю беруть губернії і повіти; інші — поміщицькі маєтки; треті — заворуження; четверті — населені пункти і п'яті — тільки населення, яке брало участь у заворуженнях (див. М. Н. Лещенко. «Методика статистичного вивчення розмаху і форм селянського руху XIX ст.», зб. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г.», К., стор. 53—64).

приковувала увагу селян до свого господарства, свого села. Отже капіталізм (поки робітничий клас не очолив селянський рух) не створив умов для єдності виступу селян різних сіл. І очевидно, не випадковий той факт, що масові селянські війни характерні не для капіталістичного, а для феодально-кріпосницького ладу.

Вивчаючи селянський рух домонополістичного капіталізму, дослідник зобов'язаний рахуватися з фактами. А вони стверджують, що навіть у тих нечисленних випадках одночасних виступів, які справді зберігали в ході свого розвитку внутрішню єдність і цільність, більше було специфічних рис, характерних для кожного села, ніж спільного для всіх сіл. Це доводять найбільш масові виступи в пореформений період — селянські заворушення 70-х років XIX ст. в Чигиринському повіті Київської губернії, відомі як «Чигиринська справа». Тут справді було багато спільного в діях: в заворушеннях одночасно брали участь 40 сусідніх сіл з населенням понад 50 тис. чоловік. Селяни всіх сіл добивались однієї мети — вигідного для них переділу землі, координували і погоджували свої дії. Але все ж таки більше було специфічного в селах: різнотривалість боротьби, різноманітні форми дій селян, — неоднакова стійкість (в одні села вводились війська, в інші — не вводилися; в одних селах заготовляли зброю, вступали в створену тут народниками таємну організацію, в інших — цього не було).

Я. Юферов, автор, мабуть, чи не єдиної досі узагальнюючої статті з історії селянського руху по країні за 70 — 80-і роки XIX ст., вказує, що «не тільки виступи, які виникали в різних повітах губернії, але й заворушення одного і того ж повіту рідко зв'язані між собою. Кожне село чи волость виступають самостійно, не чекаючи активної допомоги від інших сіл і волостей, не подаючи такої підтримки і з свого боку... Виступ одного села часто ставав сигналом для інших сіл, але ніякого організаційного зв'язку між ними не існувало і ніяких дій, спрямованих до спільної відсічі каральним загонам, не було вжито в жодному випадку селянських заворушень»⁸.

Очевидно, не випадкове й те, що урядова статистика й різного роду офіційні документи дореформеного періоду на перше місце ставили поміщицькі маєтки⁹ і ревільські душі поміщиків. Після падіння кріпосного права офіційний облік сільського населення й економіки ведеться за кількістю не поміщицьких маєтків, а населених пунктів. Отже, статистичною одиницею обліку чисельності селянського руху в період домонополістичного капіталізму повинно бути не заворушення, а селище, селяни якого брали участь у заворушенні. Це не тільки не виключає, а безпосередньо передбачає дослідження тих селянських заворушень, у яких одночасно брали участь кілька населених пунктів. Всебічне дослідження таких виступів краще необхідне, оскільки саме в міру збільшення впливу робітничого класу на селянський рух подібні виступи кількісно і якісно зростатимуть.

Не менш важливо з'ясувати, які дії селян певного населеного пункту дають підстави зарахувати цей пункт до числа селищ, охоплених селянськими заворушеннями. Адже різний підхід до цього дає різні чисельні величини.

В. І. Ленін, характеризуючи селянський рух у момент проведення в життя реформи 1861 р., писав, що «селянські повстання того часу ли-

⁸ Я. Юферов. Крестьянское движение в России в конце 70-х и в 80-е годы XIX столетия, Ученые записки Свердловского государственного педагогического института, выпуск второй, 1939, стор. 10.

⁹ III відділення кількість виступів селян визначало кількістю поміщицьких маєтків. Див. Збірник центрархіву: «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вип. I і II. М.—Л., 1931.

шились самотніми, роздробленими, стихійними «бунтами», і їх легко придушували»¹⁰. Це зобов'язує дослідника розрізняти виступи масові від групових виступів, які не тільки не були діями значної кількості селян певного населеного пункту, але часто залишалися і непомітними в даному селі. В поняття «селянське заворушення» необхідно включати події, що залишили помітний слід у житті села і були протестом якщо не всього населення, то значної його частини певного населеного пункту. Групові виступи, так само як і поодинокі, слід дослідити і врахувати при характеристиці класової боротьби в пореформеному селі. Але, очевидно, такі виступи не можуть вимірюватися критерієм «селянського заворушення». Облік їх викликає необхідність спеціальної методики. Змішувати їх з масовими виступами не можна, оскільки це неминуче веде до штучного завищення розмаху селянського руху, що явно суперечить історичній правді.

Вимагає обговорення і уточнення класифікація селянського руху в пореформений період за формами і напрямками боротьби. Спроби дати таку класифікацію в науковій літературі вже робились неодноразово.

У передмові до публікації «Крестьянское движение в России 1881 — 1889 гг.» С. Л. Євєнчик так класифікує форми селянського руху в 80-х роках: «Подання прошеній і скарг, відмова від виконання повинностей, опір поміщикам і державній владі, зміна сільських властей, захоплення поміщицької, куркульської і державної власності, напад на поміщиків і представників влади, розгром і підпалення, вбивство поміщиків, збройні виступи й широкі заворушення, що поєднують у собі одночасно кілька перелічених вище форм»¹¹. Однак така класифікація селянського руху в пореформений період за формами й напрямками боротьби селян, на наш погляд, невдала. Тут зведені до одного два важливі моменти: за що і як боролись селяни. Крім того, такі форми селянських виступів, як подання прошеній і скарг, а також відмовлення від виконання повинностей зовсім не характерні для пореформеного періоду. І саме їх термінологія механічно перенесена в якісно нові обставини з часу феодально-кріпосницького ладу. Зауважимо, що подання прошеній і скарг після падіння кріпосного права не було кримінальною провинною, а отже, і не завжди супроводжувалася заворушеннями селян.

На наш погляд, класифікацію селянського руху в пореформений період слід визначати не за формами, а за спрямованістю боротьби. А її необхідно визначати, виходячи з реальної дійсності, тобто досліджуючи й систематизуючи справжню спрямованість боротьби. І документи переконливо доводять, що в пореформений період основним змістом селянського руху була боротьба з поміщиками за землю, тобто боротьба за головний засіб виробництва в капіталістичному землеробстві. Це та боротьба селянських і поміщицьких інтересів, яка, як указував В. І. Ленін, «проходить червоною ниткою через усю пореформену історію Росії і становить найважливішу економічну основу нашої революції...»¹².

Важливою стороною селянського руху періоду домонополістичного капіталізму (очевидно, також і в інші періоди) є його конкретна результативність — часто супроводжувані вимушеними поступками селянам заходи царського уряду, місцевих властей, поміщиків.

Аграрне законодавство царського уряду в пореформений період слід розглядати як вирвану з рук царського уряду поступку селянам, які боролися проти соціального гніту. Тим більше це вірно, якщо мати

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

¹¹ Зб. «Крестьянское движение в России в 1881—1889 гг.», М., 1960, стор. 21.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 211.

на увазі не загальнодержавні подібні заходи царського уряду, а локальні, тобто ті, що стосувалися окремих районів, охоплених виступами селян. Так, коли проведені на початку 70-х років люстрації (переобліки) земель колишніх державних селян Чигиринського повіту викликали масові заворушення, місцеві власті почали вимагати від уряду деяких поступок селянам. Зокрема київський губернатор Гессе запропонував переглянути люстрації, щоб запасні землі й прирізки «передати в розпорядження громади... всі непридатні землі, неправильно зараховані в придатні, виключити», а платежі (з селян — Д. П.) знизити до існуючого оброку¹³. І 18 червня 1875 р. Головний комітет, скликаний за розпорядженням царя, визнав недійсними люстраційні листи Чигиринського повіту; їх було складено заново на більш вигідних для селян умовах.

У другій половині 70-х років XIX ст. чимало поміщиків Київської губернії почали проводити так зване коштне межування земель, що супроводжувалося обезземеленням селян і викликало їх стійкий опір. У багатьох селах виникли масові заворушення. Київський губернатор змушений був поставити перед урядом питання про заборону поміщикам проводити коштне межування і писав до міністерства внутрішніх справ, що «при теперішньому настрої селян... слід припинити коштне межування до більш сприятливого часу»¹⁴. І воно було припинене. Коли ж у відповідь на клопотання поміщиків дозволити їм проводити це межування міністерство внутрішніх справ запитало думку київського генерал-губернатора Дрентельна, останній заявив, що «коштне межування в Південно-Західному краї без явного порушення в ньому спокою поновлено бути не може»¹⁵.

Документи свідчать, що найбільш типовими поступками селянам з боку поміщиків і місцевих властей в пореформений період були: припинення межових робіт, що зачіпали інтереси селянського землекористування; здача селянам в оренду випасів, сінокосів і польових земель на відносно вигідних для них умовах; відмова поміщиків від стягнення штрафів за потрави, порубку лісів і т. п. Траплялися випадки усунення за вимогою селян з посад сільських старост і волосних старшин, приходських священиків та інших службових осіб. Подібні поступки селянам не були поодинокі. Що це справді так, підтверджують дослідження автором селянського руху на Правобережній Україні за 1866—1900 рр. Так, з 946 сіл, охоплених заворушеннями, у 307 випадках (32,4%) вимоги селян були частково задоволені¹⁶. Зрозуміло, що ці часткові поступки не вносили і не могли внести корінних змін у соціальні відносини в пореформеному селі, але вони, безперечно, прискорювали розвиток капіталізму і сприяли ліквідації залишків кріпосницьких відносин. А оскільки саме в цьому полягало об'єктивно-історичне, прогресивне значення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму, то дослідник не може цим не зацікавитись, як не може не звернути серйозної уваги на спроби селян виробити певні форми і методи боротьби проти своїх класових ворогів, погодити й усвідомити свої дії, виявити примітивні елементи організованості. Документи переконливо свідчать, що виступи селян у пореформений період якісно неоднорідні: в одному випадку селяни без будь-якої підготовки і зговору великою масою чинили який-небудь акт, спрямований проти представника пануючого класу чи державної влади, наприклад били й виганяли з села судового виконавця, що намагався описати й продати майно деяких

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 314, спр. 47, ч. 2, арк. 111, 1875 р.

¹⁴ Там же, оп. 318, спр. 57, арк. 2, 1879 р.

¹⁵ Там же, арк. 76.

¹⁶ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Дніпропетровськ, 1960, стор. 422.

селян у рахунок погашення недоїмки по державних платежах. В інших випадках, перш ніж розпочати дії (зорати ділянку поміщицької землі, стравити її і т. п.), селяни заздалегідь планували свої дії аж до розподілу між собою обов'язків, встановлення умовних сигналів, посилення своїх представників в інші села і т. п. Це теж заворушення селян, але не раптове і стихійне.

Чи зобов'язаний дослідник розрізнявати подібні заворушення? На нашу думку, повинен і зобов'язаний. Зобов'язаний перш за все тому, що цього вимагають різні наслідки тих чи інших виступів селян. Так, на селища, де в діях селян Правобережної України 1866—1900 р. проявлялись елементи організованості, припадає 980 випадків часткового задоволення вимог селян, що становить 55,7% усіх таких селищ. 209 випадків (27,1%) часткового задоволення вимог селян припадає на селища, де ці елементи організованості не виявлені¹⁷. Отже організованість у селянському русі, а вірніше в їх практичних діях, була одним з істотних факторів, від якого залежала ефективність боротьби селян. Дослідник зобов'язаний вивчати елементи організованості в селянському русі і тому, що це наочно покаже обмеженість селянської організованості практичними діями, як правило, лише в масштабі свого села.

У своїй основі селянський рух періоду домонополістичного капіталізму був стихійний і локальний. А це один з факторів, що зумовлював необхідність революційного союзу робітничого класу й селянства при гегемонії пролетаріату. Всебічне вивчення селянського руху домонополістичного капіталізму, в тому числі й елементів організованості в ньому, переконливо показує, що передумови для такого союзу створювались не тільки процесами в робітничому класі, а й у середовищі трудового селянства, яке вело безперервну боротьбу проти соціального гніту.

Однією з істотних передумов союзу робітничого класу й селянства є зростання політичної свідомості трудового селянства як наслідок його участі в класовій боротьбі. А зростанню свідомості селянства В. І. Ленін надавав великого значення. Він писав у 1905 р., що «від зростання свідомості селянства залежить величезною мірою хід і результат великої російської революції»¹⁸. Дані дослідження переконливо свідчать, що найчастіше саме ті селяни, які брали участь у революційному русі й зазнавали репресій, виступали свідомими пропагандистами революційних ідей.

Однак і деяке зростання політичної свідомості селянства також мало обмежений характер. Навіть у разі розуміння соціальної несправедливості існуючого суспільного ладу й заклику до революційної боротьби було небагато селян, які б розуміли політичну сторону селянського руху. Нерозуміння його політичної сторони, за визначенням В. І. Леніна, полягало в тому, що селяни не розуміли того, «що без корінних демократичних перетворень в усьому політичному ладі всієї держави зовсім неможливі ніякі міцні кроки по шляху розширення землеволодіння»¹⁹.

Отже виявляти і вивчати зростання політичної свідомості селянства також дуже важливо і необхідно, бо вона, з одного боку, наближає світогляд трудового селянства до світогляду робітничого класу, а з другого — її обмеженість обґрунтовує також необхідність союзу робітничого класу і селянства, гегемонії пролетаріату в революційному русі.

Дослідник селянського руху періоду домонополістичного капіталізму повинен вивчати й інші фактори: кількість селян, які беруть участь у

¹⁷ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 428.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 22.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 215.

русі; тривалість і стійкість їх боротьби, ступінь її гостроти; заходи, до яких вдаються власті проти селян; придушення заворушень за допомогою військ; кількість репресованих; вплив виступів селян на органи влади, оточуюче населення; вплив робітничого класу на селянство та конкретний прояв цього впливу на селянський рух і т. д. Потрібно дослідити всі сторони селянського руху, розвиток і взаємозв'язок різних його форм, перехід селян до вищих форм боротьби, конкретні її наслідки, взаємозв'язок цих наслідків з стійкістю виступів і наявністю елементів організованості, зростання політичної свідомості трудового селянства як наслідок його тривалої участі в класовій боротьбі, вплив робітничого класу на боротьбу селян і т. п.

Отже з усього вищесказаного випливає така приблизна схема дослідження селянського руху, яку ми пропонуємо для обговорення:

1. Безпосередні причини, привід і спрямованість виступів селян.
2. Кількість населення, охопленого заворушеннями населеного пункту, й кількість селян, які беруть участь у русі.
3. Тривалість боротьби; конкретні дії селян та їх вимоги.
4. Заходи придушення виступів селян, використання для цієї мети військ і кількість репресованих селян.
5. Які елементи організованості виявлені в діях селян.
6. Чи добилися селяни хоч часткового задоволення своїх вимог.
7. Вплив на селянський рух робітничого класу.
8. Вплив селянського руху на урядову політику й суспільну боротьбу.

Така схема відображає реальну картину боротьби селян проти соціального гніту, вона дозволить дослідити не лише всі сторони, а й висхідну лінію в селянському русі періоду монополістичного капіталізму.

В зв'язку з поставленими питаннями слід висловити думки щодо характеру праць з історії селянського руху пореформеного періоду. Дослідники, на наш погляд, повинні відмовитися від праць, у яких можна знайти тільки десятки найменувань селищ, охоплених селянськими заворушеннями, хоч автори оперують даними про сотні і тисячі селянських заворушень та сіл, охоплених ними. У дослідженні про селянський рух повинен бути перелік усіх селищ, охоплених заворушеннями, з зазначенням відповідних джерел, а можливо і деяких даних, які характеризують виступи селян. Такий перелік конче необхідний для того, щоб надати дослідженню конкретного територіального характеру. Адже дослідник повинен виходити з того, що його праця мусить мати не тільки пізнавальний характер, а й виховний. Всі населені пункти, вказані у додатку до наукового дослідження, можливо, існують і в наші дні. В них живуть радянські люди — нащадки тих селян, які вели жорстоку боротьбу проти тяжкого соціального гніту. І не лише сучасному, а й майбутньому поколінню цікаво знати, як боролись його предки за щасливе життя. І тоді дослідник може не сумніватися в тому, що свою працю він обов'язково знайде не тільки в колгоспній бібліотеці, школі, місцевому музеї, а й в багатьох жителів села, названого в його дослідженні. Особливо цінним буде такий перелік населених пунктів для місцевих краєзнавців, які з його допомогою легко встановлять факти селянського руху в своєму селищі.

Українські радянські історики домоглися деяких успіхів у вивченні селянського руху в республіці в дореволюційний, зокрема в пореформений, період. Однак це перші кроки. Попереду велика, копітка і почесна робота — відтворити справжню картину селянського руху. Істотну допомогу в цьому і повинна подати розробка глибоко аргументованої, наукової методики вивчення селянського руху.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

УДОСКОНАЛЮВАТИ МЕТОДИКУ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ

Історичне значення селянських рухів періоду розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи та встановлення й розвитку капіталістичного ладу в нашій країні — досить велике і загальновідоме. Селянські рухи завдавали відчутних ударів самодержавству та кріпосництву і були однією з причин, що зумовили падіння кріпосного права. Масові виступи селян прискорювали проведення буржуазних реформ, примушували поміщиків йти на деякі поступки, підривали численні пережитки кріпосництва, розчищали шлях розвитку більш прогресивних буржуазних відносин, сприяли піднесенню суспільно-політичного руху, створенню і зміцненню союзу робітничого класу та селянства.

Тому глибоке і всебічне вивчення селянських рухів ХІХ ст., як і інших періодів, завжди становило одне з важливих завдань марксистсько-ленінської історичної науки. Особливо помітні зрушення в розробці цієї проблеми досягнуті у післявоєнні роки. В цей період у нашій країні видано ряд документальних збірників, монографій, нарисів і статей, присвячених селянським рухам епохи розкладу феодалізму і становлення капіталізму. Ми маємо на увазі десяти томне археографічне видання про селянський рух у Росії в ХІХ ст., а також монографічні праці М. М. Дружиніна¹, П. А. Зайончковського², Я. Й. Лінкова³, М. Є. Найденова⁴ та ряду інших авторів. Певний вклад у дослідження історії селянських рухів ХІХ ст. внесли і вчені Радянської України⁵.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, дослідники зібрали й узагальнили значний фактичний матеріал, висвітлили велику кількість селянських виступів, розкрили характер і форми боротьби селян, показали соціально-економічні передумови її виникнення, її мету та історичне значення.

В ході дослідження самовідданої боротьби селянства, об'єктивно спрямованої на розв'язання аграрного питання революційним шляхом, радянські історики набули певного досвіду виявлення і систематизації розрізнених селянських виступів, створили наукову методику статистичного вивчення селянського руху доби феодалізму і капіталізму. Найголовніші принципи цієї методики висвітлені в працях І. І. Ігнатович, М. М. Дружиніна, С. М. Дубровського, А. М. Анфімова, К. І. Шабуні,

¹ Н. М. Дружинин. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. I, М., 1946; т. II, 1958.

² П. А. Зайончковский. Отмена крепостного права в России, М., 1954, його ж. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г., М., 1958; його ж. Кризис самодержавия на рубеже 70—80-х гг., М., 1964.

³ Я. И. Линков. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., М., 1952.

⁴ М. Найденов. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), М., 1955.

⁵ Див. І. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959; його ж. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепрпетровск, 1960; та ін.

в серії документальних збірників Інституту історії АН СРСР «Крестьянское движение в России в XIX — начале XX века» та в «Инструкции для составителей и редакторов» цієї серії, у ряді інших видань. Значну увагу цьому питанню приділила також Всесоюзна конференція істориків, присвячена 60-річчю першої російської революції.

Найважливіші принципи методики статистичного вивчення селянського руху розроблені на основі власного досвіду й праць інших істориків і підсумовані в спеціальній доповіді автора цих рядків на Київській сесії Міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи. В ній робиться спроба обґрунтувати необхідність застосування статистичного методу дослідження, вказується на зв'язок якості одержаних даних із станом збереження і ступенем використання друкованих і архівних джерел, характеризуються критерії різних проявів класової боротьби — селянського заворушення (виступу), страйку, повстання. У доповіді визначена одиниця статистичного обліку селянського руху, основні принципи аналізу його за формами боротьби, підкреслюється потреба обліку репресивних заходів царизму і нарешті перераховуються основні пункти схеми, за якою доцільно вести дослідження, складати картки чи списки селянських виступів у той чи інший період.

Напевно, запропонована методика не позбавлена слабких місць, недоробок, спірних питань, що створюють різнобій в прийомах дослідження і вимагають зосередження уваги й зусиль на дальшій її розробці і поліпшенні.

Виникає питання щодо створення методики статистичного вивчення селянського руху окремо для дореформеного і пореформеного періодів на тій підставі, що між селянськими виступами цих періодів існували істотні відмінності. Безперечно, деяка відмінність у формах і напрямках боротьби селян першої і другої половини XIX ст. була, але існувало і багато спільного, про що не слід забувати. Адже масові виступи селян 60-х років XIX ст., являючи собою рішучий протест проти грабіжницької реформи 1861 р., разом з тим були продовженням селянського руху, породженого неймовірною експлуатацією, яка дедалі посилювалась, і ще більшим погіршенням тяжкого матеріального становища селянства в останні десятиріччя перед падінням кріпосного права. Йдеться про найголовніші загальні принципи методики, як-от: критерії визначення різних проявів класової боротьби, одиницю статистичного обліку руху, обов'язковість максимального вивчення друкованих і архівних джерел, аналіз боротьби за формами і методами тощо. Всі ці моменти є спільними і необхідними для вивчення селянського руху як дореформеного, так і пореформеного періодів. Ті ж окремі особливості його форм і напрямку, що властиві тому чи іншому періоду, природно, можуть і повинні враховуватись дослідниками. Прикладом у цьому відношенні є згадувані вище збірники документів про селянський рух у Росії дореформеного і пореформеного періодів, складені за єдиною методикою, розробленою академіком М. М. Дружиніним⁶.

На наш погляд, немає підстави перебільшувати особливості змін у розмаху, характері і спрямуванні селянського руху, що сталися в результаті проведення реформи 1861 р. Звичайно, скасування кріпосного права створило певні умови для більш швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва, який не міг не викликати серйозних змін і в класовій структурі суспільства. Оскільки на селі кріпосне суспільство, як відзначав В. І. Ленін, витісняється «сучасним» (буржуазним) суспільством, *остільки* селянство перестає бути класом,

⁶ Див. «Инструкция для составителей и редакторов серии документальных сборников «Крестьянское движение в России в XIX веке», рукопис, стор. 2, 3 та додаток.

розпадаючись на сільський пролетаріат і сільську буржуазію (велику, середню, дрібну і найдрібнішу)»⁷. Між крайніми соціальними групами селянства з року в рік загострювались класові суперечності. Виступи сільської бідноти проти куркулів здебільшого викликались місцевими причинами і обмежувались масштабами одного чи частини населеного пункту.

Внаслідок того, що в країні ще зберігались численні пережитки кріпосництва, царське самодержавство, поміщицьке землеволодіння, відробітки, викупні платежі, община, станова неповноправність селянина, малоземелля тощо,— селянство, підкреслював В. І. Ленін, продовжувало «ще бути класом..., класом не буржуазного, а кріпосного суспільства»⁸. Воно рішуче боролось проти ненависних поміщиків, за знищення численних пережитків кріпосництва, за розв'язання аграрного питання революційним шляхом.

В. І. Ленін у статті «Робітничі партія і селянство» у 1901 р. писав: «...в сучасному російському селі сполучаються двоякого роду класові протилежності: по-перше, між сільськими робітниками і сільськими підприємцями, по-друге, між усім селянством і всім поміщицьким класом. Перша протилежність розвивається і росте, друга — поступово слабшає. Перша—вся ще в майбутньому, друга — у значній мірі вже в минулому. І, незважаючи на це, для сучасних російських соціал-демократів саме друга протилежність має найбільш істотне і найбільш практично важливе значення»⁹.

Отже, головний напрям класової боротьби на селі в пореформений період — це боротьба всього селянства проти поміщиків, за ліквідацію залишків кріпосництва, в чому були конче зацікавлені не окремі соціальні групи селян або жителі тих чи інших сільських громад, а селянство в цілому. Правда, в 70—90-х роках XIX ст. великих селянських заворушень, які одночасно охоплювали б кілька десятків населених пунктів, було значно менше, ніж у 60-х роках XIX ст., але вони все ж мали місце. Взяти хоча б виступи селян 70-х років XIX ст. у Чигиринському повіті Київської губернії. За причинами виникнення, характером, формами і цілями боротьби ці виступи були спільними, загальними. Як відомо, викликані реалізацією законодавчих актів від 18 січня і 24 листопада 1866 р. вони являли собою відповідь державних селян на грабіжницьку реформу, що прирікала їх на нові страждання й муки. Селяни всіх 40 сіл з населенням понад 50 тис. чоловік відмовлялись від прийняття люстраційних актів, вимагали замінити подвірну систему землекористування общинною, збільшити душовий наділ до 5 дес. тощо.

Масовий протест селянства проти законодавчих актів 1866 р. мав місце не тільки в селах Чигиринського, а й Черкаського, Радомишльського повітів Київської губернії. Заворушення охопили також 5 сіл Балтського повіту Подільської губернії (1871 р.), 3 села Заславського повіту Волинської губернії (1871 р.), понад 20 сіл Куп'янського повіту Харківської губернії (1872 р.)¹⁰ та ін.

Виступи, в яких одночасно брали участь селяни кількох сіл, спостерігались і в 80—90-х роках XIX ст.¹¹ Зокрема, вони відбулись у чоти-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 93.

⁸ Там же.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 385.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. Земського відділу Міністерства внутрішніх справ, 4 діловодство, оп. 53, спр. 33, арк. 15—17, 1872 р.

¹¹ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепронетровск, 1960, стор. 190, 283, 359, 311, 313, 278, 282; Крестьянское движение в России в 1881—1889 гг., М., 1960, стор. 351, 809, 355—356, 173—175, 405—406; ЦДАЖР СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, оп. 43, спр. 158, ч. 22, арк. 43—45, 1886 р.; оп. 46, спр. 34, ч. 26, 1889 р.; ЦДІА СРСР, ф. Земського

рьох селах Васильківського повіту (1880 р.), трьох Уманського (1883 р.), у двох — Липовецького і двох Звенигородського повітів Київської губернії (1884 р.), в чотирьох селах Ямпільського, п'яти — Ольгопільського, двох — Вінницького і двох — Балтського повітів Подільської губернії (1884 р.), у трьох селах Овруцького повіту (1888 р.), трьох — Володимирського (1889 р.) і двох Ровенського повіту Волинської губернії (1882 р.), двох — Кременчуцького повіту (1884 р.) Полтавської губернії, в п'яти селах Ніжинського (1884 р.), восьми — Остерського (1882 р.), у семи — Козелецького (1882 р.) і п'яти Кролевецького повітів Чернігівської губернії (1886 р.), трьох селах Павлоградського повіту Катеринославської губернії (1883 р.), двох — Феодосійського повіту Таврійської губернії (1886 р.). У селянських заворушеннях, як свідчать факти, одноразово брали участь жителі двох, трьох, п'яти і більше населених пунктів або, навпаки, частини одного села. Не можна дробити спільні виступи по окремих селах, бо цим самим збільшується їх кількість. Виходячи з цього, ми вважаємо, що одиницею статистичного обліку селянського руху в усі періоди має бути сам виступ селян, хоч кількість сіл, охоплених заворушеннями, облічувати, звичайно, теж потрібно.

Досить важливим елементом методики є визначення критеріїв основних видів класової боротьби: заворушення (виступу), страйку, повстання. Від правильного розв'язання цієї проблеми в значній мірі залежить об'єктивне висвітлення розмаху і змісту селянського руху. Нам здається, що до селянських виступів (заворушень) слід відносити такі прояви класової боротьби, які містять в собі порушення суспільного порядку, встановленого панівними класами, державним законом і в яких беруть участь більш або менш значні маси трудящего населення. Ті ж заворушення, де, крім перелічених критеріїв, мають місце колективна відмова трудящих від роботи і пред'явлення ними підприємцям, землевласникам або уряду економічних, політичних чи тих і інших вимог, можна кваліфікувати як страйки. До найвищої форми класової боротьби — повстання — слід відносити лише відкриті збройні виступи трудящих за повалення старого суспільного ладу і встановлення нового. В. І. Ленін писав, що «...повстання є, по суті, найенергійніша, найединообразніша і найдоцільніша «відповідь» всього народу урядові»¹².

Потребує значної уваги такий важливий критерій в оцінці селянського заворушення, як кількість населення, що брало участь у ньому.

Є ще в історичній літературі випадки, коли при статистичному обліку селянського руху вносяться заворушення з різною кількістю учасників — від двох, трьох і більше тисяч чоловік до 40, 30 і навіть 20 чоловік. Виникає питання, чи всі ці виступи масові, чи були серед них і групові? На нашу думку, були й групові, які саме так класифікує ряд дослідників. Зокрема, упорядники і редактори згадуваної вище багатотомної збірки документів про селянський рух у ХІХ ст.¹³, до речі, облічують групові виступи селян з кількістю учасників у 20, 19, 18, 16, 15, 14, 12, 11 і менше чоловік¹⁴.

З метою усунення існуючого різнобою у класифікації масових і групових заворушень слід було б установити для них певні кількісні кри-

відділу міністерства внутрішніх справ, 4 діловодство, оп. 53, спр. 7, арк. 30—32, 1881 р.; Чернігівський обласний державний архів, ф. 143, оп. 1, спр. 605, арк. 529—531, 1886 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 465.

¹³ Н. М. Дружинин. План серии документальных сборников «Крестьянское движение в России в XIX веке», рукопис, стор. 2.

¹⁴ Крестьянское движение в России в 1881—1889 гг., стор. 341—342, 352, 486, 569; Крестьянское движение в России в 90-х годах, стор. 624—633; та ін.

терії. Але зробити це дуже важко, бо в одному випадку 20—30 чоловік становитимуть населення невеликого села, а в другому — представлятимуть велику селянську масу в кілька сот, а то й тисяч чоловік, в третьому — являтимуть собою відособлену групу. Крім масових і групових, були виступи й одиночок. З цієї останньої категорії, як відомо, поліцейські документи фіксують лише деякі види боротьби, наприклад вбивства і побиття поміщиків, їх управителів, представників царської адміністрації, підпали поміщицьких маєтків, а також факти проведення агітаційної роботи представниками політичних партій і груп, поширення революційної літератури, різні антиурядові висловлювання селян. Інші дії невеликих груп чи окремих селян, а саме: поодинокі порубки лісів, потрави посівів, відмова виконувати панщину чи сплачувати податки або викупні платежі, як і ряд інших дрібних порушень права приватної власності поміщиків чи суспільних порядків — розглядались у волосних правліннях і судах, архіви яких майже повністю загинули.

Щодо першої групи виступів одиночок або невеликої кількості чоловік, зафіксованих у поліцейських документах, то ми повністю поділяємо точку зору акад. М. М. Дружиніна про те, що «вони нерідко здійснювались за дорученням чи намовою і при співчутті мас окремих селянами, які приносили себе в жертву в ім'я «миру», громади і общини». Яскравим прикладом цього можуть бути події в квітні 1865 р. у селі Крежині Проскурівського повіту Подільської губернії. Тут хтось з селян підпалив майно поміщиці Грабянко. На пожежу зібралось майже все населення села, яке, за свідченням місцевого начальника воєнно-поліцейського управління, не виявляло будь-якого співчуття поміщиці і відмовилось брати участь у гасінні вогню¹⁵. Поліцейський чиновник повідомляв київському генерал-губернатору, що ним було заарештовано 20 селян, проведені допити, але виявити винних у підпалі поміщицького майна не вдалось¹⁶.

Подібних прикладів можна навести багато. Вони вказують на зв'язок виступів окремих осіб з селянською масою, на схвалення і підтримку нею їхніх дій. Природно, що такі групові виступи і дії одиночок, як і заворушення в невеликих селах, що охоплювали все населення, хоча воно й складалось всього з 20—30 чоловік, на нашу думку, слід облічувати поряд з масовими заворушеннями селян. Інші виступи одиночок чи невеликих груп, де таких зв'язків з масами селян не було, слід, звичайно, обчислювати окремо.

Основним напрямом селянського руху в пореформений період, його головним змістом була боротьба селян з поміщиками за землю, за знищення поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва. Проте форми її були різні, і їх, безперечно, слід враховувати, що дасть можливість глибше проникнути в зміст класової боротьби на селі. А тому, на нашу думку, не можна обмежитися лише аналізом спрямованості і цілей боротьби.

Закономірно виникає питання про необхідність статистичного вивчення результативності розрізнених селянських виступів і елементів організованості селян у процесі заворушень. Але при цьому дослідник натрапляє на ряд труднощів. Справа в тому, що статистичний облік, наприклад, поступок поміщиків селянам, по-перше, майже неможливий, бо часто документи не містять у собі потрібних нам даних. По-друге, якщо ж і трапляються згадки про такі поступки, то здебільшого вони торкаються суто часткових і до того ж малозначних явищ селян-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. Київського генерал-губернатора, поліцейська частина, спр. 45, 1865, арк. 1—4.

¹⁶ Там же, арк. 5.

ського життя, а саме: повернення якоїсь невеликої ділянки землі, відібраної раніше поміщиком, невеликого зниження розміру оброку чи викупних платежів, зняття недоїмки панщинних днів, незначного полегшення умов оренди тощо. Що ж до головних вимог селян — одержання без викупу землі і волі, знищення поміщицького землеволодіння та інших залишків кріпосництва, то вони, як відомо, не задовольнялись і не могли бути задоволені поміщиками. По-третє, як свідчать факти, важливу роль у селянському русі відігравали не ці заворушення, а ті, де поміщики відмовлялись іти на будь-які поступки. По-четверте, сила і значення селянських виступів характеризувались не розрізненими заворушеннями, що не мали ефективних наслідків, а рухом у цілому. Справді, адже селянський рух 1861—1863 рр. на Правобережній Україні знаменний не тим, що в 10, 20 чи навіть у 100 селах поміщики пішли на тимчасові дрібні поступки, а тим, що він разом з польським повстанням 1863—1864 рр. примусив царський уряд переглянути і дещо розширити свою первісну програму перетворення селянського побуту: ввести обов'язковий викуп із зниженням його розміру на 20%, повернути частину інвентарних наділів, відібраних поміщиками протягом 1847—1862 рр., і т. д. В інших районах країни селянські заворушення примушували уряд і поміщиків прискорювати проведення реформи, сприяючи тим самим розвитку більш прогресивних буржуазних відносин.

Цілком природно, що такі наслідки руху, його вплив на політику царського уряду обов'язково потрібно досліджувати і враховувати. Напевно, якщо дозволяють джерела, слід для глибшого вивчення змісту і результатів селянських заворушень обчислювати і названі вище дрібні поступки поміщиків селянам, але з певним застереженням щодо їх мізерності і обов'язковим розчленуванням на складові частини. Наприклад, окремо на: 1) повернення чи подарування землі в десятинах; 2) зниження розміру оброку або викупних платежів у крб.; 3) виділення водопоїв, сінокосів та інших угідь; 4) зниження орендних цін у крб. і т. д. За цих умов ми уникнемо перебільшень щодо оцінки результативності окремих розрізнених виступів селян.

Теж саме можна сказати і про статистичний облік елементів організованості, виявлених селянами в процесі заворушень. Можливо, їх і слід обчислювати, якщо дозволяють джерела, бо в кожному селянському виступі були якісь організаційні засади, але коли ми і зафіксуємо їх, то це аж ніяк не допоможе нам простежити набутий селянами організаційний досвід у боротьбі з поміщиками. Певний інтерес у цьому відношенні може становити вивчення окремих елементів організованості. Наприклад, проведення нелегальних зборів, створення селянського самоврядування, проведення агітаційної роботи, удосконалення зв'язку з сусідніми селами, формування збройних загонів для охорони керівників селянських виступів тощо. Але ці питання, на нашу думку, доцільніше вивчати не статистичним методом, а по суті, тобто шляхом глибокого дослідження і висвітлення змін, які відбувалися в організаційних заходах селян, застосовуваних у ході боротьби з ненависними гнобителями.

На нашу думку, схема для складання карток чи списків обліку селянських виступів має включати приблизно такі пункти: 1) порядковий номер; 2) назва населеного пункту, де відбувалось заворушення; 3) повіт; 4) губернія; 5) дати початку і тривалості заворушення; 6) причини і привід його; 7) кількість сіл, охоплених рухом; 8) чисельність в них селян; 9) з них брало участь у заворушенні; 10) форми боротьби селян з поміщиками: а) масові припинення виконання повинностей на користь поміщиків, б) колективні захоплення їх земель, в) масові по-

трави власницьких посівів і порубки їх лісів, г) масові втечі селян і колективні подання скарг (для дореформеного періоду), д) самочинна зміна виборних властей, є) розгроми (підпали) поміщицької, куркульської і державної власності, ж) колективні напади на поміщиків і представників різних органів влади (побиття, арешт тощо), з) вбивства поміщиків, їх управителів, представників державної влади, вчинені масою селян або окремими особами за дорученням останньої, і) збройні виступи проти представників поміщицької і державної влади незалежно від виду зброї селян (рушниця, коси чи палиці і дрючки); інші форми; 11) опір селян: а) місцевим органам влади, б) поліції, в) військам; 12) заворушення придушено: а) заходами переконання і погроз, б) поліцейськими засобами, в) при допомозі військ; 13) репресії уряду проти селян: а) введення військ екзекуційним постоем, б) сума збитку, завданого при цьому селянам, в) висічено різками, г) заарештовано і ув'язнено, д) засуджено до каторжних робіт, є) заслано до Сибіру та інших місць, ж) вбито селян, з) поранено селян; 14) примітка, в якій можуть відображатися всі інші важливі відомості про селянські заворушення, наприклад, участь жінок, агітаційна робота революційних демократів, польських повстанців, революційних народників, соціал-демократів та інших партій і груп, дані про те, чи домоглися селяни задоволення своїх вимог і чого саме вони досягли і т. д. Ця схема дозволяє ґрунтовніше дослідити розмах і зміст селянського руху, його форми і цілеспрямованість.

Нарешті, останнє питання. Як широко слід висвітлювати факти про окремі, розрізнені виступи селян? Нам здається, нема ніякої потреби вдаватися до опису всіх чи переважної більшості таких фактів. Вони здебільшого однотипні, і якщо в роботі дається кількісна характеристика руху, то можна обмежитись висвітленням частини їх. Друкувати списки сіл, охоплених заворушеннями, а точніше списки селянських виступів, доцільно, особливо в тих випадках, коли розробляються неширокі теми.

На закінчення нам хотілося б зупинитися ще на деяких питаннях методики статистичного вивчення селянського руху. Зокрема, на питанні, як обчислювати селянські виступи, учасники яких одноразово застосовували кілька форм боротьби? Як відомо, дехто ділить такі виступи за кількістю форм і лічить їх роздільно. На нашу думку, так робити не можна, бо це веде до штучного поділу одного й того ж виступу на кілька частин, що може спричинитися до перебільшення розмаху селянського руху. Ми вважаємо, що подібні виступи слід виділяти в групу заворушень зі змішаними формами боротьби і підраховувати окремо, розкриваючи при цьому їх зміст. Це саме слід сказати і про повторні виступи селян, які, на нашу думку, слід облічувати роздільно і класифікувати в окрему групу.

Одним з обов'язкових принципів методики має бути максимальне виявлення і вивчення наявних друкованих і архівних джерел. Як відомо, офіційна статистика царської Росії значно зменшувала кількість селянських заворушень, звужувала їх розмах. Щоб відтворити більш-менш повну картину класової боротьби на селі, радянські дослідники повинні докласти всіх зусиль для глибокого і всебічного вивчення джерельної бази, зокрема чисельних фондів центральних і особливо місцевих архівів.

Нема сумніву в тому, що радянські історики, озброєні марксистсько-ленінською теорією, неухильно удосконалюючи метод свого дослідження, з честю виконають покладені на них завдання і створять праці, гідні нашої епохи.

Повідомлення

П. О. ВЛАСКІН

ДО ПИТАННЯ ПРО РОБОТУ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З КАДРАМИ МІСЦЕВИХ РАД НА УКРАЇНІ (1959—1964 рр.)

(За матеріалами Волинської, Львівської, Ровенської,
Івано-Франківської і Тернопільської областей)

Період комуністичного будівництва комунізму характеризується всебічним розвитком соціалістичної демократії, розширенням демократичних принципів державного управління, зростанням ролі громадських організацій, в тому числі Рад депутатів трудящих. В Програмі КПРС записано, що «в ході комуністичного будівництва підвищуватиметься роль Рад, які є всеохоплюючою організацією народу, втіленням його єдності»¹. Найважливішою умовою успішної діяльності Рад на сучасному етапі є партійне керівництво ними, передусім робота з кадрами радянського державного апарату.

Комуністична партія в своїй практичній діяльності постійно керується вказівками В. І. Леніна про партійний принцип добору кадрів: «а) з точки зору добросовісності, б) з політичного боку, в) знання справи, г) адміністративних здібностей»². «Неухильно проводити лінію партії в доборі кадрів за їх політичними і діловими якостями. Бути непримиренними в усіх випадках, коли порушуються ленінські принципи добору і виховання кадрів»³,— до цього зобов'язує ухвалений XXII з'їздом Статут КПРС.

Розв'язання складних завдань комуністичного будівництва вимагає удосконалення форм організаційної діяльності партійних органів і Рад, поліпшення роботи з кадрами. У жовтні 1959 р. Пленум ЦК КП України прийняв постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню добору, підготовці і вихованню кадрів». В Українській РСР на той час зросли і зміцніли партійні й радянські кадри. В 1959 р., наприклад, 84% голів виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих мали вищу і незакінчену вищу освіту⁴. Поряд з цим Пленум відзначив і серйозні недоліки в роботі по вихованню партійних і радянських кадрів, особливо районної ланки. Партійні організації було зобов'язано «висувати на керівну роботу людей підготовлених, ініціативних, політично зрілих, які вносять в роботу дух революційного горіння, більшовницької пристрасності, принципиальності, володіють почуттям нового, добре розуміють лінію партії і здатні забезпечити проведення її в життя»⁵. Пленум зажадав від обкомів, міськкомів, райкомів КП України посилити марксистсько-ленінське виховання кадрів, виховувати у них вміння творчо поєднувати теорію з практикою комуністичного будівництва, ширше розгортати критику і самокритику як могутню зброю удосконалення

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 375.

² Ленінський збірник XXIII, М., 1933, стор. 164.

³ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 407.

⁴ Газ. «Радянська Україна», 25 жовтня 1959 р.

⁵ Газ. «Радянська Україна», 27 жовтня 1959 р.

кадрів, домагатися виправлення помилок і ліквідації недоліків в усіх ланках партійної, державної і господарської діяльності.

Бюро Тернопільського обкому КП України затвердило 17 грудня 1959 р. заходи по виконанню постанови жовтневого Пленуму ЦК КП України, зокрема проведення десятиденних семінарів голів і секретарів райвиконкомів⁶. На Волині питання про кадри обговорювалося в листопаді 1959 р. на пленумі обкому КП України. Відзначивши, що в області значно поліпшився якісний склад керівних партійних, радянських і господарських кадрів (в усіх галузях народного господарства тут працювало 22 700 спеціалістів з вищою і середньою освітою)⁷, пленум вказав на серйозні недоліки в доборі радянських працівників низової ланки. Наприклад, у Маневицькому районі з 20 голів сільрад 12 мали тільки початкову освіту, в Ново-Волинському — не було жодного голови сільради з середньою освітою⁸. Пленум поставив завдання зміцнити виконкоми сільських Рад більш підготовленими кадрами.

На конференціях Тернопільської, Львівської, Волинської обласних організацій КП України, які проходили в 1960 р., відзначалась недостатня робота з працівниками Рад низової ланки, слабка загальноосвітня підготовка і велика плинність кадрів серед голів виконкомів сільських Рад. Наприклад, у Тернопільській області з 575 голів сільрад 223 мали початкову освіту⁹, у Львівській — з 521 чоловіка 102 довелося замінити¹⁰. Значним недоліком у роботі з кадрами радянського апарату було те, що не приділялося належної уваги висуванню жінок на керівну роботу в Радах. У Івано-Франківській області в 1960 р. головами сільських і селищних Рад працювало лише 19 жінок, тобто 5% від загальної кількості голів виконкомів Рад¹¹. У Волинській області на цей час на чолі сільрад було 18 жінок, що становило 5,7% до всієї чисельності голів сільських і селищних Рад¹².

Партійні організації, виконкоми вищих Рад з метою подання допомоги сільським Радам вживали заходів до поліпшення їх організаційно-масової роботи. У Волинській області, наприклад, в 1960 р. працювало 163 позаштатних інструктори райвиконкомів¹³. Бюро Івано-Франківського обласного комітету КП України у 1960—1961 рр. розглянуло такі питання: про хід виконання Калузьким райкомом партії постанови жовтневого (1959 р.) Пленуму ЦК КП України¹⁴; про керівництво Долинського РК КП України економічним навчанням кадрів¹⁵; про серйозні недоліки в роботі з кадрами в обласному управлінні промисловості продтоварів¹⁶; про висування жінок на керівну роботу¹⁷; про добір і виховання кадрів культурно-освітніх працівників області¹⁸ та ін.

Районні партійні організації також не стояли осторонь цієї справи. Так, Збаразький райком КП України Тернопільської області, обгово-

⁶ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 32, од. зб. 89, арк. 68.

⁷ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1292, арк. 118.

⁸ Там же, арк. 175.

⁹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 32, од. зб. 152, арк. 154.

¹⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1482, арк. 26.

¹¹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 30, од. зб. 52, арк. 17.

¹² Поточний архів Волинського обкому КП України. Стенограма X конференції Волинської обласної організації КП України від 4—5 лютого 1960 р., арк. 183.

¹³ Там же, арк. 182.

¹⁴ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 30, од. зб. 36, арк. 7.

¹⁵ Там же, од. зб. 44, арк. 12.

¹⁶ Там же, од. зб. 41, арк. 24.

¹⁷ Там же, од. зб. 52, арк. 17.

¹⁸ Там же, оп. 32, од. зб. 50, арк. 25.

ривши на бюро 22 листопада 1962 р. питання «Про стан добору, розстановки і виховання кадрів комунальних підприємств міської Ради»¹⁹, дав незадовільну оцінку роботі виконкому Збараської міської Ради з кадрами комунальних підприємств і визначив конкретні завдання по її поліпшенню.

Правильна робота з кадрами вимагає систематичного їх навчання, виховання і підвищення кваліфікації. Ряд заходів партійних організацій України було спрямовано на підвищення ідейно-політичного рівня і кваліфікації кадрів радянського державного апарату, на узагальнення і поширення передового досвіду їх роботи. Це — навчання в радянсько-партійних школах, в мережі партійної освіти, середніх та вищих навчальних закладах, запрошення радянських працівників на сесії місцевих Рад і засідання їх виконкомів; організація семінарів, нарад, теоретичних конференцій і лекцій; видання виконкомами бюлетенів і оглядів, брошур про досвід роботи кращих Рад, використання місцевої преси з метою показу нового в практиці радянського будівництва; інструктування працівників безпосередньо на місці роботи і т. ін.

Однією з поширених форм навчання кадрів стали семінари радянських працівників. Значний досвід у цьому нагромадила Львівська обласна Рада депутатів трудящих. В 1961—1962 рр. на семінарах з різними категоріями радянських працівників було розглянуто основні питання організаційно-масової роботи місцевих Рад²⁰. В 1960—1962 рр. у Клеванському, Ровенському та інших районах Ровенської області семінари для голів і секретарів сільських та селищних Рад проводились у районних центрах і низових Радах, де з доповідями і лекціями виступали поряд з працівниками вищих Рад секретарі й завідувачі відділами місцевих партійних комітетів.

У підготовці кадрів радянських працівників, у підвищенні їх ідейно-політичного рівня і кваліфікації важливу роль належить сесіям місцевих Рад, що стали справжньою школою державного управління і політичного виховання депутатів, апарату виконкомів та активу. На них розглядаються найважливіші питання політичного, господарського і культурного будівництва. Партійні органи домоглися проведення сесій на високому організаційному й ідейному рівні, приймають відповідні постанови. Так, секретаріат Івано-Франківського обкому КП України в 1961 р. постановою «Про проведення перших сесій Рад депутатів трудящих» рекомендував першим секретарям міськкомів і райкомів КП України виступити з доповідями на сесіях міських і районних Рад, а членам бюро райкомів КП України й членам виконкомів районних Рад депутатів трудящих — на сесіях сільських та селищних Рад²¹. Партійні комітети дбають про те, щоб виконкоми місцевих Рад систематично звітували про свою роботу на сесіях. В 1963 р. це зробили всі виконкоми у Ровенській області й 99% — в Івано-Франківській та Волинській областях²².

Однією з форм підготовки радянських кадрів є наради керівних працівників виконкомів і їх відділів, на яких обговорюється діяльність місцевих Рад у різних галузях господарського і культурного будівни-

¹⁹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 49, оп. 26, од. зб. 43, арк. 138.

²⁰ К. Федонюк. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР, Львів, 1962, стор. 93—108.

²¹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 32, од. зб. 112, арк. 8.

²² Поточний архів Президії Верховної Ради УРСР. Інформаційна записка про стан організаційно-масової роботи місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР в 1963 році, арк. 9.

цтва, проводиться обмін досвідом роботи й інструктування. В червні 1963 р. Ровенський облвиконком провів одноденну нараду заступників голів райвиконкомів, голів районних планових комісій та виконкомів міських і селищних Рад, де обговорювалося питання «Про дальше поліпшення побутового і культурного обслуговування населення»²³.

Важливою формою підвищення ідейно-політичного рівня і кваліфікації кадрів місцевих Рад є навчання в мережі партійної освіти — в гуртках, на теоретичних семінарах і конференціях, в університетах марксизму-ленінізму. Так, у м. Ровно в 1959—1963 рр. 120 працівників районної, міської і обласної Рад депутатів трудящих закінчили вечірній університет марксизму-ленінізму²⁴. В Сарненському районі Ровенської області в 1964 р. відкрито університет юридичних знань на громадських засадах з дворічним строком навчання²⁵.

У системі підготовки кадрів радянських працівників, особливо керівного складу, значне місце відведено навчанню в радянсько-партійних школах. Івано-Франківську школу протягом 1958—1963 рр. закінчили 846 чоловік²⁶. Міжобласна Ровенська школа з 1959 по 1963 р. підготувала 653 партійних і радянських працівників, спеціалістів сільського господарства²⁷.

Партійні комітети здійснюють контроль за ходом навчального процесу і набором слухачів. У 1959 р. секретаріат Волинського обкому КП України обговорив факти несерйозного підходу Колківського і Цуманського райкомів партії до добору кандидатур для навчання в Ровенській радянсько-партійній школі. В рішенні секретаріату райксмам КП України рекомендовано дотримуватись партійних принципів при доборі контингенту радянсько-партійних шкіл²⁸.

Як правило, щороку на бюро обкомів КП України або на засіданнях секретаріатів затверджуються кандидатури для навчання в цих закладах, а також у Вищій партійній школі при ЦК КП України. Проте нині діюча система підготовки працівників Рад низової ланки через радянсько-партійні школи потребує поліпшення. Міжобласні школи з трирічним терміном навчання готують переважно голів колгоспів, бригадирів, секретарів парторганізацій колгоспів, а не голів сільрад. З числа випускників радянсько-партійних шкіл тільки незначна частина направляється на посади голів сільських і селищних Рад. Слід відзначити, що до закінчення навчання слухачі не знають, на якій посаді їм доведеться працювати. Отже, вони заздалегідь не можуть конкретно збагачувати свої знання. Настав час, коли в міжобласні радянсько-партійні школи потрібно приймати осіб тільки з середньою освітою для підготовки з них не лише спеціалістів сільського господарства, але й голів сільських і селищних Рад. Доцільно при цих школах відкрити спеціальні відділення, які б за окремою програмою готували радянських працівників низової ланки, оскільки підготовка керівних кадрів сільрад — найважливіша умова дальшого зростання ролі цієї ланки в господарському і культурному будівництві.

²³ Поточний архів Ровенського облвиконкому. Інформація від 23 лютого 1964 р. про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Ровенської області за 1963 рік, арк. 14.

²⁴ Поточний архів Ровенського міськкому КП України. Звіти вечірнього університету марксизму-ленінізму при Ровенському міському комітеті КП України за 1959—1963 роки.

²⁵ Газ. «Червоний прапор», 2 березня 1965 р.

²⁶ Газ. «Прикарпатська правда», 28 липня 1963 р.

²⁷ Поточний архів Ровенської радянсько-партійної школи. Звіт про роботу Ровенської радянсько-партійної школи за 1963—1964 навчальний рік. Додаток: Довідка про випускників Ровенської радянсько-партійної школи за 1959—1964 роки.

²⁸ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 431, арк. 357.

Партійні організації значну увагу приділяють економічній освіті радянських кадрів через навчання на економічних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, на теоретичних конференціях і семінарах, присвячених питанням поліпшення організації виробництва та інших актуальних проблем роботи промисловості і сільського господарства. В 1959—1963 рр. з числа радянських працівників Ровенського райвиконкому, міськради і облвиконкому 41 чоловік закінчило економічний факультет вечірнього університету марксизму-ленінізму²⁹. Івано-Франківський обком КП України в 1963 р. прийняв постанову «Про організацію обласних постійно діючих семінарів для керівних працівників». В роботі семінару з питань економіки сільського господарства взяло участь 38 чоловік³⁰, в тому числі керівні працівники облвиконкому.

Поряд з досягнутими за останні роки успіхами у роботі партійних організацій з кадрами радянського державного апарату ще мають місце істотні недоліки. Насамперед — це велика плінність кадрів керівних працівників. Особливо відчутною вона була в 1962 р., що пов'язано з перебудовою організаційної структури партійних і радянських органів за так званим виробничим принципом. В Івано-Франківській, Волинській, Ровенській областях України у 1962 р. було замінено майже половину голів місцевих Рад³¹. Такий стан, звичайно, не міг не відбитися негативно на їх діяльності, навчанні і підвищенні кваліфікації. Дальші події показали, що перебудова призвела до припущення ролі Рад, особливо районних і сільських, які фактично були позбавлені можливості активно втручатися в господарське будівництво.

Таке становище зберігалось до листопадового Пленуму ЦК КПРС (1964 р.). Пленум прийняв постанову, відповідно до якої відновлено попередню структуру партійних і радянських органів за територіально-виробничою ознакою, створені сприятливі умови для діяльності Рад і зростання їх ролі в будівництві комунізму³².

В результаті великої і різнобічної роботи партійних комітетів, партійних груп у Радах і виконкомах в 1959—1964 рр. склад кадрів радянського державного апарату поліпшився. На керівні посади у виконкомах Рад висувуються кваліфіковані працівники, здатні забезпечити доручену їм ділянку роботи. Про це свідчить підвищення загальноосвітньої підготовки керівників місцевих Рад. Наприклад, у Волинській області в 1959 р. кількість голів райвиконкомів з вищою освітою становила 61,9%, а в 1963 р. — 85,7%, в Ровенській області відповідно — 57,8 і 71,4%, в Івано-Франківській — 73 і 100%³³. В усіх п'яти західних областях України в 1959—1963 рр. помітно збільшилася кількість голів сільрад з середньою освітою, а у Львівській і Волинській областях вона зросла більше ніж удвічі³⁴. Проте ще значна частина керівних кадрів низової ланки не мала середньої освіти.

²⁹ Поточний архів Ровенського міськкому КП України. Звіти вечірнього університету марксизму-ленінізму при Ровенському міськкомі КП України за 1959—1963 роки.

³⁰ Поточний архів Івано-Франківського обкому КП України. Протокол № 2 засідання секретаріату Івано-Франківського обкому КП України від 30 грудня 1963 р., арк. 8, 9.

³¹ Поточний архів Президії Верховної Ради УРСР. Довідка про депутатів, виконкоми, постійні комісії і скликання сесій місцевих Рад Української РСР в 1963 році, арк. 14.

³² Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій», газ. «Правда», 17 листопада 1964 р.

³³ Поточний архів Президії Верховної Ради УРСР. Зведені статистичні звіти про склад виконкомів і постійних комісій районних Рад депутатів трудящих Української РСР, обраних на перших сесіях у 1959 і 1963 рр.

³⁴ Там же.

Успішна діяльність місцевих Рад залежить не тільки від підготовки голів, але й від складу працівників. Наприклад, в складі виконкомів сільських Рад Ровенщини процент комуністів до загальної кількості працівників виконкомів цієї ланки в 1958 р. становив 57,8, у 1961 — 66,7, а в 1963 р. — 74,4%³⁵. Збільшення партійного прошарку в виконкомах Рад свідчить про посилення зв'язку партійних організацій з активом, який працює під керівництвом місцевих Рад. З середовища радянських активістів виросло чимало працівників виконкомів, голів постійних комісій і громадських комітетів (сількомів), керівників Рад, що є результатом роботи партійних органів по добору і вихованню кадрів радянського державного апарату.

Після жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.) і відновлення єдиних партійних і радянських органів діяльність місцевих Рад помітно активізувалась. Проте, в їх роботі повністю ще не ліквідовані істотні недоліки, які глибоко і всебічно викриті в постанові ЦК КПРС «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965 р.)³⁶ і властиві для діяльності інших місцевих Рад республіки. ЦК КПРС відзначив, що місцеві Ради Полтавської області далеко не повністю використовують права, надані їм Конституцією і Положеннями про місцеві Ради. Рівень організаторської роботи Рад ще не відповідає завданням, які стоять перед ними. Виконкоми місцевих Рад часто проводять свою роботу у відриві від мас, слабо борються з бюрократизмом, захоплюються засіданнями. Значна частина їх рішень залишається на папері.

Недоліки в діяльності місцевих Рад в сучасний період пояснюються насамперед недостатньою роботою партійних організацій по добору, розстановці і вихованню кадрів радянського державного апарату.

У постанові «Про роботу партійних органів Киргизської РСР по добору, розстановці і вихованню керівних та інженерно-технічних кадрів у будівництві» (1965 р.)³⁷ ЦК КПРС звернув увагу на необхідність суворо дотримуватися ленінських положень про те, що при висуванні кадрів на керівні посади партійні органи повинні враховувати їх сумлінність, політичну зрілість, знання справи, організаторські здібності. «При цьому головну увагу приділяти перевірці працівника на живій справі, знати про нього думку комуністів, товаришів по роботі. Висуванню на керівну посаду повинен передувати об'єктивний і уважний розгляд достоїнств і недоліків працівника»³⁸. Ці вказівки ЦК партії повністю стосуються і добору та розстановки всіх радянських кадрів.

Зростання ролі Рад у комуністичному будівництві вимагає дальшої неослабної уваги з боку партійних органів до роботи з кадрами радянського державного апарату. Перш за все необхідно поліпшити склад голів виконкомів Рад низової ланки. Здійснення цього завдання повинно і надалі супроводжуватись упорядкуванням і зміцненням матеріальної бази сільських Рад. Це безперечно сприятиме стабілізації радянських кадрів, зміцненню зв'язків Рад з масами, поліпшенню діяльності місцевих органів влади і підпорядкованих їм органів державного управління, дальшому зростанню ролі Рад у господарському і культурному будівництві.

³⁵ Поточний архів Ровенського облвиконкому. Дані взяті із зведених статистичних звітів про склад виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих Ровенської області, обраних на перших сесіях в 1959, 1961, 1963 рр.

³⁶ Журн. «Партийная жизнь», 1965, № 23, стор. 16—19.

³⁷ Журн. «Партийная жизнь», 1965, № 19, стор. 18—21.

³⁸ Там же, стор. 20.

М. Г. ПОГРЕБНИЙ

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ «ВІЛЬНА НІМЕЧЧИНА» ТА ЙОГО ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Участь німецьких антифашистів у боротьбі проти гітлеризму — наочне свідчення сили й життєвості ідей пролетарського інтернаціоналізму. Своєю участю в цій боротьбі патріотичні сили Німеччини на ділі продемонстрували вірність священному інтернаціональному обов'язку міжнародного пролетаріату — берегти як зінницю ока великі революційні завоювання першої в світі соціалістичної держави робітників і селян. Багатогранна діяльність борців антифашистського Руху опору в роки війни була, разом з тим, їх посильним вкладом у загальну справу боротьби всіх волелюбних народів проти гітлерівської тиранії та фашизму, що втілили в собі авантюризм найзапекліших імперіалістичних кіл.

Чимало німецьких політемігрантів-комуністів, що перебували в Радянському Союзі, активно включилися в антифашистську пропагандистську діяльність на фронтах уже в перші місяці Великої Вітчизняної війни. Працюючи пліч-о-пліч з радянськими друзями в Головному Політуправлінні Радянської Армії, вони аналізували добуті в боях документи, тексти перехоплених радіограм, брали участь у бесідах з німецькими військовополоненими, писали тексти листівок і плакатів для розповсюдження в гітлерівських військах, готували радіопередачі німецькою мовою¹. У грудні 1942 р. відомі німецькі комуністи Вальтер Ульбріхт, Еріх Вайнерт і Віллі Бредель прибули на Сталінградський фронт. Незабаром до них приєдналися антифашисти з числа полонених німецьких офіцерів — капітан Хадерман, обер-лейтенант Рейер та Харізіус. Це було початком співробітництва колишніх офіцерів вермахта з «Антифашистської групи 22-х» з німецькими комуністами².

Ознайомившись із становищем оточеного угруповання військ фельдмаршала Паулюса, німецькі антифашисти розгорнули пропагандистську діяльність по роз'ясненню солдатам і офіцерам фашистської армії безперспективності їх дальшого опору. Еріх Вайнерт писав тоді в своєму щоденнику: «Було б великою перемогою, коли б ми змогли переконати їх скласти зброю. Були б врятовані сотні тисяч чоловік»³.

Понад півтора місяця, часто ризикуючи життям, антифашисти вели цю важливу роботу. У лютому 1963 р. у день 20-річчя великої перемоги на Волзі маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський в інтерв'ю кореспонденту ТАРС заявив: «Характерним є те, що видатний діяч німецького робітничого руху Вальтер Ульбріхт і німецькі антифашистські письменники Еріх Вайнерт і Віллі Бредель у цей час перебували в районі героїчної битви. Вони закликали своїх земляків припинити безглуздий опір»⁴.

Роз'яснювально-пропагандистська діяльність групи німецьких антифашистів відіграла певну роль у розгромі армії Паулюса. Хоча надії,

¹ A. Kurella. Vorwort zu Erich Weinerts Um Deutschlands Freiheit, Berlin, 1958, стор. 7—16.

² E. Weinert. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland», Berlin, 1957, стор. 13.

³ E. Weinert. Memento Stalingrad. Gesammelte Werke, Berlin, 1956, стор. 16.

⁴ Газ. «Neues Deutschland», 31 січня 1963 р.

що покладалися на цю діяльність, виправдалися не повністю, вона, як з'ясувалося пізніше, не пройшла безслідно. Учасник боїв біля стін волзької твердині колишній полковник фашистської армії Л. Штайдле через багато років писав: «Вже тоді слово Вальтера Ульбріхта, Віллі Бределя та деяких інших комуністів і антифашистів, які прагнули діяти на нас ззовні, справляло свій великий вплив. Можна впевнено сказати, що ці заклики, які доходили до нас у сніговій пустелі, в ряді випадків подіяли і сприяли тому, що в свідомості окремих людей почався процес переосмислювання»⁵.

Розгром фашистських військ під Сталінградом став не тільки докорінним переломом у ході другої світової війни. Він викликав помітне зрушення і в психології мільйонів німців. Це стосується, насамперед, величезної маси німецьких військовополонених, які побачили авантюризм гітлерівської агресії і неминучість її краху. На мітингах і зборах, що проходили в таборах для німецьких військовополонених, дедалі частіше лунали голоси про необхідність створення організації, яка об'єднала б усіх антифашистськи настроєних німців і стала б їх керівним центром у боротьбі за найшвидше припинення війни, за повалення гітлерівського режиму і побудову нової, демократичної Німеччини. У липні 1943 р. солдати й офіцери фашистської армії, що перебували в полоні в СРСР, разом з німецькими комуністами-політемігрантами, профспілковими діячами і прогресивними письменниками створили за ініціативою ЦК Компартії Німеччини і особисто В. Піка та В. Ульбріхта Національний комітет «Вільна Німеччина»⁶.

На установчій конференції, яка відбувалася 12—13 липня 1943 р. у Красногорську під Москвою, після обрання складу Національного комітету на чолі з Еріхом Вайнертом був одноголосно прийнятий Маніфест-звернення Національного комітету «Вільна Німеччина» до армії та німецького народу. Це звернення, в розробці якого брали участь Вільгельм Пік, Вальтер Ульбріхт, Вільгельм Флорін та інші відомі німецькі комуністи, стало програмним документом, на основі якого в русі «Вільна Німеччина» об'єдналися представники всіх верств німецького народу. Показово, що створена 11—12 вересня того ж року на радянській території Спілка німецьких офіцерів відразу ж приєдналася до Національного комітету «Вільна Німеччина».

Маніфест повністю відповідав духу рішень Брюссельської (1935 р.) та Бернської (1939 р.) конференцій КПН про створення широкого антифашистського фронту. У цьому документі були сформульовані такі основні завдання: повалення гітлерівського режиму, негайне припинення війни, боротьба за демократичну Німеччину, покарання фашистських воєнних злочинців. У документі «Ми, комуністи і Національний комітет «Вільна Німеччина» центральне оперативне керівництво КПН у самій Німеччині орієнтувало членів партії на об'єднання всіх антифашистських сил для спільної боротьби за припинення війни і побудову нової демократичної Німеччини⁷.

⁵ Л. Штайдле. Национальный комитет «Свободная Германия» и его роль в борьбе против германского империализма. Германский империализм и вторая мировая война. Перевод с немецкого, М., 1961, стор. 340.

⁶ Газ. «Neues Deutschland», 9 вересня 1962 р.; В. Löwel. Der Kampf der KPD um die Schaffung des notwendigen Voraussetzungen für Gründung des Nationalkomitee «Freies Deutschland». Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, Bd. IV, Berlin, 1961, стор. 583.

⁷ Людвиг Эйнике. Антифашистское движение Сопротивления и освободительная борьба народов — важные факторы поражения германского империализма во второй мировой войне. Германский империализм и вторая мировая война. М., 1961, стор. 302.

Слід відзначити, що створення Національного комітету стало можливим завдяки величезній допомозі, яку подавала німецьким антифашистам Комуністична партія Радянського Союзу. Це було виявом її глибокого довіря до демократичних сил німецького народу. Радянський Союз розглядав німецький антифашистський рух як складову частину визвольної боротьби народів проти нацистських претендентів на світове панування.

На конференції, яка проходила в квітні 1963 р. у Воєнно-історичному інституті НДР і була присвячена 20-й річниці з дня створення Національного комітету «Вільна Німеччина», відзначалося, що «Радянський уряд, виходячи з братерського співробітництва КПРС і КПН, а також керуючись принципом пролетарського інтернаціоналізму, підтримував демократичний антифашистський рух німецького народу і, подаючи всебічну безкорисливу допомогу, сприяв створенню Національного комітету «Вільна Німеччина» та розгортанню ним боротьби за врятування німецької нації»⁸.

Із створенням Національного комітету в діяльності німецьких антифашистів почався новий важливий етап. Пропагандистській роботі серед німецького народу і армії стало приділятися ще більше уваги. 14 липня 1943 р. була обрана редколегія нової газети «Фрайес Дойчланд» — органу Національного комітету, а 19 липня з'явився перший номер цієї газети, що виходила на чотирьох сторінках і мала відмітний знак Комітету — чорно-біло-червоні смуги. Мабуть, жодна редакція не мала такого різношерстного складу. «Коли на першому поверсі особняка Національного комітету... збиралися члени редколегії газети та її співробітники, там за круглим столом сиділи комуністи, керівник організації «Сталевий шлем» і член фашистської партії, підприємець і робітник, солдат і офіцер», — пише у своїх спогадах Б. Кюгельген⁹. Колектив редакції, в складі якої були Артур Пік (син В. Піка), Лотар Больц, капітан Ернст Хадерман, інженер-майор Карл Хетц, солдат Сепп Біхлер, Карл Марон, Бернт фон Кюгельген та інші, регулярно збиралися для обговорення кожного номера газети*.

Головною метою органу була пропаганда ідей Національного комітету «Вільна Німеччина», залучення нових борців проти гітлерівської тиранії, мобілізація німців на фронті, в таборах для військовополонених і в тилу на виконання цього завдання.

Вже в другому номері Національний комітет поставив перед делегатами установчої конференції завдання вести широку роз'яснювальну роботу серед військовополонених: «Скажіть кожному офіцеру й солдату, що наступаюча катастрофа вимагає єдності всіх німців. Доведіть їм, що час «вчикування» минув. Поясніть, що в грізну годину вирішення долі суперечки — злочинство»¹⁰.

В газеті активно співробітничали люди різних верств і переконань. В ній друкувалися статті голови КПН Вільгельма Піка, президента Національного комітету, письменника-комуніста Еріха Вайнерта, статті та листи віце-президента Комітету генерала фон Зейдліца, генерал-майора Латтмана, коментарі комуніста Карла Марона про становище на фронтах, звернення 25 священників «До християн на фронті й на батьківщині» та багато інших матеріалів. Газета «Фрайес

⁸ Газ. «Neues Deutschland», 4 травня 1963 р., додаток.

⁹ В. von Kügelgen. Die Zeitung von anderen Seite. Zur Geschichte der deutschen antifaschistischen Widerstandsbewegung, 1933—1945, Berlin, 1957, стор. 254.

* Всього вийшло 120 номерів газети: в 1943 р. — 24, в 1944 р. — 52 і в 1945 р. — 44 номера.

¹⁰ Газ. «Freies Deutschland», 29 липня 1943 р.

Дойчланд» була рупором німців усіх партійних напрямків за винятком націонал-соціалістських та інших реакційних ідей¹¹. Як орган Національного комітету вона друкувала всі офіційні документи — Маніфест¹², «Звернення Національного комітету до німецького народу та армії: 25 умов закінчення війни»¹³ та ін. Газета всебічно висвітлювала боротьбу німецького народу проти фашистського режиму, за найшвидше припинення війни.

У викритті гітлерівської агресії активну участь брали полонені німецькі солдати, офіцери та генерали. Багато їх статей і сьогодні мають актуальне значення і для тих, хто виступає зараз проти мілітаризму та реваншизму в ФРН. У серії статей «На марші гітлерівської війни»¹⁴ був показаний шлях, що його пройшов вермахт під керівництвом Гітлера від чорносотенного рейхсверу до розбійницької армії мародерів та вбивць.

Пропагуючи ідеї повалення гітлерівського режиму, відведення військ у межі старих державних кордонів і негайного припинення війни, газета часто наводила історичні приклади з діяльності німецьких патріотів. Такими були статті Г. Керчера про подвиг генерала Йорка¹⁵, генерал-майора Корфеса про німецьких патріотів 1812 р.¹⁶, Хадермана «1919 і 1944»¹⁷ та ін. Правдиво зображуючи дійсне становище на фронтах, газета прагнула переконати німецьких солдатів і офіцерів у безперспективності продовження війни, початої Гітлером, вказувала їм єдиний шлях до врятування — повалення фашистського режиму.

У серпні 1943 р. Національний комітет у своєму зверненні до німецького народу та армії показав крах гітлерівського літнього наступу і попередив німецьких солдатів, що наступна зима принесе їм нові, ще більш нищівні поразки від радянських військ, які розгорнули широкі операції по знищенню сил ворога. У цьому ж зверненні давалася оцінка подіям в Італії, де був повалений фашистський режим Муссоліні. При цьому роз'яснювалося також значення втрати для Німеччини 36 італійських дивізій. Звернення нагадувало німцям про відповідальність, яку вони несуть перед народами світу.

У зверненні підкреслювалося, що лише шляхом ліквідації гітлерівського режиму, негайного звільнення загарбаних територій, гарантією відшкодування завданих збитків можна якоюсь мірою покутувати провину за війну, розв'язану проти СРСР, і відновити довіря радянських людей, всіх демократичних сил миру до німецького народу. Національний комітет знову закликав німців негайно припинити війну, зробити все для врятування нації та відвернення катастрофи¹⁸.

У вересні 1943 р. Національний комітет опублікував нове звернення, в якому було поставлене завдання: «Армію, всупереч наказам Гітлера, відвести під відповідальним і свідомим керівництвом у межі

¹¹ E. Weinert. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland». Berlin, 1957, стор. 70.

¹² Газ. «Freies Deutschland», 19 липня 1943 р. «Manifest des Nationalkomitee «Freies Deutschland», an die Wehrmacht und das deutsche Volk».

¹³ Газ. «Freies Deutschland», 5 березня 1944 р. «Das Nationalkomitee an Volk und Wehrmacht: 25 Artikel zur Beendigung des Krieges».

¹⁴ Газ. «Freies Deutschland», 2 серпня 1944 р.; 18 квітня 1945 р.; 12 липня 1945 р.

¹⁵ Газ. «Freies Deutschland», 29 серпня 1943 р. Генерал Йорк усупереч волі короля, уклав угоду з Росією і разом з російськими військами його війська брали участь у боях з Наполеоном. Нащадок генерала Йорка — Петер граф Йорк фон Варенбург брав участь у змові проти Гітлера в 1944 р. і належав до найбільш прогресивного угруповання цієї змови — «Гуртка Крайзау». Див. Д. Мельников. Заговор 20 июля 1944 года в Германии легенда и действительность. М., 1962.

¹⁶ Газ. «Freies Deutschland», 5 грудня 1943 р.

¹⁷ Газ. «Freies Deutschland», 22 січня 1944 р.

¹⁸ Газ. «Freies Deutschland», 13 серпня 1943 р.

державних кордонів Німеччини»¹⁹. Ця вимога була головним лозунгом пропагандистської діяльності Національного комітету в той період. У газеті «Фрайес Дойчланд» вказувалося, що коли негайно не буде припинено кровопролиття, то йтиметься вже не тільки про Україну, Польщу, Балкани або Францію, а й про саму Німеччину, окупації якої не можна буде відвернути²⁰.

«Фрайес Дойчланд» неодноразово звертала увагу офіцерського корпусу гітлерівської армії на його обов'язок перед батьківщиною: «Ви, як офіцери, несете відповідальність за даліше безглузде кровопролиття. Німецький народ покладає на вас великі надії. Ви носите зброю: поставте її на службу врятування нації від катастрофи»²¹, — закликала звернення до офіцерів вермахту, надруковане в газеті. Серйозний вплив на військовослужбовців німецької армії справляли виступи в газеті офіцерів, особливо генералів, що здалися в полон. Такі статті починалися звичайно з короткого викладу біографії автора та причин, що спонукали його стати на шлях антигітлерівської боротьби.

Голова Спілки німецьких офіцерів і віце-президент Національного комітету генерал фон Зейдліц, наприклад, розповів на сторінках газети, як у 1933 р. він повірив фашистам і як вже в 1934 р. почав розуміти справжню політику Гітлера. Він підкреслив, як ще у листопаді 1942 р. під Сталінградом він усно і письмово протестував проти безглузлого опору оточених військ, заявляючи, що «несе відповідальність не перед фюрером, а перед німецьким народом»²². Пропаганда ідеї відповідальності перед народом, а не перед Гітлером мала тоді величезне значення, оскільки роз'яснювала солдатам і офіцерам фашистської армії, що перехід на бік Національного комітету і боротьба в його рядях є не зрадою батьківщині, а навпаки, виявом відданості своєму народу, служінням справі врятування батьківщини та нації від катастрофи, до якої вів Гітлер.

Командир 389-ї дивізії генерал-майор Латтман у своїй промові в день заснування Спілки німецьких офіцерів говорив: «Свідомість того, що наші присяги приковують нас до нього, дозволяла Гітлеру вигадувати плани, які мали зробити його «найбільшим з німців». Цій ідеї, а не Німеччині, була принесена в жертву дорогоцінна кров наших товаришів! Хіба не є це зловживанням нашою вірністю?... Якщо я зробив цей крок і став у ваші ряди, то заявляю, що прийшов сюди по добрій волі, як чесний солдат»²³.

«Фрайес Дойчланд» не лише викривала злочини правлячої верхівки Німеччини, але й давала конкретні рекомендації щодо ведення антифашистської роботи безпосередньо в армії. Газета закликала німецьких солдатів і офіцерів створювати конспіративні нелегальні армійські групи для підготовки збройного повстання і направляти через лінію фронту для зв'язку з Національним комітетом своїх уповноважених. Крім того, нелегальним групам у вермахті давалися поради, як складати і розповсюджувати листівки, вести роз'яснювальну роботу. Так, наприклад, за повідомленням уповноваженого Національного комітету при I Українському фронті Еберхарда Харізіуса було створено армійську групу комітету в м. Одесі під керівництвом Вернке. Такі ж групи були в окремих маршових батальйонах та інших підрозділах. Група Вернке підтримувала зв'язок з комітетом через радянську ра-

¹⁹ Газ. «Freies Deutschland», 26 вересня 1943 р.

²⁰ Газ. «Freies Deutschland», 18 вересня 1943 р.

²¹ Газ. «Freies Deutschland», 6 серпня 1943 р.

²² Газ. «Freies Deutschland», 5 грудня 1943 р.

²³ Газ. «Freies Deutschland», 15 вересня 1943 р.

дистку-підпільницю. За повідомленням Харізіуса на цій ділянці фронту було понад 40 таких груп²⁴.

Газета нерідко вступала в пряму полеміку з гітлерівськими генералами з приводу їх виступів і наказів. Прикладом може бути опублікований у жовтні 1943 р. відкритий лист генерала фон Зейдліца командуючого 9-ю армією генерал-полковнику Моделю, де були розвінчані міркування Моделя про те, ніби «час грає на користь вермахту», і доведена безпідставність його концепції «маневрування за рахунок території»²⁵.

Статті, що викривали зв'язчі злочини фашистів на тимчасово окупованій території СРСР, ілюструвалися фотографіями, вилученими в полонених солдатів і офіцерів фашистської армії²⁶.

Національний комітет «Вільна Німеччина» надавав великого значення пропагандистській роботі серед цивільного населення безпосередньо в Німеччині. Наприкінці 1943 р. «Фрайес Дойчланд» опублікувала статтю «Про завдання в Німеччині». Антифашисти закликали населення всієї країни створювати в містах, на підприємствах, у селах і в частинах протиповітряної оборони бойові підпільні групи, слухати передачі радіостанції «Вільна Німеччина», поширювати усно й письмово матеріали Національного комітету, вести боротьбу з нацистською воєнною пропагандою, видавати і розповсюджувати листівки, писати лозунги на стінах будинків, мостах, залізничних вагонах. Звернення закінчувалося закликом: «Боріться разом з нами за вільну незалежну Німеччину!»²⁷.

Газета своєчасно відгукувалася на всі важливі події в житті Німеччини. У зв'язку з тотальною мобілізацією, оголошеною Гітлером, вона писала, що в фольксштурм забирають старих і малих, їм дають зброю, а народ, взявши зброю, перестає бути беззахисним перед есесівськими та гестапівськими катами²⁸.

На багато питань, які цікавили німців, можна було знайти відповіді в опублікованому газетою «Зверненні Національного комітету до німецького народу та армії: 25 умов закінчення війни». Вже в цьому документі було поставлене питання про майбутню долю Німеччини: «Владу народу! Покінчити із страхом перед народом, покінчити з його недооцінкою. Немає іншої сили, що може створити порядок, крім самого народу. Коли йому не заважати, він сам організує свої ряди, своє господарство, свою державу і безпомилково відкине всі гнилі елементи. Шляхом дійсно вільних виборів він обере своїми представниками найдостойніших»²⁹. Звернення викривало політику німецького мілітаризму та його апологетів: «Війна повинна зробити хоча б одну хорошу справу: покласти край минулому, покласти край німецькій реакції, що завжди хоче війни»³⁰.

У своїх пропагандистських виступах Національний комітет «Вільна Німеччина» відкрито й прямо підкреслював вину німецького народу за участь у гітлерівській агресії і вчинені під час неї злочини, вказував вихід із становища, що склалося, шлях до покаяння вини.

²⁴ Das Nationalkomitee «Freies Deutschland» und seine militärpolitische Bedeutung», Potsdam, 1963, стр. 95—96.

²⁵ Газ. «Freies Deutschland», 17 жовтня 1943 р.

²⁶ Див. газ. «Freies Deutschland», 20 серпня 1943 р., 17 жовтня 1943 р.; 19 і 27 грудня 1943 р.; 9 січня 1944 р.; 11 квітня 1945 р.; 14 червня 1945 р.; 3 жовтня 1945 р.

²⁷ Газ. «Freies Deutschland», 21 листопада 1943 р.

²⁸ Газ. «Freies Deutschland», 22 жовтня 1944 р.

²⁹ Газ. «Freies Deutschland», 5 березня 1944 р.

³⁰ Там же.

У статті Вальтера Ульбріхта «Першочергове завдання»³¹, опублікованій у газеті «Фрайес Дойчланд» 5 листопада 1944 р., відзначалося, що в німців був лише один засіб покласти край страхіттю і зняти з себе відповідальність за воєнні злочини Гітлера: сміливий виступ за негайне припинення воєнних дій, активна боротьба за ліквідацію фашистської кліки: «Гітлер має бути повалений, щоб продовжувала жити Німеччина»³².

Глибоко проаналізувавши свою роботу, Національний комітет прийшов до висновку, що його головна вимога — негайно відвести фашистські війська в межі старих державних кордонів Німеччини — є нездійсненним у той період завданням. Це залежало не від антифашистів в армії, а від вищого військового командування вермахту, вірного Гітлеру. Тому на VI пленарному засіданні Національного комітету, яке відбулося 5 січня 1944 р., після доповіді Вальтера Ульбріхта про наслідки роботи на Білоруському фронті, головний лозунг був сформульований так: припинення німецькими військами боротьби, перехід їх на бік Національного комітету³³. Цей лозунг був більш зрозумілим і прийнятним не лише для солдатів, але й для офіцерів фашистської армії і надалі широко використовувався у пропагандистській роботі в німецьких військах.

Газета провела активну роз'яснювальну кампанію серед солдатів і офіцерів 75-тисячної німецької армії, оточеної під Корсунем-Шевченківським. Антифашисти вказували їм на безвихідність становища, що склалося, закликали негайно здатися в полон. «Фрайес Дойчланд» друкувала в той час кореспонденції з такими заголовками: «Знову 10 дивізій у котлі» (5 лютого 1944 р.), «Безглузді жертви найбільшого бандита» (15 лютого), «Після Сталінграда — Корсунь», «Новий злочин Гітлера — 75 000 німецьких жертв» (21 лютого), «У труні 55 тисяч» (27 лютого). Боротьбу за припинення безглузлого опору німецьких військ на різних ділянках фронту газета вела до останніх днів війни.

«Фрайес Дойчланд» опублікувала багато матеріалів, які викрикали тих, хто в Німеччині був заінтересований у продовженні війни. У статтях наводилися документальні дані про те, що на війні наживаються лише фашистські ватажки та промислові магнати. Під рубрикою «Хто цього хотів?»³⁴ газета вмістила ряд нарисів про подорожі представників Герінга та Круппа на Україну з метою грабежу. В цих нарисах розповідалося, як за спиною німецьких солдатів, що проливали кров на фронті, купка авантюристів збільшувала свої багатства.

Газета регулярно повідомляла про міжнародні події, широко висвітлювала життя та працю радянського народу в дні війни. Судячи по реакції геббельсівського міністерства пропаганди та верховного командування вермахту, що видавало відповідні накази, газету Національного комітету читала велика кількість німецьких військовослужбовців.

З метою розширення пропаганди було вирішено видавати щомісячну ілюстровану газету «Фрайес Дойчланд ім більд». Вона виходила протягом усього 1944 р. На її сторінках вміщувалися ілюстрації про діяльність німецьких антифашистів у Національному комітеті, на фронтах, про життя військовополонених у таборах. Публікувалися фотографії солдатів, офіцерів і генералів, які перейшли на бік патріо-

³¹ В. Ульбріхт. Избранные статьи и речи. М., 1961, стор. 17—18.

³² Там же.

³³ E. Weinert. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland», Berlin. 1957, стор. 90.

³⁴ Газ. «Freies Deutschland», 16 квітня 1944 р.

тичного руху. Зокрема, був надрукований фотознімок фельдмаршала Паулюса та його заклик до німецьких солдатів припинити війну³⁵.

Велику увагу Національний комітет «Вільна Німеччина» приділяв виданню та розповсюдженню антифашистських листівок. Першим документом, розповсюдженим у вигляді листівки, був Маніфест Комітету. Вже на кінець вересня 1943 р. «Маніфест» був розмножений у кількості 6 мільйонів примірників. Листівки з ним були закинуті в окуповані райони Радянського Союзу та на територію Німеччини³⁶. Таким способом були розповсюджені й інші важливі документи. Роз'ясненню безперспективності загарбницької війни Гітлера, популяризації основних документів і лозунгів Комітету були присвячені такі листівки, як: «Всюди говорять про Національний комітет «Вільна Німеччина», «Про що говориться в Маніфесті Національного комітету «Вільна Німеччина?», «Чого хоче Національний комітет «Вільна Німеччина?», «Чого хоче рух «Вільна Німеччина?» та ін. У деяких з них містилися не лише заклики до боротьби проти фашизму, але й конкретні вказівки щодо організації цієї боротьби. У «Вказівці № 1 німецьким військам на Східному фронті»³⁷ та в листівках «Що робити?», «До прихильників Національного комітету «Вільна Німеччина» у військах»³⁸ були дані докладні рекомендації щодо організації конспіративних груп руху «Вільна Німеччина».

З наближенням фронту до кордонів Німеччини Національний комітет висунув лозунг, яким закликав німецький народ до повстання проти Гітлера³⁹. Так, у листівці «Німецький народ! Чоловіки й жінки на батьківщині!»⁴⁰ та в інших листівках говорилося про необхідність негайного збройного виступу всіх антифашистів на території Німеччини.

Листівки Спільки німецьких офіцерів, які часто видавалися у вигляді звернень до генералів, офіцерів і солдатів, також мали антифашистський характер. Проте в них не завжди були викладені конкретні заходи по організації боротьби з гітлеризмом. Генерали Зейдліц і Латтман, полковники Говен, Штайдле та інші в своїх зверненнях закликали відвести війська в межі німецьких кордонів. У вигляді листівок були видані звернення 32 генералів на чолі з фельдмаршалом Паулюсом про безперспективність продовження війни, яку Гітлер уже фактично програв, а також «Заклик до народу і армії», підписаний у грудні 1944 р. 50 полоненими німецькими генералами. Масовим тиражем було надруковано і розповсюджено на фронті та в німецькому тилу звернення робочого комітету Національного комітету «Вільна Німеччина» з питань церкви до «Християн на фронті та на батьківщині». У цьому зверненні священики — лютерани і протестанти різко засудили кривавий режим Гітлера і закликали віруючих Німеччини активно виступити за припинення війни.

Окремими листівками Національний комітет видавав огляди зарубіжної преси, останні вісті про найважливіші події в світі, зміст чергових номерів газети «Фрайес Дойчланд». Вони розповсюджувались уповноваженими Комітету при штабах фронтів. На відміну від централізованих пропагандистських матеріалів Національного комітету в листівках, що видавалися фронтовими уповноваженими, містилися звернення до солдатів і офіцерів певних підрозділів, які знахо-

³⁵ Див. E. Weinert. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland», стор. 76—77.

³⁶ Там же, стор. 55.

³⁷ Sie kämpften für Deutschland. Berlin, 1959, стор. 152—154.

³⁸ Там же, стор. 181—182.

³⁹ Див. E. Weinert. Назв. праця, стор. 57.

⁴⁰ Sie kämpften für Deutschland, стор. 167—171.

дилися на даній ділянці фронту. Це надавало пропагандистським матеріалам конкретного дійового характеру. Під листівками стояли підписи уповноважених Національного комітету на даній ділянці фронту. Так, наприклад, у 1944 р. уповноважений Ганс Госсенс розповсюдив багато листівок із зверненням до солдатів і офіцерів 20-ї танкової дивізії, 254-ї, 96-ї, 208-ї, 74-ї, 281-ї, 371-ї піхотних дивізій та ряду інших військових частин. Пропагандистські матеріали, як правило, доповнювали фотоілюстрації або карикатури, вірші та пародії⁴¹.

Для розповсюдження газет і листівок Національного комітету використовували різноманітні засоби. Пропагандистські матеріали розкидували з літаків, за допомогою гранатометів та мінометів, залишали на «нічийній» території і в німецькому тилу розвідники Радянської Армії та партизани. Використовувалася навіть військова пошта гітлерівської армії. Для цього газету або листівку іноді разом з особистим листом запаковували у вигляді бандеролі, машинописним текстом на ній друкувалася адреса солдата або офіцера, знайомого працівникові Комітету. Бандероль переправляли через лінію фронту і здавали для відправки. Це було, звичайно, пов'язано з великим ризиком для життя, але серед німецьких антифашистів були сміливці, яким вдавалося відправляти пошту цілими мішками*. Лише в жовтні в районі м. Гінденбург (тепер Забже) було переправлено понад 5 000 листів від військовополонених⁴². Г. Госсенс у своїх спогадах пише, що довірена особа Національного комітету на одній з ділянок I Українського фронту Ганс Ян переправляв через лінію фронту мішки з листами військовополонених і здавав цю кореспонденцію на найближчий пункт збору польової пошти⁴³.

Поряд з друкованою пропагандою важливе місце в роботі Національного комітету «Вільна Німеччина» було відведено радіомовленню. 20 липня 1943 р. почала працювати радіостанція Комітету — «Фрайес Дойчланд». Спочатку вона вела щоденно по три передачі. З липня 1944 р. вже велися 8 щоденних радіопрограм, що тривали 5 годин. Ці передачі були призначені для німецьких солдатів і офіцерів на фронті, а також для цивільного німецького населення.

Радіостанція знайомила слухачів з метою та завданнями Національного комітету, вела пропагандистську та роз'яснювальну роботу згідно з програмою його діяльності. По радіо були передані всі найважливіші документи Комітету. З коментарями про становище на фронтах часто виступали президент Комітету Еріх Вайнерт і його заступник генерал фон Зейдліц. Участь військовополонених у передачах надавала їм більшої переконливості і, водночас, викривала брехні фашистської пропаганди про їх «жахливе» становище в Радянському Союзі.

По радіо часто виступав колишній полковник вермахту Луїтпольд Штайдле, який став активним антифашистом, членом Національного комітету «Вільна Німеччина» і віце-президентом Співки німецьких офіцерів. У своїх виступах він часто звертався до знайомих командирів полків (23 жовтня 1943 р.), до офіцерів запасної команди VII армійського корпусу (20 жовтня 1943 р.), до дівчат і жінок у Німеччині (18 листопада 1943 р. і 28 лютого 1944 р.). 26 квітня 1945 р. Л. Штайдле звернувся по радіо до військ і населення в Мюнхені із закликом не-

⁴¹ Sie kämpften für Deutschland, стор. 512—539.

* Так само відправлялися листи військовополонених рідним, а також пропагандистські матеріали на різні адреси в Німеччині.

⁴² Див. Архів Міністерства Оборони СРСР, ф. 286, оп. 214081, с., спр. 5, арк. 72—83.

⁴³ Див. Sie kämpften für Deutschland, стор. 70—71.

гайно припинити опір і піднятися на боротьбу з фашистами. З викриттям геббельсівської пропаганди, з закликами до боротьби проти фашизму та війни, за створення демократичного уряду Німеччини⁴⁴ регулярно виступали Ервін Енгельбрехт, Госсенс, фон Кюгельген та інші антифашисти.

Спеціальні передачі були присвячені пропаганді серед солдатів і офіцерів угруповання військ, оточеного під Корсунем-Шевченківським. По радіо були передані заклик 17 полонених генералів до військово-службовців центральної групи військ, виступ фельдмаршала Паулюса. Багато радіопередач було призначено для німецьких військовополонених в Радянському Союзі. Самі вони теж брали участь в таких передачах, виступали з бесідами та концертами художньої самодіяльності⁴⁵.

Радіопередачі Національного Комітету доходили до слухачів у Німеччині. 29 березня 1944 р. швейцарська газета «Фольксрехт» перекручувала з газети «Сент-Геллер тагблат» статтю під заголовком «В Німеччині теж є партизани», де, зокрема, говорилося: «Багато політичних лозунгів, що висуюються партизанами (на території Німеччини.— М. П.) повністю або частково співпадають з лозунгами Московського Комітету «Вільна Німеччина», що легко пояснюється великим поширенням московських радіопередач. Для того, щоб зробити технічно можливим слухання цих передач, вживаються просто-таки надзвичайні заходи, незважаючи на поліцейський контроль»⁴⁶.

Національний комітет широко застосовував таку форму пропаганди, як безпосереднє звертання до німецьких солдатів і офіцерів на фронті за допомогою як простих мегафонів, так і потужних гучномовців, змонтованих на автомашині. Цим засобом німецькі антифашисти користувались, зокрема, під час великої битви на Волзі. Тексти перших виступів, на жаль, ніде не фіксувались і їх зміст відновити важко. Починаючи з літа 1944 р., почали друкуватися перші програми для передач через гучномовці. Крім офіціальних документів Національного комітету, в ці програми включалися найновіші відомості про становище в підрозділах німецько-фашистських військ, одержані від тільки-но взятих у полон військовослужбовців гітлерівської армії. Вміле використання таких відомостей було зразком дійової агітації.

Робота біля гучномовців на лінії фронту була пов'язана з великою небезпекою. Командування фашистських військ, як правило, намагалось захопити або знищити тих, хто вів передачу. Серед німецьких антифашистів, що вели агітаційно-пропагандистську роботу безпосередньо на фронті, було чимало жертв. Так, 20 грудня 1944 р. загинув під час ведення передачі «з окопу в окоп» Ганс Ян.

Сприятливі умови для пропагандистської діяльності Національного комітету створювали дедалі більші успіхи Радянської Армії. Німецькі солдати та офіцери бачили, що крах гітлерівської Німеччини наближається з кожним днем. Під впливом поразок німецько-фашистських військ і внаслідок пропагандистської діяльності Головного політуправління Радянської Армії та Національного комітету «Вільна Німеччина» моральний дух німецьких військовослужбовців настільки впав, що Гітлер змушений був наказом від 22 грудня 1943 р. впровадити спеціальний інститут «офіцерів з нацистського виховання»⁴⁷.

⁴⁴ Див. Sie kämpften für Deutschland, стор. 600—640.

⁴⁵ Див. E. Weinert. Назв. праця, стор. 78—81; Sie kämpften für Deutschland, стор. 600—640.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ТАРС, ф. 4459, оп. 1, спр. 2964, арк. 2.

⁴⁷ ІМЕЛ при ЦК КПРС, Відділ Великої Вітчизняної війни, документ інвентарний № 7423.

Незважаючи на всі зусилля, Національний комітет «Вільна Німеччина» не зміг у період війни досягти головної наміченої ним мети — підняти німецький народ на повалення фашистського режиму. Це пояснюється багатьма причинами. Населення гітлерівської Німеччини було отруєно ядом фашистської ідеології. «Широкі кола німецького народу, осліплені шовіністичною пропагандою і тимчасовими успіхами внутрішньої та зовнішньої політики Гітлера,— писав В. Ульбріхт,— схвалювали акти злочинної агресії або мовчали з цього приводу. Багатьом німцям здавалося, що Гітлера зупинити не можна, і, повіривши в це, вони відчули себе «господарями Європи», яким дозволено грабувати і поневолювати інші народи»⁴⁸. Матеріальна заінтересованість солдатів і офіцерів у грабежі чужих територій була піднесена в фашистській Німеччині на рівень офіційної політики⁴⁹. Цим духом був заражений майже весь вермахт. Будь-яке вільнодумство, будь-яка опозиція гітлерівським порядкам жорстоко переслідувалися.

«Ми, комуністи,— підкреслював В. Ульбріхт,— зробили все, що було в наших силах, щоб знищити нацизм силами німецьких антифашистів, силами свого народу. Але це не вдалося. Коли ми сьогодні в Німеччині можемо говорити про початок демократичного розвитку, то нам слід дякувати за це насамперед героїчну Червону Армію»⁵⁰.

Вести роботу в таких умовах німецьким антифашистам було надзвичайно важко. Проте під впливом їх пропаганди на бік руху «Вільна Німеччина» перейшли тисячі солдатів і офіцерів, представників різних верств німецького народу. До цього руху приєдналася велика кількість військовополонених, що перебували в Радянському Союзі. Діяльність Національного комітету справила благотворний вплив на демократизацію політичних поглядів певної частини населення гітлерівської Німеччини. Багато німецьких патріотів, пройшовши в рядах антифашистського руху «Вільна Німеччина» велику школу політичного перевиховання, стали згодом свідомими активними будівниками соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці. Пропаганда німецьких антифашистів створила певні передумови до виникнення широкого національного фронту, що відіграв у післявоєнний період вирішальну роль у демократичних перетвореннях на сході Німеччини. Своєю мужньою героїчною боротьбою проти гітлерівської тиранії антифашисти врятували честь німецької нації, великі революційні традиції німецького пролетаріату. Антифашистський рух німецьких патріотів заклав міцну основу будівництва нової, вільної Німеччини, Німецької Демократичної Республіки.

⁴⁸ В. Ульбріхт. К истории новейшего времени, М., 1957, стор. 7.

⁴⁹ У секретній інструкції фашистського командування від 17 липня 1941 р. вказувалося на необхідність «виховувати в кожного офіцера та солдата німецької армії почуття особистої матеріальної заінтересованості у війні...». Див. «Нюрнбергский процесс». Сборник материалов, т. I, М., 1954, стор. 741.

⁵⁰ В. Ульбріхт. Последствия захватнической войны германского империализма. Избранные статьи и речи, М., 1961, стор. 53.

Н. А. СИРОВАТСЬКА

БОРОТЬБА СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ ПРОТИ КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У першій чверті ХІХ ст. на Правобережній Україні, як і в усій країні, переважала феодально-кріпосницька система господарства. Внаслідок значного зростання попиту на сільськогосподарські продукти, а особливо на хліб, поміщицьке господарство все більше втягувалось у товарно-грошові відносини. Це викликало дальше закріпачення та обезземелення селян.

Розклад феодально-кріпосницької економіки, який вів до її загальної кризи, супроводжувався наростанням масового народного руху, насамперед селянського. Заворушення селян Волинської і Подільської губерній — частина загальної антикріпосницької боротьби народних мас Росії. Форми цієї боротьби були різні, — від подання скарг та прохань і до відкритих виступів проти поміщиків.

Однією з найбільш поширених форм протесту селянства проти посилення експлуатації було подання скарг до місцевих та центральних державних установ. Селяни протестували проти утисків і сваволі поміщиків, скаржились на зростання панщини, податків і зловживання урядовців. У більшості випадків скарги селян залишались поза увагою органів влади. А якщо проводились «розслідування», то майже завжди урядовці вказували на їх «безпідставність». Так, Житомирський нижній земський суд, розглянувши у 1818 р. скаргу жителів сіл Татаринівки і Демчина (Волинська губернія), визнав, що вона «несправедлива і не заслуговує на увагу»¹. Починаючи з 1819 р., селяни Будієва і Смолянки (Подільська губернія) кілька разів скаржились на свого поміщика Липинського у повітові та губерніські установи і, нарешті, — самому імператору. Слідча комісія з повітових судових чиновників, яка прибула до села в 1826 р., оголосила ці претензії «необґрунтованими»². Незважаючи на жорстокі покарання, селяни продовжували подавати челобитні. До центральних органів царської влади за 1796 — 1825 рр. з різних губерній Росії надійшло 436 селянських скарг³.

Посилення феодально-кріпосницького гніту викликало численні втечі селян на Дон, у Херсонську та Новоросійську губернії, у Бессарабію, Молдавію та інші місця. Так, лише протягом 1795 — 1798 рр. з Владимирського, Старокостянтинівського та Дубенського повітів Волинської губернії втекло 16 тис. чоловік⁴, з Поберезького маєтку (Подільська губернія) з 1795 до 1804 рр. пішло понад 300 селянських сімей⁵.

¹ Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА). ф. Волинське губернське правління, оп. 1, спр. 183, арк. 1.

² Хмельницький обласний державний архів (далі — ХмОДА), ф. Подільська губерньська казенна палата, оп. 1, спр. 3906, арк. 622—625.

³ Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг. Сборник документов, т. 1, М., 1961, стор. 18—19.

⁴ ЦДІАЛ, ф. Канцелярії генерал-прокурора Урядового сенату. оп. 2, спр. 1168, арк. 1—2.

⁵ ХмОДА, ф. Подільського головного суду, карна палата, оп. 1, спр. 315, арк. 306.

Поміщики Волинської та Подільської губерній, стурбовані цим, в 1810 р. звернулись до міністра внутрішніх справ з проханням повернути їм втікачів з Молдавії, Бессарабії, Валахії та Галичини. Вони скаржились, що втечі селян не тільки завдають великої шкоди хліборобству, яке зовсім занепадає, а й призвели до того, що в губернії майже не лишилось людей, здатних нести військову службу⁶. Масові втечі селян сприяли розгортанню і активізації селянських рухів, свідчили про непокитне бажання трудящих бути вільними від кайданів кріпацтва.

Поширеною формою антифеодальної боротьби були вбивства поміщиків, економів і управляючих та підпалювання їх садіб. У селі Галузи Луцького повіту Волинської губернії кухар Михайло Шостак і його товариші убили в 1798 р. поміщика Данила Єловицького. Волинський головний суд засудив Михайла Шостака до заслання в Сибір, інших селян було побито різками, кожний одержав від 50 до 100 ударів⁷. У Галетинецькій економії Проскурівського повіту Настасія Сликова у 1824 р. 4 рази підпалювала будівлі пана Яцковського⁸. У фільварку Мординському Литинського повіту, який належав поміщику Дорбету, селяни підпалили панську комору⁹.

Слід згадати заворушення, що відбулося у 1799 р. в селі Бушинці Ямпільського повіту Подільської губернії. Виступ селян було придушено, 10 найбільш активних учасників заарештовано і покарано 30 ударами різок кожного¹⁰. Подібне заворушення сталося і в с. Клембівці того ж повіту в 1801 р. Селяни домоглись звільнення економа Юзефовича, який поводився з ними особливо жорстоко¹¹.

Однією з причин масових виступів селянства була надмірна експлуатація з боку посесорів (орендарів), які за час оренди намагались одержати якомога більші прибутки. З 1802 р. жителі Бендзар, Токарівки, Берізки Чечельницької, Воронова і Гвоздави (Балтський повіт) відмовились відробляти панщину своїм тимчасовим власникам. Мешканці сіл Бурилова, Дубинова, Мазурова, Михальченкова, Берізок Надкодимських та Луканівки, зібравшись громадами, заявили посесору Старжинському, що прийняти його не хочуть, повинностей виконувати не будуть, про що присягнулись один одному в церкві¹². На придушення цього значного виступу було кинуте 2 роти солдатів на чолі з генералом Марковим. Заворушення в інших селах Поберезького маєтку — Мечетному, Гвоздаві, Бендзарах, Берізці Чечельницькій та Воронові теж були придушені за допомогою військових команд. Активних учасників побили канчуками, трьох з них заслали до Сибіру¹³.

Значного розмаху набрали виступи селян в Голотівці та Татаринівці Житомирського повіту Волинської губернії. У 1818 р. ці села були здані в оренду посесору Обременському. Жителі с. Татаринівки заявили, що на панщинні роботи посилатимуть тільки одного робітника від хати. У відповідь на погрози Обременського селяни зовсім відмовились відробляти панщину. Тільки 80 чоловік вийшли жати панський хліб. Посесор хотів заарештувати селянських повірених Микиту Кравчука, Тара́са Каганюка, Гаврила Мака́рця і Дорота Гетманця, які тільки-но

⁶ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ, оп. 4, спр. 70, арк. 266—269.

⁷ ЖОДА, ф. Волинського головного суду, карна палата. оп. 4, спр. 310, арк. 40—41.

⁸ ХмОДА, ф. Подільського головного суду, карна палата, оп. 1, спр. 1321 арк. 2—3.

⁹ Там же, спр. 1198, арк. 104—107.

¹⁰ Там же, спр. 49 (арк. не нумеровані).

¹¹ Там же, спр. 315, арк. 11—37.

¹² ЦДІАЛ, ф. Департаменту поліції виконавчої, оп. 1, спр. 113, арк. 38—39.

¹³ ХмОДА, ф. Подільського головного суду, карна палата, оп. 1, спр. 314 арк. 238, 264, 470—471.

повернулися з міста Житомира, куди ходили подавати скаргу. Але селяни виступили на захист своїх товаришів. Обременський послав осавула з двома козаками і лановим, щоб заарештувати селянських «призвідців». Коли трьох з них вели через село до економії, сталась сутичка між селянами та козаками, в результаті якої заарештованих було визволено. Другого дня, коли селяни знов не вийшли на панщину, посесор наказав силоміщ виганяти їх, а економ Шмидович покарав кількох чоловік. Це викликало гнів і обурення жителів села, які намагались побити економа, але той утік¹⁴.

На початку вересня 1818 р. селяни с. Голотівки заявили, що не відбуватимуть панщини більше двох днів на тиждень, причому даватимуть лише по одній людині від хати. Коли економ Закревський зробив спробу заарештувати Олексу Мельника за те, що той збирав гроші для повірених Мосійчука і Мазура, які перебували в м. Житомирі, селяни перешкодили Закревському здійснити цей намір. 6 вересня 1818 р. з Волинського губернського правління до Житомирського нижнього земського суду надійшов указ будь-якими засобами і якомога швидше «привести до покори» жителів Татаринівки і Демчина, при цьому взяти з селян підписку, що вони виконуватимуть панщинні роботи. А в разі потреби викликати військову команду¹⁵. Перед загрозою розправи селяни змушені були припинити боротьбу. В 1820 р. жителі сіл Татаринівки і Демчина повстали знову. З допомогою військової сили судові чиновники розправились з учасниками заворушення. Один з його «призвідців» був покараний різками і висланий до Сибіру¹⁶.

У 1824 р. селяни Татаринівки і Демчина знову виступили проти ненависного посесора Обременського. Результатом тривалої боротьби було усунення його від управління маєтком. Але й після цього рух селян не припинився. Арешт 4 селянських ватажків привів до сутички повсталих з солдатами військової команди. Під загрозою розправи урядовцям вдалось примусити селян припинити боротьбу. Щоб не викликати нового заворушення, губернські власті вирішили цього разу не карати повстанців¹⁷.

Але в цей період селяни виступали не тільки проти нещадної експлуатації поміщиків і посесорів, а й домагались визволення з кріпацької неволі. Понад десять років тривала боротьба жителів містечка Чарторийська Луцького повіту за переведення їх у стан державних селян. У 1817 р. урядовці Чарторийська змушені були піти на поступки. У містечку був складений новий інвентар, який дещо обмежував свавілля поміщика, селянам дозволили продовжувати клопотання про своє звільнення від кріпацтва¹⁸. В 1824 р. жителі містечка знову виступили проти свого поміщика графа Поцея. Заворушення було придушено лише в травні 1825 р. військовою командою. Сімох ватажків повстання покарали різками і заслали у м. Бобруйськ¹⁹.

У вересні 1818 р. жителі містечка Камінь Каширський Ковельського повіту Волинської губернії почали боротьбу за визволення з кріпацької неволі. Вони звернулись до волинського губернського прокурора, але той не знайшов потрібним розглядати скаргу і відіслав її до

¹⁴ ЖОДА, ф. Волинського губернського правління, оп. 1, спр. 183, арк. 16—18, 41—52.

¹⁵ Там же, арк. 59—60.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. Великого князя Костянтина Павловича, оп. 3, спр. 226, арк. 1—3.

¹⁷ Там же, арк. 7, 64—65.

¹⁸ ЦДІАЛ, ф. Міністерства юстиції, оп. 18, спр. 567, арк. 5—7.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. Великого князя Костянтина Павловича, оп. 3, спр. 761, арк. 59, 102—150.

нижнього земського суду. Під час розслідування жителі Каменя Каширського відмовились від виконання панщини, і ніякі погрози з боку судових властей не могли привести селян до покорі. Тільки за допомогою військової команди вдалося придушити виступ²⁰.

У 1820 — 1821 рр. селяни містечка Литнивець подали губернському прокурору скаргу на свого поміщика, в якій відмовлялись виконувати панщинні роботи. Під нею поставили свої підписи 105 жителів містечка, які «учинили між собою кругову присягу, щоб згідно зі змістом цієї скарги... діяти одностайно». Для розправи з непокірними урядовці викликали військову команду з 50 чоловік. Почалась масова екзекуція, заворушення було придушено²¹.

На жаль, не про всі заворушення збереглися більш-менш докладні відомості. Про деякі з них залишилися лише згадки. Так, в описі вхідних документів канцелярії волинського губернатора є згадка про виступ селян містечка Маціова Ковельського повіту (1822 р.), яке належало поміщику Мичинському²². На кінець першої чверті XIX ст. припадає і заворушення мешканців с. Можарівці (Волинська губернія)²³.

Рішучий протест виявили жителі сіл Стрибіжа та Адамівки Житомирського повіту. 2 вересня 1822 р. стрибіжівські селяни подали волинському губернатору скаргу, де писали, що вже скоро рік, як Йосип Зельонка, заволодівши селом на правах зятя померлого поміщика Тадеуша, обкладає їх непомірними поборами. Засідатель Житомирського нижнього земського суду, який прибув у село «розслідувати» справу, назвав це обвинувачення «безпідставним», мовляв, селяни самі винні, бо не хочуть відробляти панщини. Він вимагав від стрибіжівських жителів дати розписку про те, що вони виконуватимуть повинності і не турбуватимуть начальство «несправедливими скаргами». Але селяни відмовились дати такого роду розписку²⁴.

Виступ стрибіжівських селян підтримали жителі сусідньої Адамівки. Щоб заворушення не перекинулись на інші села, місцеві власті викликали військову команду з 32 чоловік²⁵.

За допомогою солдат був придушений і масовий виступ селян Мукарівського староства. Під загрозою арешту, в оточенні солдат, селяни примушені були визнати, що претензій до поміщика не мають²⁶.

Посилення боротьби селянських мас змушувало урядовців шукати інші шляхи для їхнього придушення. В деяких випадках, щоб не викликати більш активного руху селян, місцеві власті в якійсь мірі намагались полегшити їх становище. Показовим у цьому відношенні був виступ селян с. Новопілля Житомирського повіту в 1824 р. Жителі Новопілля спочатку надсилали до органів царської влади численні скарги, потім перейшли до активніших дій (почали відмовлятися від виконання панщини). Щоб привести селян до покорі, в село прибули члени земського суду разом з військовою командою. Солдати, за наказом судових чиновників, почали силоміць виганяти людей на панщину. Обурені

²⁰ ЦДІАЛ, ф. Міністерства юстиції, оп. 18, спр. 681, арк. 2—6.

²¹ ХмОДА, ф. Подільського головного суду, карна палата, оп. 1, спр. 1230, арк. 1—4.

²² ЖОДА, ф. Канцелярії волинського губернатора, оп. 1, спр. 9, арк. 3, 9.

²³ Там же, арк. 35, 58.

²⁴ ЖОДА, ф. Волинського губернського правління, оп. 1, спр. 199, арк. 1—3, 197—199.

²⁵ Там же, арк. 199—201.

²⁶ ХмОДА, ф. Подільського головного суду, карна палата, оп. 1, спр. 1354, арк. 99—152.

жителі Новоїлля вирішили звернутись до повітових властей у Житомирі, шукаючи захисту від сваволі судових чиновників. Останні, побоюючись виникнення заворушень і в інших селах, наказали солдатам оточити селян і перешкодити їм у виконанні цього наміру. Але повсталі не злякались озброєних солдатів, кинулись прямо на їх рушниці, щоб прорвати оточення. Почалась стрілянина, один із селян був убитий, кілька — поранено²⁷. Стривожені місцеві власті вжили заходів для придушення повстання. Вони звільнили кілька заарештованих селян, а солдатам наказали покинути село. Повірили, що їх становище тепер покращає, селяни припинили боротьбу²⁸.

Деякого полегшення свого становища домоглись і жителі містечка Нехвороша Житомирського повіту, яке орендував поміщик Моршковський. Жорстока експлуатація викликала протест селян. Вони відмовились виконувати панщину, прагнучи здобути права державних селян. Заворушення тривало до 1828 р., коли з департаменту державного майна надійшов наказ встановити для жителів Нехвороша розмір панщини згідно з люстрацією 1765 р., що був значно менший, ніж той, якого вимагав Моршковський²⁹. Хоч селяни і не були звільнені від кріпацтва, все ж вони домоглись деяких поступок.

Рішуче боролись проти влади поміщиці Закашевської жителі містечок Троянівки та Лишнівки (Луцький повіт). Наскільки значним було це заворушення, свідчить той факт, що на його придушення вирушила військова команда у складі 200 солдатів³⁰.

Царський уряд жорстоко розправлявся з селянами, які виступали проти своїх гнобителів. Але, як відзначив В. І. Ленін, «селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись езекуцій і куль»³¹, продовжували вести боротьбу за своє визволення. Досить сказати, що на Правобережжі в 1796—1825 рр., за нашими підрахунками, відбулося 50 селянських заворушень³², з них у Подільській та Волинській губерніях — 25. 17 виступів були придушені за допомогою військових команд. Селянські рухи збагачували їх учасників досвідом боротьби, поглиблювали розклад феодально-кріпосницької системи, наближали її загибель.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. Великого князя Константина Павловича, сп. 3, спр. 211, арк. 20—21.

²⁸ Там же, арк. 49—69.

²⁹ Там же, спр. 766, арк. 84, 158.

³⁰ ЦДІАЛ, ф. Міністерства юстиції, оп. 21, спр. 2175, арк. 8.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

³² Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг., стор. 19.

В. Ю. ЧУБЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ЧУМАКИ В ПОВОЛЖІ (ЧУМАЦЬКИЙ БІЛЕТ)

Про роль українських чумаків в заселенні та освоєнні Поволжя в науковій літературі написано мало. В Саратовському та інших архівах зберігається багато документів, що висвітлюють це питання.

Нижче наводиться текст одного з таких документів — чумацького білета. Це, так би мовити, чумацький паспорт, договір чумацької ватаги з Соляною конторою, або інструкція, що містить правила, яких повинні були дотримуватися чумаки під час транспортування солі. Усі білети писалися за однією формою.

З 1747 р. видобування солі на озері Ельтон та продаж її стали монополією російського уряду. Того ж року уряд видав указ про відкриття в Саратові Соляного комісарства (пізніше переіменованого в Соляну низову контору). Ця нова установа відала видобутком та вивезенням ельтонської солі, в першу чергу до Саратова та Дмитрієвська (зараз Камішин), вела боротьбу з контрабандною торгівлею сіллю¹.

Нове державне підприємство відкривалося серед сухих степів та напівпустель, серед стійбищ вороже настроєних проти заходів уряду калмиків. Тому для його охорони уряд дав Солянму комісарству солдатів і козаків. Біля Саратова на лівому березі Волги комісарство збудувало комори, або «магазини», для зберігання ельтонської солі, які були оточені ровом та валом. Так виник «Саратовский луговой земляной городок», що потім довго служив перевалочним пунктом на шляху слідування ельтонської солі. «Городок» охоронявся командою солдатів. Так само було укріплене і м. Дмитрієвськ.

З початку діяння Ельтонського промислу постало питання — як перевезти добуту сіль від озера до Саратовського (близько 300 км) та до Дмитрієвського (понад 130 км) городків.

Трудно було у малозаселеному Низовому Поволжі при повному бездоріжжі знайти достатню кількість транспорту. Тому уряд звернувся до українських чумаків, цих споконвічних перевізників солі. Їх було на Поволжя багато. Поблизу Саратовського земляного городка чумаки заснували Покровську слободу (зараз м. Енгельс) і від неї вгору і вниз по течії Волги — десяток менших селищ. Неподалік Дмитрієвського городка виникла Миколаївська слобода. Якщо раніше на схід аж до Уралу не було населених пунктів, а траплялись лише стоянки кочівників, то тепер тут виросло багато чумацьких селищ. У другій половині XVIII ст. чумацькі слободи та хутори виникли на північний схід від Саратова — по Іргизі, на р. Ахтубі. Так, у 1805 р. на р. Ахтубі заснована слобода Царівка (на місці столиці Золотої Орди Сарай-Берке).

Державна влада намагалась зміцнити чумацький обоз, а тому у кінці XVIII ст. уряд віддав великі земельні масиви навколо оз. Ельтон у розпорядження соляних промислів. Ці землі заборонялось нарізати поміщикам, нею могли користуватися лише чумаки¹.

Зростає попит на сіль, збільшувався її видобуток та не вистачало транспорту. І уряд вирішив приписати волзьких чумаків до обов'язко-

¹ А. А. Гераклитов. Учреждение в Саратове Соляного комиссарства, Саратов, 1911.

вого транспортування солі. За часів імператора Павла та перших років царювання Олександра I поволзькі чумацькі слободи та хутори приписано до Ельтонського промислу². Приписні чумаки звільнялися від усіх державних повинностей, навіть від рекрутської, зате кожна слобода, кожен чумаки зобов'язані були вивозити щороку певну кількість солі, а чумаки стали називати так: «приписные к Ельтонскому озеру крестьяне»³. Права та обов'язки їх були регламентовані не тільки імператорськими указами, а й «Положением о приписных к Ельтонскому озеру крестьянах»⁴. Ті чумацькі слободи, що осіли на р. Іргізі і возили ще раніше ельтонську сіль, були зобов'язані транспортувати ілецьку сіль (Ілецьке родовище кам'яної солі знаходиться на 80 км південніше м. Оренбурга).

У Поволжі вперше в історії українського чумацтва виник юридично унормований самостійний чумацький стан. Це цікавий історичний факт. Відомо, що на Україні чумакували представники різних станів: і посполиті, і міщани, і козаки, і навіть невеликі старшини. Чумаки на Україні не тільки перевозили сіль, рибу та інший крам, але й продавали його. У Поволжі державна адміністрація весь час пильнувала за тим, щоб з чумака вийшов лише добрий візник.

Стан «приписных» чумаків існував недовго. Імператорським указом 1827 р.⁵ його було скасовано, а чумаків причислено до стану «государственных крестьян». В указі говорилося, що попит на ельтонську сіль щороку зменшується, бо розвиваються інші соляні промисли. Тому й робити великі запаси її немає рації. Разом з тим потреба у приписних чумаках відпала, їх позбавили всіх привілеїв. Майже половину землі чумацьких слобід було відібрано і вказано було поселити на них «казенных крестьян». Але Ельтонський соляний промисел не закривався і транспортування солі не припинялося. Величезні земельні простори ще належали промислу. Колишні приписні чумаки стали більше займатися хліборобством та скотарством, хоча вони та їх діти ще довго наймалися перевозити сіль.

У другій половині XIX ст. соляний промисел на Ельтоні закрити. Став розвиватися промисел на оз. Баскунчак, до якого згодом проклали залізницю. Чумаки були вже не потрібні.

Понад сто років возили поволзькі чумаки сіль, в основному ельтонську. Ельтон згадується в українській пісні, записаній на Поволжі⁶.

Поступово у Заволжі розвивалось рільництво. Чумаки першими підняли заволзьку цілину, що її розробити міг тільки важкий дерев'яний плуг, запряжений кількома парами волів⁷.

Деякі чумацькі слободи перетворилися на великі хліботорговельні пункти, зокрема Покровська слобода. Зерно звідси йшло в різні місця Росії і за кордон.

На Волгу також приїжджали чумаки з України по сіль, рибу та інші товари для продажу й власного вжитку. Тисячі чумаків прибували щороку до Дубівки, заснованої на початку XVIII ст. українцями⁸ на 50 км вище Царицина, на правому березі Волги. Швидко зростало значення слободи як пункту, в якому відбувалася перевалка вантажів

² Полный Свод Законов Российской империи (далі — ПСЗ), т. XXV, № 18655.

³ ПСЗ, т. XXV, № 18678, № 20717 та ін.

⁴ ПСЗ, т. XXXVI.

⁵ Саратовський історичний архів, ф. Саратовської Казенної палати.

⁶ В. Ю. Чубенко. Поволзький варіант давньої української пісні, журн. «Народна творчість та етнографія», 1964, № 4.

⁷ А. Л. Соха и плуг в Саратовской губернии: в «Прибавлениях к «Сарат. Губернск. Ведомостям», 1843, № 33.

⁸ ПСЗ, № 4519.

з Волги на Дон і навпаки. По Волзі та Дону перевозилися різноманітні товари, в тому числі казенні та військові з Центральної Росії, Поволжя, Уралу на Кавказ, у Крим, південну Україну й далі Чорним морем до Туреччини. З весни і до пізньої осені між Дубівкою на Волзі та станицею Качалівською на Дону відбувався безперервний рух чумацьких валок⁹. Дуже часто чумаки перевозили волами цілі судна, при цьому рухові допомагали вітрила. Чумацтво відіграло помітну роль в освоєнні, заселенні та розвитку економіки Нижнього Поволжя.

Про умови, в яких працювали чумаки в перші часи діяння Ельтонського соляного промислу, про чумацьку ватагу можна скласти уяву на підставі наведеного нижче цікавого архівного документа — «Чумацького білета».

*ПО УКАЗУ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
ПЕТРА ФЕДОРОВИЧА САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО
И ПРОЧАЯ И ПРОЧАЯ И ПРОЧАЯ **

Дан сей Билет из низовой соляной конторы, живущему здесь при Покровской малороссийской слободе малороссиянину Емельяну Костенко с товарищи четырем человекам, которые чрез нынешнее лето по желанию их употребятца будут для воски с Эльтонского озера в саратовские магазинны соли из тридцати двуваловых подводах, в том же числе под солью на двадцати пяти подводах, под водою на пяти парах да конских две подводы. При них же работников из малороссиян же десять человек, которым будучи при той соляной воске исполнение чинить во всем на таком основании, как им при даче сего билета в низовой соляной конторе подтверждено, а именно:

[1] от огня иметь осторожность и пищу варить в выкопанных для того нарочно ямах и по миновании в огне нужды оной заливать водою или засыпать землею. Иметь заступы и метлы, и когда случится нечаянно где в степи пожар, о утушении оного крайнее старание прилагать и до распространения огня отнюдь не допускать;

[2] от калмыцкого нападения иметь крепкую предосторожность, а в случае последования оного, чинить оборону и для того содержать и на каждого человека огненное ружье, рогатины и направиц насажденные косы. Кто что из оного по возможности своей иметь может;

[3] ежели чего, боже сохрани, между скотом в ево партии появится падеж, то ему при дороге с обозом отнюдь не становиться и далее не следовать и отъехав в сторону на несколько верст, скот свой пасти от дороги во отдалении и здоровым отнюдь не сообщать и чтоб и прочие следующие обозы от того имели осторожность и вблизи к зараженному скоту своего не пригоняли. О том давать знать и упалой скот хотя б то было от заразы или натуральной болезни в степи не оставлять, но оттаскивая от дороги сажен до пятидесяти, зарывать в глубокия ямы;

[4] будучи на озере, от ломщиков соль брать самую чистую, довольно вымытую, а также которая от находящегося там офицера и других смотрителей апробована и вобщем дозволена будет. Этой, которая имеет быть запрещена, также и с пещаной косы отнюдь не брать, разве когда по рассмотрению низовой соляной конторы на той косе ломать и возить дозволено будет. А по насыпании на озере и по свидетельствовании той соли и подписке на билете тамо командующего и взяв за печатью ево пробы, следовать в Саратов, а без засвидетельствования также, без подписания на билете и без получения пробы отнюдь не отъезжать, что чинить и в таком случае и когда они сами пожелают. На озере соль ломать, брав оную старую и неовосадку и вымывая начисто. В противном же случае нечистая или по каким другим обстоятельствам запрещенная соль по привозе ими взята будет безденежно;

[5] со взятой на озере солью имеют они следовать все вместе прямым трактом, не останавливая назад и не отпуская вперед никого, разве какое иногда от упадка скота и от великого повреждения упряжи некоторым возам непреодолимая остановка последует, о которых однако ж должны они где и зачем остались по прибытии к магазейнам определенному офицеру объявить, а вместо таковых остановивших других посторонних людей, не имеющих билетов, в партию свою отнюдь не принимать и такими товарищами, которые в числе сего билета состоят, не называть, а ежели б какие иногда следующие с озера и оставшие от другой партии или не бывалые где в партиях к ним пристали, оных хотя при себе иметь и позволяюща, однако, уже в

⁹ А. Терещенко. Царицын и Дубовский посад, Спб., 1848, й ін.

* Орфографія оригіналу зберігається.

пути никуда их не отпускать и по прибытии в Саратов объявить об них луговых магазейнов офицеру.

А при том другою дорогою, а паче вблизи к волским станицам отнюдь не ездить и никому под жестоким наказанием соль не продавать, и ни на что не менять, и в долг не отдавать, и волские городки ивдругие места не отвозить, и нигде умышленно не останавливать, и в земле не закапывать, в домы ни с кем не отсылать и в Покровскую слободу и в прочие лежащие около Саратова поселения не завозить, и в долг не отдавать, и волские городки и в другие места не отвозить, и нигде умышленно, чтоб от ветров пыли и песку нанести не могло.

А когда с упалого и в слабость пришедшего скота также и поврежденных тел случитца соль остановить на дороге, оную выгребая ис возов в бугры не сыпать и разбрасывать врознь и смешивать с пылью и с песком, дабы чрез то лакомые люди почитая то ни за что и зобрав и возя по селени про дерзость, а потом в штрафы впадать не могли;

[6] приближаясь к саратовским магазейнам в тамошние поселения отнюдь не заезжат, а являсь на учрежденном фарпосте не отпуская и тех возов, на которых бочки, ибо тех их имеетца следовать с приданным канвоем прямо к магазейнам в сделанные амбары и там поступать по учиненным о том учреждении и в магазейны отдаче чинить в двадцатипудовые или какие случатца вывешанные кади, с прибавкою по обязательству их для раструски на каждой пуд по два фунта с половиною за пуд, получая за годную соль, кроме раструсочной, по семи копеек за пуд.

[7] понеже показанные Емелья Костенко с товарищи четыре человека в ссуду и с казны получили сто десять рублей по числу имевших у них валов и за то солью заплатитца обязались за каждые два рубля отдавать при тридцати по три пуда по дватцати фунтов, в том числе место процента по пяти пуд по возвращении с перваго ваяжа и тако с них в магазейны принять надлежит за полученные сто десять рублей, считая по семи копеек за пуд настоящей тысяча пятьсот сездесят семь пуд двадцать фунтов, вместо проценту двести семдесят пять пуд. Всего — тысяча восьмьсот сорок два пуда дватцать фунтов с потребным числом на усышку и утечку против вышеописаного, а когда в назначение по обязательству во время всего не поставят, то за просрочку на каждой м-це по полфунта на пуд прибавили;

[8] с каким порядком и поспешностью соль от них принимана, денги плачены быть должны, о том им от низовой соляной конторы довольно объявлено, о при том крепкое наблюдение чинитца будет, однако ежели б от кого в том задержание и волокита и в прочном несправедливост произоити могла в том они должны прасит... * ларечных целовальников и щетчиков у магазейн офицера и казначея, от которых и надлежащее удовольствие учинено будет, а будеже оногo удовольствия от офицера учинено не будет, то просит у находящегося при тех луговых магазейнах штаб-офицера, а когда от тех офицеров в тех обидах и в удержке от казначея к заплате денег удовольствия учинено не будет, в таком случае на них офицера казначея штаб-офицера просить в низовой соляной конторе;

[9] по отдаче привезенной соли и получа настоящую заплату и подписание на билете имеют они для взятия соли следоват так скоро, как кто смотря по состоянию своего скота и упряжи исправитца может, а без подписания на билете отнюдь никак не ездит.

Мая 11 дня 1762 года.

Подполковник [підпис]
Наддворный советник [підпис]
Секретарь [підпис]

За такою формою писалися усі білети для чумацьких ватаг. Вся наявна кількість возів, з якими вирушала в дорогу ватага, звалася валкою. На час поїздки чумаки вибирали одного свого товарища отаманом. Такі ватаги організовувалися на Україні і були цілком перенесені в Поволжя. Вироблений на Україні чумаками протягом віків досвід перевезення вантажів ватагами державна адміністрація пристосувала для перевезення казенної солі на Поволжі й офіційно закріпила в білетах.

На Поволжі Соляна контора називала ватаги партіями, валки — обозами, отамана — білетчиком.

Білети вносили певну організованість у транспортування солі. Однак чумаки були не задоволені контролем з боку адміністрації та певними обмеженнями.

* Нерозбірливе слово.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

А. Г. ТКАЧУК

ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНІ КОМІТЕТИ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ТА РУМУНСЬКОМУ ФРОНТАХ (жовтень 1917 р.— лютий 1918 р.)

Початок широкому створенню органів Радянської влади на фронті поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. II Всеросійський з'їзд Рад скасував всі комісаріати Тимчасового уряду і запропонував організувати тимчасові революційні комітети «для збереження революційного порядку і міцності фронту»¹. Для подання практичної допомоги в організації ревкомів з'їзд делегував на фронт Г. І. Чудновського, С. Г. Рошала, І. П. Васяніна, В. О. Упиря, О. К. Ільюшина, Т. Д. Трубачова та ін. Крім того, в діючу армію послали свої делегації Петроградський Військово-революційний комітет та резервні гвардійські полки².

Значну роботу провів Київський комітет РСДРП(б). У 15-й запасний полк та 2-й гвардійський корпус виїхали Є. Б. Бош, А. В. Іванов, Я. Б. Гамарник. За їх пропозицією, 23 жовтня у Вінниці було утворено ревком — Конспіративний комітет по охороні революції, до якого увійшли переважно більшовики, в тому числі керівник Вінницької організації РСДРП(б) М. П. Тарногородський. В результаті діяльності комітету солдати та червоногвардійці одержали кілька тисяч гвинтівків для збройної боротьби за владу Рад. Активно готували збройні сили революції і більшовики Одеси. Напередодні Жовтневого повстання відновив свою роботу Одеський революційний комітет, створений ще у серпні. Ревком був укомплектований за принципом пропорціонального представництва від усіх лівих партій. 24 жовтня почалось формування революційних бойових дружин серед робітничої молоді³.

Вже 26 жовтня виник ВРК 32-ї дивізії 11-го корпусу VIII армії. На ім'я більшовицької фракції ВЦВК Рад була надіслана телеграма: «Якщо Тимчасовий уряд влаштує криваву бойню, то 32-а дивізія всі свої сили передає в розпорядження більшовиків»⁴. 165-а дивізія цього ж корпусу поклялась силою багнетів підтримувати Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів⁵. Про солідарність з петроградським пролетаріатом заявив і один з перших більшовицьких ревкомів Румунського фронту — ВРК 13-го піхотного полку 2-ї Заамурської дивізії⁶. До середини листопада у VIII армії майже скрізь комітети були переобрані, причому склад їх став більшовицьким⁷. Своєрідний характер мала реорганізація комітету 11-го корпусу. Корпусний

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

² Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2067, оп. 1, спр. 48, арк. 675; газ. «Солдатская правда», 3 листопада 1917 р.

³ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-3829, оп. 1, спр. 123, арк. 15 зв.

⁴ История гражданской войны, М., 1943, т. 2, стор. 512.

⁵ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 1323, арк. 60, 79; спр. 28, арк. 268—269.

⁶ Борьба за власть Советов в Молдавии, Кишинев, 1957, стор. 169.

⁷ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 23, арк. 412.

з'їзд, що пройшов 8 листопада, вирішив реорганізувати існуючий комітет. Для цього на 17 листопада були призначені вибори, а на передвиборний період влада передана новому виконавчому комітету, до складу якого ввійшли: командир корпусу, інспектор артилерії, по два представники від полків, дивізій, по одному — від артбригад і 4 — від інших частин корпусу⁸. Всі справи, майно і кошти корпусного комітету та угодовського «ВРК» перейшли в руки нового виконкому. 18 листопада відбувся корпусний з'їзд, що обрав Раду солдатських депутатів очолювану більшовиком О. Л. Александровичем. Таким чином, у цьому корпусі перехід влади до Ради солдатських депутатів носив мирний характер. У 2-му гвардійському корпусі VII армії з приїздом представників Київського та Вінницького комітетів РСДРП(б) 27—29 жовтня пройшли масові мітинги під лозунгом: «Геть владу буржуїв!» Гвардійці вимагали ліквідувати органи Тимчасового уряду в армії, висловлювали недовіря есеро-меншовицькому комітету. Склад корпусного комітету поповнився більшовиками. 30 жовтня в усіх полках почалися вибори корпусного Військово-революційного комітету (по 6 чоловік від полку). Опір есерів, меншовиків та реакційного офіцерства був зламаний. ВРК і Рада солдатських депутатів розгорнули енергійну підготовку до виступу корпусу на допомогу робітникам Вінниці й Києва⁹. Успіх в організації військово-революційних комітетів зумовлювався, насамперед, впливом більшовиків на солдатські маси. Саме в корпусах, де були сильні більшовицькі організації, або в тих, які підтримували тісний зв'язок з промисловими центрами країни, вже в перші дні революції виникли ВРК (2-й гвардійський, 1-й Туркестанський, 5-й Сибірський, 3-й Кавказький, 5-й, 32-й армійські корпуси Південно-Західного фронту, 11-й, 16-й, 24-й, 26-й, 33-й армійські корпуси Румунського фронту).

Після партійних конференцій та зборів військових організацій РСДРП(б), що відбулися наприкінці жовтня в ряді корпусів Південно-Західного та Румунського фронтів, створення військово-революційних комітетів пішло інтенсивніше. Якщо в перші дні Жовтневої революції більшовицькі ВРК були поодиноким явищем, то, починаючи з середини листопада, їх чисельність зростає, а після армійських з'їздів (кінець листопада — початок грудня) вони стають масовим явищем. У ряді випадків ревкоми зосереджували в своїх руках всю повноту влади, причому перехід влади до них найчастіше відбувався мирним шляхом. Проте іноді траплялися арешти офіцерів, збройні сутички. Прикладом можуть служити революційні перевороти, здійснені у 48-й дивізії та 24-у корпусі IV армії, 2-у гвардійському корпусі VII армії. Закономірністю цього процесу було те, що в низових ланках виборних солдатських органів виявився можливим мирний перехід від революційно-демократичної диктатури до пролетарської, в той час як армійські та фронтові комітети довелося скидати в гострій класовій боротьбі, застосовуючи подекуди зброю.

На відміну від військових комітетів, функції яких обмежувалися господарською та культурно-освітньою роботою в армії, ВРК ставали органами політичного управління військами. З розвитком революції вони зосередили в своїх руках також військово-оперативне керівництво. Питання про владу солдатськими масами під керівництвом більшовиків розв'язувалося на основі демократизації армії, ліквідації угодовських есеро-меншовицьких комітетів. Формування нових органів влади в армії відбувалось при різному співвідношенні класових сил,

⁸ ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 1323, арк. 161—162.

⁹ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 244, 245.

внаслідок чого подекуди більшовицькі ревкоми функціонували паралельно з угодівськими комітетами, або лжеревкомами. На Румунському фронті армійські більшовики навіть застосовували тактику фракційної роботи в цих «ревкомах». Наприклад, серед 45 членів «ВРК» VI армії було 8 більшовиків, у «ревкомі» Румфронту діяв більшовик Баранов і т. д. Але всі їх пропозиції відхилялись абсолютною більшістю есеро-меншовицького блоку¹⁰. Політичну діяльність військово-революційних комітетів можна поділити на два етапи. На першому етапі більшовицькі ВРК, реалізуючи декрети II Всеросійського з'їзду Рад, проголосили владу Рад в армії і вжили заходів до практичних гарантій соціальних прав трудящих прифронтових губерній, зокрема в питанні аграрних відносин. З цією метою більшовицькі ВРК співробітничали з місцевими ревкомами і Радами робітничих та селянських депутатів. Важливим напрямком діяльності більшовицьких ВРК на противагу угодівським «ревкомам» була боротьба за мир. Особливо активно діяли більшовики 11-го та 33-го корпусів VIII армії, 32-го армійського та 5-го Сибірського корпусів XI армії, а також 1-го Туркестанського корпусу Окремої армії. До 25 листопада на обох фронтах від Прип'яті до Дунаю воєнні дії були припинені.

Другий етап у діяльності більшовицьких ревкомів починається з того часу, коли Центральна рада, оголосивши українізацію фронтів, зажадала від військово-революційних комітетів негайної передачі своїх повноважень так званим «федеративно-національним комісаріатам». Чимало членів армійських і корпусних більшовицьких ревкомів було заарештовано, захоплено штаби IV, VI, VIII, IX, XI армій, а також штаби Південно-Західного і Румунського фронтів. Поведінка Центральної ради викликала бурю протесту не лише в загальноросійських військах, але й в ряді українізованих частин. Так, збори українців 200-го Кроншлотського полку, що відбулися 8 грудня, вимагали негайного розгону націоналістичної Ради¹¹. Армійські з'їзди, що пройшли на початку грудня, висловили протести і надіслали ультиматуми Центральній раді та її «комісаріатам», вимагаючи припинення провокацій на фронті і звільнення заарештованих членів виборних органів.

Ставши перед фактом збройного конфлікту, ревкоми Окремої, II та VIII армій зосередили значні військові сили, утворивши луцько-овенський, проскурівсько-жмеринський та хотинсько-могилівський революційні плацдарми. Ревком VII армії, спираючись на 2-й гвардійський корпус, 2-у Фінляндську дивізію, 294-й Березинський полк, зазони Подільської Червоної гвардії, 8 січня 1918 р. розпочав активні дії проти Центральної ради. В цей же час ревком VIII армії спільно з виконкомом Могилів-Подільської Ради РіСД приступив до формування агонів Червоної гвардії і комплектування бойових груп, щоб подати допомогу робітникам Києва та Одеси. Коли ж стали відомі рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, ревком VIII армії у постанові від 10 січня 1918 р. палко привітав Народний Секретаріат України, а Центральну раду та її намісників оголосив ворогами народу і революції.

Створені більшовицькими ревкомами VII та VIII армій ударні групи революційних військ продовжували героїчну боротьбу за владу Рад а Донбасі, а також у районі Воронежа і Курська¹².

¹⁰ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 48, арк. 384—385; ф. 2126, оп. 2, спр. 6, арк. 36.

¹¹ Там же, ф. 2067 с. оп. 1, спр. 71, арк. 87; ф. 2380, оп. 1, спр. 3, арк. 928.

¹² Червона Гвардія на Україні, К., 1939, стор. 180, 184; «Военно-исторический журнал», 1959, № 12.

Таблиця 1
Військово-революційні комітети (ВРК) Південно-Західного та Румунського фронтів у 1917 р.—початку 1918 р.

Назва військової частини та населений пункт, у якому був створений ВРК	Дата утворення	Кількість членів	В т. ч.		Керівники ВРК (небільшовики зазначені, перший у списку — голова)	Джерела
			Більшовиків, л. с.-р. ін. течіа	Правий блок		
Південно-Західний фронт						
Загальнофронтові ревкоми						
Південно-Західний фронт, м. Бердичів	24.XI.	35	23	12	Г. В. Разживін, В. С. Кіквідзе, М. М. Коковіхін, О. Гриневич, М. Мілюков В. С. Кіквідзе	Большевистские военно-революционные комитеты, М., 1958, стор. 449—450; газ. «Пролетарская мысль», 23.XI.1917; газ. «Известия ВРК Юго-Западного фронта», 28.XI.1917. Газ. «Окопная правда», 24.I.1918; журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 71. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. Р-3783, оп. 1, спр. 1, арк. 46—47.
Південно-Західний фронт, м. Ровно	1.I. 1918					
Південно-Західний фронт, м. Бердичів	8.II. 1918	9	7	2	Г. В. Разживін, І. П. Васянін, В. С. Кіквідзе, прап. Ю. Гузарський, Пономаренко, л. с.-р. Ленговський, с.-р. «Центр» О. В. Павлов	
Окрема армія						
Окрема армія (перший склад ВРК), м. Ровно	5.XI.	56	26	30	ротмістр «правий» с.-р. Гайтліс, Ю. Гузарський	ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 784, арк. 2; газ. «Бюллетень Бюро исполнительного комитета Особой армии», 30.XI.1917. Газ. «Бюллетень Особой армии», 5.XII.1917.
Окрема армія, м. Ровно	1.XII.	129	84	45	Ю. Гузарський, О. І. Карнович, кап. П. Єгоров, л. с.-р. Автократов прап. О. М. Дмитрієв, Макаров, прап. Шенбаков	ЦДВІА, ф. 2158, оп. 5, спр. 4, арк. 661.
126-а піхотна дивізія 39-го корпусу, м. Луцьк	не пізніше 13.XI.					

дивізії, м. Луцьк	20.XI.			
502-й Чистопольський піх. полк	Те ж			
126-ї дивізії, м. Луцьк				
Контрольно-оперативна комісія 1-го Туркестанського корпусу (в усіх дивізіях)	не пізніше 4.XI.			
1-й Туркестанський корпус, м. Не- свіч Вол. губ.	5.XI.			
<i>XI армія</i> (всі корпуси, крім 5-го арм., розташовувалися у Волинській губ.)				
XI армія (тимчасовий ВРК), м. Ста- рокосянтинів	10.XI.	7	5	2
XI армія, м. Кременець	5.XII.	35		
5-й арм. корпус, м. Волочиськ Под. губ.	2.XI.	8	8	
5-й арм. корпус, м. Волочиськ	5.XII.	31	29	2
5-й Сибірський корпус (тимчасовий ВРК), м. Підкамінь	5.XI.	36		
5-й Сибірський корпус, м. Підкамінь	12.XI.	9	5	4
50-а піх. дивізія 5-го Сиб. корпусу, с. Черниця	16.XI.	27	14	13
6-а Сиб. стрілецька дивізія 5-го Сиб. корпусу, с. Стибирівка	19.XI.	4	3	1

1. Безсмертний	архів сектора ІІВ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. І, оп. 1, од. зб. 8, арк. 37.
прап. Щербаков, П. Клопотовський	Т а м же; ЦДВІА, ф. 2439, оп. 1 (комітет); газ. «Радянське Поділля», 17. VII. 1957.
Г. В. Разживін, О. Я. Єгорейченков	ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 44.
Г. В. Разживін, прап. О. Я. Єгорейченков	Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. (Ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док., К., 1962, стор. 524—525.
поручик О. Устьянцев, поручик А. Парков- Думанський, прап. М. В. Миронцев	ЦДВІА, ф. 2384, оп. 1, спр. 3, ч. 2, арк. 34, 73.
О. Устьянцев, О. К. Ільюшин, кап. Є. П. Бабін	ЦДВІА, ф. 4105, оп. 1, спр. 102, арк. 1265; ф. 2148, оп. 5, спр. 7, арк. 1—12.
лікар Овв'ян, Воловик, Дзюбенко	Газ. «Правда», 13. XI. 1917; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, К., 1957, т. 2, стор. 491—492.
Овв'ян, Калландія, Нікольський	ЦДВІА, ф. 2189, оп. 1, спр. 428, арк. 598.
л. с.-р. Дубровський, Т. Д. Трубачов, О. К. Ільюшин	ЦДВІА, ф. 2380, оп. 1, спр. 1, ч. 2, арк. 87.
л. с.-р. Дубровський, Казначеев, Сімонов, Аврянов, Варягін	Т а м же, арк. 565.
голови: Зиков, з 15. XI. О. Старцев, з 1. XII. О. Тихов, з 12. XII. Скворцов	ЦДВІА, ф. 2380, оп. 1, спр. 3, ч. 2, арк. 23, 294, 823, 893.
	Т а м же, арк. 596.

Назва військової частини та населений пункт, у якому був створений ВРК	Дата утворення	Кількість членів	В т. ч.	
			Більшовики, л. с.-р., інтернац.	Правий блок
32-й арм. корпус, м. Радзивилів	11.XI.	5	3	2
48-й окремий важкий польовий арт-дивізіон, м. Радзивилів	21.XI.	7	4	3
<i>VII армія</i> (всі корпуси розташовувалися у Подільській губ.)				
VII армія (тимчасовий ВРК), м. Проскурів	20.XI	23	17	6
VII армія, м. Кам'янець-Подільський	2.XII.	35	25	10
3-й Кавказький корпус, м. Кам'янець-Подільський	29.X	31	21	10
3-й Кавказький корпус, м. Кам'янець-Подільський	2.I. 1918	31		
223-й Одоєвський полк 3-го Кавк. корпусу	не пізніше 20.XI.			
2-й гвард. корпус, с. Северинівка	30.X.	42		

Керівники ВРК (небільшовики зазначені, перший у списку — голова)	Джерела
М. І. Чигиринський бомбардир Л. Лобачов, Є. Миронов	ЦДВІА, ф. 2415, оп. 1, спр. 23, арк. 16—25; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 360, арк. 1; Партийний архів Одеської області (далі — ПАОО), ф. 2, оп. 1, од. зб. 900, арк. 4—8. ЦДВІА, ф. 4105, оп. 1, спр. 102, арк. 1265.
л. с.-р. Ленговський, І. П. Васянін, штабс-кап. Бородулін, С. Віллер, унтер-оф. В. О. Малаховський л. с.-р. Ленговський, І. П. Васянін, Ю. О. Краснов, Максимов, О. А. Дубінін, С. Віллер, л. с.-р. Рошаль, с.-р. «центр»: О. В. Павлов, І. Натан унтер-оф. А. О. Макаρκін, унтер-оф. П. М. Лоладзе Челоб'ян, А. О. Макаρκін лікар В. Зенькович, Ю. О. Кравцов	Партийний архів Хмельницької області (далі — ПАХО), ф. 1475, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1—4; газ. «Известия ВРК VII армни», 23. XI. 1917. ЦДВІА, ф. 2246, оп. 5, спр. 1, арк. 246—247; ДАХО, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 2, арк. 70—80; ПАХО, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 80, арк. 1; газ. «Известия ВРК VII армни», 14 і 15. XII. 1917. ДАХО, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 2, арк. 29—31. ЦДВІА, ф. 2129, оп. 5, спр. 9, арк. 6—9. ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3847, арк. 232. ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 31, арк. 393, 423

2-й гвард. корпус, с. Северинівка	31.X.	9	9	
Гвард. Волинський полк 2-го гвард. корпусу, с. Носківці	5.XI	5		
Гвард. мортирний артдивізіон 2-го гвард. корпусу, с. Степанки	8.XI.	7	7	
2-а Фінляндська дивізія 22-го арм. корпусу	не пізніше 30.X.			
8-й Фінляндський полк 2-ї Фінл. дивізії	Те ж			
5-й Фінляндський полк 2-ї Фінл. дивізії, ст. Деражня	31.X.			
6-й Фінляндський полк 22-го корпусу, с. Лапківці	не пізніше 30.X.	7		
1-й гвард. корпус, м. Тарноруда	26.XI.	16	10	6
Гвард. егерський полк 1-го гвард. корпусу, хутір Під'ямарка	13.XI.	3	2	1
Гвард. Преображенський полк 1-го гвард. корпусу	XI.	3		
41-й арм. корпус, м. Сатанів	29.XI.	9		
294-й Березинський піх. полк 74-ї піх. дивізії 41-го арм. корпусу	не пізніше 24.XI	5		
12-й арм. корпус, с. Жердя	16.XII.	12	8	
23-й інженерний полк	початок листопада	15	7	
3-я залізнична бригада, с. Вендичани	Те ж	22	12	10

В. Зенькович,
Ю. О. Краснов,
унтер-оф. В. А. Упир,
Ф. Лаврентьев,
И. Петров, П. Блохін,
О. Яковлев,
М. Сластенов,
л. с.-р. О. Гусарев

ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 31, арк. 382,
387, 423; ф. 2003, оп. 1, спр. 52, арк. 8;
ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 3,
арк. 187; ДАХО, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 1,
арк. 8; Великая Октябрьская социали-
стическая революция на Украине, т. 2,
стор. 500.

О. Гусев

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3848, арк.
136.

ЦДВІА, ф. 2178, оп. 2, спр. 27, арк. 140.

ЦДВІА, ф. 2536, оп. 1, спр. 2, арк. 97, 107.

ЦДВІА, ф. 2536, оп. 1, спр. 2, арк. 97.

прап. Климентьев,
Соколов
поручик С. Макаров,
унтер-оф.
В. О. Малаховський,
І. З. Тужиков
Чешков, Севостьянов,
л. с.-р. Мухінський
прап. Степаніщев,
унтер-оф. Барнін,
Рекотін

Т а м ж е, арк. 107.

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 119;
архів сектора ІГВ ІМЛ при ЦК КПРС,
ф. 1, оп. 2, од. зб. 1, арк. 10; ДАХО,
ф. Р-3783, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

ЦДВІА, ф. 440 (Л.), оп. 1, спр. 2465, арк.
98, 100.

ЦДВІА, ф. 2177, оп. 7, спр. 1, арк. 26;
оп. 4, спр. 1, арк. 26, 26 зв.

Переписка секретариата ЦК РСДРП(б)
с местными партийными организация-
ми, М., 1957, т. 2, стор. 470.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3,
од. зб. 775, арк. 5—6.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1,
од. зб. 367, арк. 1.

ДАХО, ф. Р-3783, оп. 1, спр. 1, арк. 22;
ПАХО, ф. 1475, оп. 3, од. зб. 56, арк. 15.

Второй Всероссийский съезд Советов ра-
бочих и солдатских депутатов, М.,
1957, стор. 378.

Т а м ж е.

Г. Караваєв

Ф. В. Попов,
М. М. Юрченко,
Степенко

Назва військової частини та населений пункт, у якому був створений ВРК	Дата утворення	Кількість членів	В т. ч.	
			Більшовиків, л. с.-р., інтернац.	Правий блок
Санітарні частини, м. Проскурів	16—17.XI.	5	5	—
114-а ополченська бригада	6.XII.	7		
Румунський				
<i>Загальнофронтові більшовицькі ревкоми</i>				
Румфронт, м. Ясси	2.XII.	14	13	1
Румфронт, м. Сокал	4.XII.	22	14	8
Фронтвідділ «Румчероду», м. Кишинів	21.XII.	50	50	—
«Румчерод» 2-го скликання, м. Оdesa	22.XII.	180	125	55
Військово-революційний комітет Південного району, м. Кишинів	11.XII.			
Революційний штаб загальнореспубліканських радянських військ Бессарабського району, м. Кишинів	24.XII.	6		

Керівники ВРК (небільшовики зазначені, перший у списку — голова)	Джерела
С. С. Крутошинський, В. Соколов, з I.XII, С. Попов, Сдобнов, Грачов	ПАХО, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 91, арк. 4; од. зб. 86, арк. 1. ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3847, арк. 350.
ф р о н т В. Корнєв, Рейсон, П. І. Баранов С. Г. Рошаль, П. І. Баранов, М. І. Троїцький, С. Г. Єремєєв, П. І. Лук'янов В. Перпер, Квасов, л. с.-р. Чарноцький В. Г. Юдовський О. Дементьєв, П. І. Лук'янов Венедиктов, Дурасов, Коровін, Левензон, Рожков, Гаврильїн	Газ. «Голос революции», 21.XII.1917; газ. «Солдатская правда», 21.I.1918. ЦДВІА, ф. 2136, оп. 1, спр. 36, арк. 310. ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 22, арк. 2—3. ПАОО, ф. 2, оп. 3, од. зб. 41, арк. 29—40; Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 205—229. Газ. «Известия Кишиневского Совета ра- бочих и солдатских депутатов», 13.XII.1917; Борьба за власть Советов в Молдавии, стор 245. Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 244—245.

Верховна колегія по боротьбі з румунською і бессарабською контр-революцією, м. Одеса	1.1918			
VIII армія (11-й, 16-й та 33-й корпуси — на території Бессарабської губ., 23-й — у Румунії)				
VIII армія, м. Могилів-Подільський	28.XI.	84	55	29
VIII армія, м. Могилів-Подільський	2.XII.	18	10	8
VIII армія, м. Могилів-Подільський	26.I. 1918	президія з 5 чол.	4	1
11-й корпус, м. Герца	8.XI.			
32-а дивізія 11-го корпусу (ВРК називався виконавчим комітетом більшовників), м. Новоселиця	26.X.	9	9	—
165-а дивізія 11-го арм. корпусу, м. Новоселиця	17.XI.	9	7	2
16-й арм. корпус, с. Васкауці	2.XI.	12	7	5
16-й арм. корпус, м. Окниця	29.XI.	15		
33-й арм. корпус, м. Хотин	не пізніше 9.XI.	16	10	6
Штаб 33-го корпусу, м. Хотин	не пізніше 15.XI.	15	10	5
1-а Заамурська піх. дивізія 33-го корпусу, с. Недобоївці	7.XI.			
3-й прикордонний Заамурський піх. полк 1-ї Заамурської дивізії	3.XI.	7	6	1

Борьба за власть Советов в Молдавии,
стор. 312—313.

- Г. В. Знаменський,
Б. І. Соллерс
П. І. Баранов,
Г. В. Знаменський,
Т. М. Хохлов,
М. І. Секачов
П. І. Баранов,
Вразовський-Харченко,
І. В. Панін
прап.
Л. О. Александрович
прап.
Л. О. Александрович
- Газ. «Известия 2-го армейского съезда
VIII армии», 1.XII. 1917.
ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 8, арк. 1—5.
- ЦДВІА, ф. 2134, оп. 6, спр. 51, арк. 1.
- ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 1328, арк. 65.
- ЦДВІА, ф. 1234, оп. 1, спр. 1323, арк. 65.
- ЦДВІА, ф. 1234, оп. 1, спр. 36, арк. 65.
- ЦДВІА, ф. 2210, оп. 8, спр. 6, арк. 68, 69.
- ЦДВІА, ф. 2134, оп. 2, спр. 6, арк. 1; газ.
«Известия исполнительного комитета
VIII армии», 3.I. 1918.
- ЦДВІА, ф. 2244, оп. 6, спр. 16, арк. 3—36;
спр. 18, арк. 71—74.
- Т а м ж е, оп. 1, спр. 544, арк. 519.
- ЦДВІА, ф. 4896, оп. 1, спр. 3, арк. 62—63.
- унтер-оф. Орлов
- ЦДВІА, ф. 4896, оп. 1, спр. 3, арк. 61.

Назва військової частини та населений пункт, у якому був створений ВРК	Дата утворення	Кількість членів	В т. ч.	
			Більшовики, д.с.-р., інтернац.	Правий блок
2-а Заамурська прикордонна піх. дивізія 33-го корпусу	5.XI.	7	5	2
22-й Туркестанський стрілецький полк 2-ї Заамурської дивізії	27.X.	5	5	—
Проскурівський піх. полк	початок XI.			
13-й прикордонний піх. полк 2-ї Заамурської дивізії, м. Хотин	27.X.	5	5	—
117-а артбригада 33-го корпусу	18.XI.	9		
466-й Малмизький полк 33-го корпусу, с. Клішківці	17.XI.	6		
4-й Заамурський прикордонний полк 33-го корпусу	16.XI.	6		
467-й Кінбурнський полк 33-го корпусу	18.XI.	6		
14-й Заамурський прикордонний піх. полк 33-го корпусу	16.XI.	5	5	—
1-й Заамурський парковий дивізіон 33-го корпусу, с. Каплівка	20.XI.			
23-й арм. корпус, м. Дорохой (Румунія)				
<i>IX армія</i> (на території Румунії)				
IX армія, м.Ботошані	2.XII.	65	50	15
3-я Туркестанська стрілецька дивізія 26-го арм. корпусу, м. Су-чава	29.X.	11	9	2
18-й арм. корпус	28.XI.	президія з 7 чол.	5	2

Керівники ВРК (небільшовики зазначені, перший у списку — голова)	Джерела
М. Шмельов, унтер-оф. Дубовицький прап. С. М. Овчинніков, В. М. Дубінін Я. М. Муравник Ф. І. Кучмін	ЦДВІА, ф. 2138, оп. 1, спр. 19, арк. 57. ЦДВІА, ф. 3441, оп. 1, спр. 1, арк. 25. ЦДВІА, ф. 2134, оп. 1, спр. 1328, арк. 65. ЦДВІА, ф. 2138, оп. 1, спр. 14, арк. 364. Т а м ж е, арк. 33. ЦДВІА, ф. 2244, оп. 6, спр. 16, арк. 4. Т а м ж е, арк. 9.
Цурканов, Чечурін Варюта	Т а м ж е, арк. 159. ЦДВІА, ф. 2244, оп. 6, спр. 16, арк. 15, 120.
Карельський, Глухов, Сафонов	ЦДВІА, ф. 2244, оп. 6, спр. 16, арк. 236; Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 201.
Жулдибін Коновалов	М. С. Френкин. Революционное движение на Румынском фронте, М., 1965, стор. 152.
Сафронов, Федоров, Христофоров	Журн. «Красный архив», 1937, № 6, стор. 53; Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными ор- ганизациями, т. 2, стор. 471. ЦДВІА, ф. 2143, оп. 1, спр. 5, арк. 374, 476; спр. 6, арк. 58—62.
Синельников, Орлов	ЦДВІА, ф. 2139, оп. 1, спр. 3, арк. 746.

40-й арм. корпус	28.XI.	президія з 9 чол.		
37-а артилерійська бригада	26.XI.	7		
<i>IV армія</i> (на території Румунії)				
IV армія (називався солдатським армкомом), м. Роман	23.XI.	20	12	8
IV армія (називався солдатським армкомітетом), м. Роман	5.XII.	38	31	7
24-й арм. корпус	19.IX.			
48-а дивізія 24-го арм. корпусу	16.XI.	15		
<i>VI армія</i>				
VI армія (тимчасова президія), м. Болград	8.XII.	6	2	4
VI армія (називався солдатським армкомітетом)	13.XII.			
VI армія (військово-революційний штаб), м. Болград	6.I. 1918 з 27.I.	3 9	3	—
Балтійська морська дивізія, м. Ізмаїл	9.XI.	9	5	4

К. Старостін,
Єрофєєв,
П. Києнко
К. Старостін,
Я. Смирнов,
С. Арєф'єв,
Ф. Панченко,
В. Іванов
І. А. Іванченко

М. Козлов, з 18.I.1918
І. Шильман

ЦДВІА, ф. 2703, оп. 1, спр. 6, арк. 3—19;
газ. «Голос революції», 19.XII.1917.

Газ. «Голос революції», 19.XII.1917; газ.
«Известия бригадного комитета 37-й
арт. бригады», 27.XI.1917.

ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, спр. 6, арк. 4; ф.
2118, оп. 6, спр. 25, арк. 1—2; газ. «Бюл-
летень Вестника 4-й армии», 29.XI.1917.

ЦДВІА, ф. 2118, оп. 6, спр. 25, арк. 11—
12; газ. «Бюллетень Вестника 4-й ар-
мии», 29.XI.1917.

ЦДВІА, ф. 2226, оп. 8, спр. 1, арк. 16, 22,
38; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70,
оп. 3, од. зб. 774, арк. 3.
Т а м ж е.

Воробйов, л. с.-р.
Л. С. Дегтярьов

ЦДВІА, ф. 2282, оп. 1, спр. 672, арк. 805;
ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 27,
арк. 22; газ. «Воин-гражданин», 12 і
16.XII.1917.

л. с.-р. Л. С. Дегтярьов,
Д. Г. Морозов,
Красильников
л. с.-р. Л. С. Дегтярьов,
Зелінський, л. с.-р. Чи-
стовський

ЦДВІА, ф. 2126, оп. 2, спр. 6, арк. 51, 53.

Журн. «Красная летопись», 1923, № 6,
стор. 251—259; Борьба за власть Совет-
тов в Молдавии, стор. 274—278.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3,
од. зб. 791, арк. 6—9.

Філонов

Таблиця 2

Гарізонні ревкоми (з представниками від місцевих Рад РісД та військових частин)

Пункт створення ВРК	Дата утво- рення	Кількість членів	В т. ч.		Керівники ВРК (небіль- шовики зазначені, пер- ший у списку — голова)	Збройна опора ВРК	Джерела
			Більшо- в., с.-р., ін.	Правий Блок			
Волинська губернія							
м. Ровно	27.X.	7	3	4	Ю. Гузарський	17-й етапний батальйон	ЦДВІА, ф. 4156, оп. 1, спр. 3, арк. 335; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 1, од. зб. 784, арк. 2.
м. Сарни	12.XI.				Г. Кувалдін, Гульбо	2-й Заамурський залізничний і 1-й гвард. етапний ба- тальйони. (Всього 1500 чол.)	ЦДВІА, ф. 2158, оп. 5, спр. 7, арк. 11; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 258, арк. 4—8; ф. 70, оп. 3, од. зб. 784, арк. 2—3; журн. «Истори- ческий архив», 1956, № 5, стор. 41.
м. Луцьк	13.XI.	21	21	—	прап. О. М. Дмитрієв, Пантелеєв, прап. Щербаков, прап. Богданов	126-а піх. дивізія, 125-а арти- лер. бригада, 322-й піх. Обоянський і 34-й інж. пол- ки, 379-а ополченська Мін- ська дружина, 2-й гвард. етапний батальйон. (Всього 10 тис.)	ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 48, арк. 236, 257; спр. 3859, арк. 4—78; газ. «Голос фронта», 18.XI.1917.
м. Дубно	18.XI.	7	4	3	Г. Михайлов, А. Коган, Бензелюков	47-е броньове відділення, 50-й саперний і 5-й Кав- казький етапний батальйо- ни. (Всього 1500)	ЦДВІА, ф. 2158, оп. 5, спр. 7, арк. 11; журн. «Летопись ре- волюции», 1926, № 6, стор. 70; Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными пар- тийными организациями, т. 2, стор. 444.
м. Ізяслав	18.XI.				Глібов Жаворонков	Гвард. кавалерійський кор- пус	ЦДВІА, ф. 2067, оп. 2, спр. 5, арк. 784—786; газ. «Грудовая Волынь», 19.XI.1917.

м. Олевськ	XI.				
м. Кременець	XI.				
Новоград-Волинський	26.XI.				
Подільська губернія					
м. Вінниця (називався Конспіративним комітетом по охороні революції)	23.X.	7	7	—	М. П. Тарногородський, Жуков, Кудряшов, Прохорцев, Сдобнов, Журавльов, Мармер
м. Вінниця («Комісія 10-ти і 5-ти»)	1.XI.	15	7	8	М. П. Тарногородський, В. П. Красноленський, О. В. Снегов, Яковлев, Нікольський, Козлов, Киткоп
м. Вінниця	19.I. 1918.				О. А. Дубінін, Г. Г. Мурза, П. Турчинський
ст. Гречани	4.XI.	7	7	—	
м. Городок	66.XII.	5			
м. Могилів-Подільський (називався Комісаріатом по охороні міста та околиць)	23.XII.	2	2		Свистунов, М. І. Секачов

18-а Ярославська і 380-а ополченська Мінська дружини. (Всього 2500)

109-й піх. полк, 5-й Сибірський мотирний дивізіон. (Всього 3 тис.)

51-а піх. бригада. (4 тис.)

15-й зап. полк, збройова майстерня VII армії, повітряна ескадра штабу Півд.-Зах. фронту, загін Червоної гвардії — 350 бійців. (Всього 5 тис.)

15-й зап. полк, гвард. Волинський та Кексгольмський полки 3-ї гвард. дивізії. (Всього 6 тис.)

Те ж.

2-а Фінляндська дивізія, Сибірські 9-й мотирний і 1-й важкий артдивізіони, 15-а автомобільна рота, Гречанська Червона гвардія—700 чол. (Всього 19 тис.)

523-я Тульська дружина.

159-а та 165-а піх. дивізії 11-го корпусу. (Всього 13 тис.)

ЦДВІА, ф. 2158, оп. 5, спр. 7, арк. 11.

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3793, арк. 535.

Наукові записки Луцького пед. інституту, т. 7, 1957, стор. 79.

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 47, арк. 141; Боротьба за владу Рад на Поділлі, Хмельницький, 1957, стор. 136—137; М. Я. Онуфрієнко. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине. Дисертація, К., 1955, стор. 78.

Л. Гарнопольський і С. Фе-
дулкін. Жовтень на Вінни-
чці, Вінниця, 1927, стор. 60—61.

Боротьба за владу Рад на По-
діллі, стор. 256.

ЦДАЖР УРСР, ф. 132, оп. 1, спр. 1, арк. 68; ПАХО, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 128, арк. 7; В боях за Жовтень. Збірник спо-
гадів, Хмельницький, 1958, стор. 55.

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3847, арк. 387.

Газ. «Известия исполнительного
комитета VIII армии»,
29. XII. 1917.

Пункт створення ВРК	Дата утво- рення	Кількість членів	В т. ч.		Керівники ВРК (небіль- шовики зазначені, пер- ший у списку — голова)
			Більшо- вики, л. с.р., ін- тернац.	Правий блок	
м. Кам'янець-Подільський (називався особливую комендатурою)	10.II.	3	3	—	М. Г. Кропив'янський, Ф. В. Попов, Борисевич
Бессарабська губернія					
м. Унгени	23.X.				М. Г. Ачкасов, Базаркін, В. Борисов
м. Бельці	5.XII.				
м. Кишинів	не пізніше 15.XII.				Кубань, Брянський
м. Кишинів (називався Революційним штабом)	28.XII.				Є. М. Венедиктов, Ф. Я. Левензон, А. М. Волков, Г. І. Кокарев
ст. Окниця	XII.				П. Турчин, П. М. Григор'єв, П. Михайлов
м. Бричани	XII.				
м. Єдниця	XII.				Пігалов
м. Бендери	9.I. 1918				

Збройна опора ВРК	Джерела
3-й Кавказький та 12-й арм. корпуси	Газ. «Телеграми «Известий» Каменец-Подольского Совета РнСД», 25.II.1918.
8-й залізничний батальйон, Червона гвардія—100 чол. (Всього 600)	С. Я. Афтенюк и др. Революционное движение в Молдавии в 1917 г., Кишинев, 1964, стор. 319—320, 472. Там же, стор. 471.
34-а зап. бригада, 14-а арт-бригада, інженерний полк, 8-й залізничний батальйон, Червона гвардія—100 чол. (Всього 10 тис.) » »	Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 234—235, 236, 240—241, 247, 248. Там же.
175-й польовий зап. госпіталь	С. Я. Афтенюк и др. Назв. праця, стор. 473. Газ. «Бессарабская жизнь», 25.XII.1917. ЦДВІА, ф. 2210, оп. 1, сир. 724, арк. 304. Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 280; В борьбе за Октябрь. Одесса, 1957, стор. 118.

м. Тирасполь	10.I.				Андрієнко, Пустовойтов, В. Зацепін, Косов
Тилові ВРК м. Київ (1-й склад)	27.X.	10			А. В. Іванов, Я. Б. Гамарнік, І. М. Крейсберг, Л. Л. Пятаков, І. Кулик
м. Київ (2-й склад)	29.X.				А. В. Іванов, О. Б. Горвіц, В. П. Затонський, І. М. Кудрін, М. О. Новиков, А. Карпенко
м. Київ (3-й склад)	28.I. 1918	10	6 біль- шови- ків		
м. Одеса (тимча- совий)	21.X.	10	5	5	Г. В. Юдовський, Хмельницький, Л. Рузер, Орлов
м. Одеса	26.X.	30			Г. В. Юдовський, Л. Рузер
м. Одеса («Рада п'ятнадцяти»)	5.XII	15	8	7	
м. Полтава (нази- вався Радою ре- волюції)	27.X.	прези- дія з 6 чол.	3	3	

147-а і 148-а піші дружини,
3-й і 5-й авіапарк, 1-й зап.
понтонний і 2-й зап. теле-
графний батальйони, Кін-
ногірський артдивізіон,
Червона гвардія — 3 тис.
чол. (Всього 6500)

Т е ж

40-й і 49-й зап. полки, 1-й
авіапарк, Червона гвардія—
3 тис. чол. (Всього 11 тис.)

» »

4-й зап. полк, авіапарк, 756-а
піша дружина, саперний
батальйон, що дислокував-
ся у Миргороді. (Всього
7500)

Борьба за власть Советов в Мол-
давии, стор. 285.

Історія Української РСР, т. 2,
К., 1957, стор. 61—62; А. П.
Сендерський. Жовтневе і
січневе збройне повстання в
Києві, К., 1957, стор. 10.

Історія Української РСР, т. 2,
стор. 63.

Л. Л. Потарикіна. Ревкоми
України в 1918—1920 рр., К.,
1957, стор. 27.

ПАОО, ф. 2, оп. 1, од. зб. 498,
арк. 207, 208; газ. «Голос про-
летария», 14. X. 1917; газ.
«Солдатская мысль», 26 і
27. X. 1917; С. М. Ковбасюк.
Очерк истории Одесской
Красной гвардии, Одесса, 1927,
стор. 31.

Газ. «Солдатская мысль»,
26. X. 1917; газ. «Известия
Одесского Совета рабочих де-
путатов», 22. XII. 1917.

ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр.
1266, арк. 32; ПАОО, ф. 2,
оп. 1, од. зб. 801, арк. 4.

ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 94,
арк. 238, 490; журн. «Лето-
пись революции», 1926, № 5,
стор. 69.

Пункт створення ВРК	Дата утво- рення	Кількість членів	В т. ч.		Керівники ВРК (небіль- шовики зазначені, пер- ший у списку — голова)
			Більшо- вики, т. с.-р., ін- тернац.	Правий блок	
Конотоп	28.X.				П. І. Новиков
Харківський гу- бернський ВРК	початок листопада				Ф. Артем, М. О. Руднєв
м. Катеринослав	XI.				
м. Чернігів	XI.				В. М. Примаков, Ю. М. Коцюбинський
м. Бердичів	28.XI.				С. Медведовський
м. Ніжин	XII.				
м. Севастополь (з 22.I 1918 р. — обласний ВРК)	16.XII.	20	18	2	І. А. Сюсюкалов, Ю. П. Гавен, М. О. Пожаров, К. Я. Зедін

Збройна опора ВРК	Джерела
Зап. батальйон, артдивізіон, 7-а хімічна команда, Червона гвардія — 1 тис. бійців. (Всього 2500)	ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3793, арк. 535; «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», К., 1957, стор. 516; В. А. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 104.
30-й зап., 232-й піх. і 2-й саперний полки, 4-й артдивізіон, Червона гвардія — 3 тис. чол. (Всього 14 тис.)	Из истории борьбы за установление Советской власти, М., 1943, стор. 106. П. Павлюк. Харківська Червона гвардія, К., 1948, стор. 58.
271-й та 228-й полки, Червона гвардія — 1200—2 тис. чол. (Всього близько 7 тис.)	Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 263; журн. «Вогні Придніпров'я», 1948, № 1, стор. 150.
13-й зап. полк, 149-а Воронізька дружина. (Всього 6 тис.)	ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 94, арк. 490; спр. 3793, арк. 535.
419-а піша Подільська дружина, 3-я батарея Осовецького артдивізіону. (Всього 1300)	Большевистские ВРК, М., 1958, стор. 449—450. ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3793, арк. 535; Ніжинщина (нарис), К., 1964, стор. 35—37.
	ЦДАВМФ, ф. Р-182, спр. 2., арк. 3, 79; спр. 1, арк. 102; Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.), К., 1963, стор. 57, 67.

Таким чином, більшовицькі військово-революційні комітети виконали важливу місію по мобілізації солдатських мас на боротьбу за мир, землю і владу Рад. Їх невтомна діяльність зміцнювала класовий союз робітників і селян, допомагала трудячим України у розв'язанні соціальних і національних проблем. Для всебічного вивчення організації та діяльності військово-революційних комітетів виникає потреба в систематизації та класифікації архівних даних про ВРК, аналізі динаміки їх зростання. Як основу для розробки остаточної і повної класифікації платформ і структури ВРК пропонуємо таблиці, де даються хронологічні дані про ВРК, збройні сили, що підтримували комітети, співвідношення політичних блоків у цих органах. Всі зазначені у таблиці ВРК були коаліційними органами, проте, спираючись на підтримку солдатських мас, лівий блок успішно проводив у життя декрети Радянської влади. Зведені відомості систематизовані по фронтах і арміях, зазначено загальну кількість членів ревкому, а при відсутності таких даних — число членів його виконкому. Пропуски в графах пояснюються тим, що відповідні матеріали в архівах не виявлені. У таблиці 2 взято на облік ВРК тих гарнізонів, що поповнювали фронтові частини або підтримували безпосередні зв'язки з армійськими та фронтовими ВРК. У цих відомостях перераховані військові частини, що стали першою збройною опорою більшовицьких ревкомів. Ця сила була значною: в гарнізонах Волинської губернії понад 24 тис. чоловік, Подільської — 97 тис., Бессарабської — 35 тис., тилу — близько 56 тис. чоловік.

Таблиця 3

Динаміка зростання Військово-революційних комітетів на Південно-Західному та Румунському фронтах у жовтні 1917 — лютому 1918 рр.

	Загальна кількість військо- вих з'єднань	Організація Військово- революційних комітетів			
		з 25 жовтня по 10 листо- пада 1917 р.	з 11 листопада по 10 грудня 1917 р.	з 11 грудня 1917 р. по 10 лютого 1918 р.	Всього взято на облік ВРК
I. Південно-Західний фронт	1	—	1	2	3
армії	3	2	4		6
корпуси	22	6	4	2	12
дивізії	60	4	4	*	8
військові частини		9	5	*	14
Всього		21	18	4	43
II. Румунський фронт	1		2	5	7
армії	4		5	4	9
корпуси	21	1	5	*	6
дивізії	79	3	3	*	6
військові частини		6	6	*	12
Всього		10	21	9	40
III. Тилові гарнізони		15	12	10	37
Загальна чисельність ВРК по фронту і тилу		46	51	23	120

* На початку грудня 1917 р. ВРК утворились у більшості військових частин фронту.

В. В. ФАРСОБІН

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ХАРКОВІ

Останнім часом знайдено нові матеріали, що висвітлюють основні моменти встановлення Радянської влади в Харкові. Однак продовжує ще існувати піддана критиці військова версія про привнесення Радянської влади в Харків з Петрограда і Москви¹. У зв'язку з цим є необхідність обнародувати нові важливі документи, виявлені в Центральному державному військово-історичному архіві у Москві, які підтверджують існування Радянської влади в Харкові у листопаді 1917 р., тобто задовго до вступу сюди червоногвардійських загонів з Москви й Петрограда. Це — дві копії однієї закладки на друкарській машинці, що зберігаються у справі особливого відділу штабу Північного фронту. Вся справа складається переважно з радіоперехватів. Доречно зазначити, що на цей вид історичної документації історики ще не звертали належної уваги.

З наближенням до Белгорода контрреволюційних ешелонів-ударників, які тікали з Могильова напередодні зайняття ставки радянським Верховним головнокомандуючим Н. В. Криленком, Харківський Військово-революційний комітет звернувся до радянського командування за інструкціями. Доцільно не переказувати цей документ, а навести його повністю: «Ставка. Військово-революційному комітетові. На Белгород — Куп'янськ рухаються ешелони з ударниками й текинцями. Вони твердять, ніби їдуть через Ростов — Тифліс на Кавказький фронт. Ми вжили заходів, щоб не пропустити ешелони до Белгорода, оскільки передбачаємо, що вони мають намір проїхати на Дон. Величина ешелону — 4 000 чоловік. Всі добре озброєні, є артилерія. Вони мають документи від Могильовського військово-революційного комітету, відряджені, здається, 19 цього місяця. І надалі ешелони ми будемо затримувати. Просимо точних інструкцій. Просимо також з'ясувати: чи ешелони мають підстави вимагати, щоб їх пропустили. Крім цього, 2 ешелони прибули в Полтаву, їдуть у Лозову, і 4 проїхали повз Курськ і Воронеж. Усі ці ешелони направляються, мабуть, на Дон. Поки що їх затримуємо. Чекаємо розпоряджень. Голова Харківського революційного комітету Рухимович, секретар В. Чернявський. З оригіналом згідно. Черговий офіцер по управлінню завідуючого радіотелеграфом фронту прапорщик Дамберль»².

У верхньому правому кутку рукою згаданого чергового офіцера написано «Копія». В лівому верхньому кутку невідомо чиею рукою синім олівцем зроблено помітку $\frac{\text{«Пос»}}{26.XI}$. Отже, документ можна точно

датовати на підставі його надходження в штаб Північного фронту — 26 листопада 1917 р. Зміст і ця дата пересвідчують, що документ не підроблений. Він містить реальні факти, відомі з інших джерел. Проте

¹ А. В. Лихолат. Борьба за победу Советской власти на Украине и укрепление дружбы между украинским и русским народами (1917—1920 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, 1963 г.

² Центральный державный військово-історичний архів, ф. 2031, оп. 1, спр. 1194, арк. 3, 4.

інтерес становлять не ці факти, а реакція на них Харківського ВРК та інші деталі, пов'язані з діяльністю комітету. Хоч на документі й написано «Копія», але він має характер оригіналу, оскільки на ньому є справжній підпис особи, яка прийняла повідомлення з ефіру. А копією названо тільки через те, що це не перший примірник віддрукованої на машинці закладки. Перший примірник поки що не знайдено.

Що можна взяти з цього документа для історії встановлення Радянської влади в Харкові? Передусім, інтерес викликає підпис. Досі було відомо, що М. Л. Рухимович — видатний діяч більшовицької партії, пізніше — член ЦК ВКП(б), однак він не був головою Харківського ВРК. Цей пост займав український меншовик А. С. Северо-Одоевський³, його заступником був член ЦК РСДРП(б) Ф. А. Сергєєв (Артем).

Чому М. Л. Рухимович назвав себе головою Харківського ВРК? Це можна пояснити двома причинами. По-перше, коаліційний склад ВРК пропонував не особисте володіння тим або іншим адміністративним портфелем, а фракційне. М. Л. Рухимович міг заступати Ф. А. Сергєєва (Артема) як соратник по фракції. Доречно сказати, що Ф. А. Сергєєв (Артем) у момент наближення контрреволюційних ешелонів до Белгорода виїхав з Харкова їм назустріч разом з червоногвардійським загоном⁴.

Ф. А. Сергєєв як заступник голови міг підписувати документи⁵. Але чому все-таки Рухимович, а не А. С. Северо-Одоевський виступив як голова? На це запитання знаходимо відповідь у висловленнях самого М. Л. Рухимовича.

На засіданні Харківської ради 15 грудня 1917 р. він заявив: «Коли козаків почали пропускати на Дон, коли в Києві почали роззброювати війська, а в Луганську й Катеринославі затримувати зброю, Військово-революційний комітет фактично припинив роботу»⁶. Ці слова мають означати, що Харківський ВРК припинив роботу в коаліції з українськими меншовиками й есерами, але він продовжував працювати як більшовицький ВРК.

Таким чином, підпис М. Л. Рухимовича пояснюється відсутністю Артема та розпадом коаліції. Досі думка про більшовицький характер Харківського ВРК підтверджувалася суб'єктивними висловленнями. Зокрема учасник харківських подій Судик зазначав у своїх спогадах: «Більшість у Ревкомі мали більшовики, їм належало керівництво Ревкомом»⁷.

На відміну від документів суб'єктивного характеру, одним з яких є згадана заява М. Л. Рухимовича та спогади Судика, знайдена радіограма належить до об'єктивних свідств конкретної діяльності більшовицького Харківського ВРК. Хоч ВРК був коаліційний (з лівими есерами), але панували в ньому більшовики. Саме ця обставина дозволяє називати його більшовицьким, а не «угодовським», як це сказано в примітках до збірника документів⁸. Називати Харківський ВРК угодовським це значить паплюжити діяльність Артема, Кіна та інших видат-

³ Журн. «Исторические записки», 1963, № 73, стор. 275.

⁴ Пять лет. Харьков, 1922, стор. 60.

⁵ Так, лист від 19 листопада 1917 р. у Московський ВРК з проханням виділити зброю Харківській Червоній гвардії. Підписано «Голова Артем»; Артем на Украинс, Харьков, 1961, стор. 177—178.

⁶ Газ. «Донецкий пролетарий», (Харків), 17 грудня 1917 р.

⁷ Журн. «Горнорабочий» (Москва), 1921, № 10—11, стор. 8, 9.

⁸ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг., Харьков, 1957, стор. 509.

них діячів і визнати їхню тактику неправильною. Та для цього немає підстав, оскільки їхня тактика привела до позитивних результатів.

З наведеного документа видно, що Харківський коаліційний ВРІ (більшовики й ліві есери) визнавав Радянське військове командування, просив його інструкцій. А це дуже суттєвий критерій серед тих, що визначають наявність Радянської влади в тому чи іншому пункті країни.

Якщо раніше вважалося, що Харківський «угодовський» ВРК не підпорядковувався Радянському уряду, то знайдений документ доводить протилежне — в найвирішальніші моменти він був разом з усіма революційними силами країни. Траплялися, звичайно, певні відхилення викликані місцевими умовами, але вони мають другорядне, тимчасове значення.

Є й інші документи, що засвідчують наявність Радянської влади в Харкові у листопаді 1917 р. В цьому зв'язку цікаві висловлювання рядових червоногвардійців, які прибували в Харків з інших міст і яким приписувалося встановлення там Радянської влади. Так, В. М. Примаков згадував: «Розбивши під Белгородом ударників, червоногвардійці рушили на Харків. Загальним наступом керував тов. Антонов-Овсієнко. До цього часу харківський пролетаріат захопив владу в свої руки»⁹

І. І. Скворцов-Степанов, редактор «Известий Московского Совета» в 1917 р., пильно стежив за подіями на периферії і в статті «Вони готуються» називає Харків поряд з іншими містами, де переважали революційні сили¹⁰. Звертає на себе увагу і дата опублікування статті — 26 листопада 1917 р. Використання збройних сил на службі революції всередині міста й поза його межами — ще один важливий критерій, що визначає наявність Радянської влади в тому чи іншому місці країни. Тепер ми знаємо, що ці сили в Харкові не тільки переважали, але й використовувалися в революційній боротьбі поза межами міста.

Наявність більшовицької влади в Харкові до приходу туди загонів В. О. Антонова-Овсієнка визнавали не тільки революційні діячі. Навіть буржуазна харківська газета називала більшовиків Харкова владою.

«Список № 3 є більшовицький, — роз'яснила газета «Русская жизнь» партійну приналежність матеріалів по виборах до Установчих зборів. — Про більшовиків ми говоримо з обережністю, тому що під боєм ходимо, а гусей краще не дражнити. До того ж це «власти», а як можна не шанувати властей...»¹¹ Газета іронізувала, однак тут проступала правда життя. Незважаючи на цінність, наведені висловлення, свідчення й спогади все-таки суб'єктивні, оскільки їм можна протиставити багато інших заяв і суджень. Тільки об'єктивні дані про реальне існування влади допомагають ліквідувати розбіжності думок. Щодо цього дуже важливий знайдений у Центральному державному архіві Жовтневої революції лист голови Харківської міської думи меншовика Я. Рубінштейна Установчим зборам. У листі сказано, що він намагався надіслати вітальну телеграму на адресу Установчих зборів, але революційні телеграфісти Харкова, виконуючи розпорядження Радянського уряду про те, щоб не завантажувати телеграф вітальними телеграмами, відмовили йому.

Хоч у Харкові міська дума претендувала на владу, її голова, як бачимо, замість телеграми змушений був надіслати листа. Сталося це

⁹ В. М. Примаков. Борьба за Советскую власть на Украине. Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне, М., 1962, стор. 185.

¹⁰ Газ. «Известия Московского Совета рабочих и солдатских депутатов», 26 листопада 1917 р.; І. І. Скворцов-Степанов. Избранные произведения, т. II, М., 1931, стор. 157.

¹¹ Газ. «Русская жизнь» (Харків), 12 листопада 1917 р.

7 грудня¹², тобто до вступу в Харків революційних загонів з Москви й Петрограда. В розумінні того, що нас цікавить, даний документ має значення об'єктивного свідoctва. Є й інші версії.

Матеріалів про встановлення Радянської влади до 25 жовтня 1917 р. багато. Особливо це стосується боротьби з корніловщиною і безпосередньо тих днів, що передували Жовтневому перевороту в Петрограді. Так, Н. Осінський (Оболенський) у своїй автобіографії писав: «...у 20-х числах жовтня (1917 р.— В. Ф.) виїхав до Харкова — міста, де Рада уже фактично взяла владу до своїх рук...»¹³.

Справді, Харківська Рада видавала деякі розпорядження й впроваджувала їх у життя. Засідання виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів 2 жовтня 1917 р. ухвалило: «Військовий стан у місті залишити в силі, скасувати тільки заборону пересування на вулицях»¹⁴. Ось ще одне свідчення прояву влади Харківської Ради до 25 жовтня 1917 р. «Наказ військам Харківського гарнізону. 21 жовтня 1917 р., м. Харків». Цього числа виконавчим комітетом Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів було видано відозву до населення й військ Харківського гарнізону, де, між іншим, сказано: «Без заклику виконавчого комітету жоден завод, жодна військова частина не повинні виступати на вулицю. Без дозволу виконавчого комітету жоден військовий загін не повинен виконувати жодного наказу вищих військових начальників, спрямованого до якихось особливих цілей». Подібна відозва є незаконним зазіханням на права й обов'язки начальника гарнізону й інших військових властей... Начальник гарнізону генерал-майор Курилко»¹⁵.

Буржуазна газета, розповідаючи про ці драматичні події харківського життя, скаржилася: «...Виконавчий комітет уже оголосив про розпуск цілого складу Військової ради в особі начальника гарнізону генерала Курилка, його помічників шт. кап. Ладнова, А. В. Десятова й колишнього військового комісара А. А. Піддубного...» Відрадно, втім, зазначити категоричне твердження виконавчого комітету про те, що «жодна революційна партія, яка входить до складу Ради, не вийде самостійно на вулицю з метою повалення уряду»¹⁶.

Всі ці дані підтверджують і обґрунтовують думку В. І. Леніна про те, що до 25 жовтня 1917 р. «на місцях революція зайшла далі, ніж у Пітері»¹⁷.

У промові на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів 22 травня 1917 р. В. І. Ленін сказав: «...в деяких губерніях, якщо не в усіх, селянські з'їзди встановили владу, яка представляє інтереси й волю більшості, владу, яка представляє волю населення, тобто землеробів — раз така влада створилася на місцях, її рішення є рішення тієї влади, яку селяни визнаватимуть»¹⁸. У листі Центральному Комітету РСДРП(б) від 13—14 вересня 1917 р., доводячи необхідність узяття влади, серед аргументів на користь цього В. І. Ленін відзначав всенародне піднесення в провінції. «Провінція і взяття влади Радами в багатьох місцях доводять це»¹⁹.

Чи можна на основі цих висловлювань В. І. Леніна робити висновок про встановлення Радянської влади на місцях до 25 жовтня

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 15, оп. 1, спр. 5, арк. 128.

¹³ Энциклопедический словарь, бр. А. и И. Гранат, т. 41, ч. II, стор. 96.

¹⁴ Газ. «Русская жизнь», 5 жовтня 1917 р.

¹⁵ Газ. «Русская жизнь», 22 жовтня 1917 р.

¹⁶ Газ. «Русская жизнь», 21 жовтня 1917 р.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 484.

¹⁸ Там же, стор. 442.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 5.

1917 р.? На це запитання й знаходимо відповідь у Леніна: «Говорити, ніби Ради хоч де-небудь в Росії, хоч коли-небудь користувалися «всією повнотою влади», це просто смішно (якщо це не повторення корисливої класової брехні капіталістів). Вся повнота влади вимагає влади над усією землею, над усіма банками, над усіма фабриками... Ніколи повноти влади Ради не мали, і нічого крім паліативів і посилення плутанини їхні заходи дати не могли»²⁰.

Таке твердження В. І. Леніна не випадкове. Воно тісно пов'язане з загальною теорією пролетарської революції, зокрема питанням про вирішальне значення перемоги в головних центрах. Епізодичне захоплення влади до 25 жовтня 1917 р. не мало ще вирішального значення для повалення Тимчасового уряду. Це тільки один з симптомів нагнітання революційної бурі.

Виявлення і критика матеріалів про владу місцевих Рад до 25 жовтня має методологічне значення, особливо у зв'язку з тим, що де-хто використовує їх некритично. Вже згадувалося, як сприймав подібні матеріали учасник революції Н. Осінський (В. В. Оболенський). Так само ставилася до дожовтневих джерел і Є. Б. Бош. «У Вінниці задовго до Жовтня влада, по суті, була в руках Рад...», — писала вона²¹.

Подібну інтерпретацію дожовтневих подій можна зустріти подекуди і в істориків. Наприклад, І. С. Лобанов у своїй кандидатській дисертації некритично розглядає документи про встановлення Радянської влади до 25 жовтня 1917 р.²²

Не менш важливо розглянути численні матеріали, що говорять про встановлення Радянської влади в Харкові і в момент перемоги жовтневого повстання у Петрограді. Такі матеріали знайшли своє відображення і в історичній літературі. Так, наприклад, Є. Ф. Єрикалов писав: «В перші ж дні Жовтневої революції Радянська влада встановилася в Донбасі, Харкові та інших районах України»²³.

Приблизно те ж саме стверджував А. В. Лихолат. Викладачі Сумського педінституту І. І. Гарчев, С. М. Кафтарян та В. Є. Тичина в рецензії на книгу А. В. Лихолата «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922)» зазначали: «На стор. 49 говориться, що Радянська влада була встановлена в Харкові 10 (23) листопада 1917 р., а на стор. 53—54 автор стверджує, ніби Радянська влада перемогла в Харкові, Донбасі й Криворіжжі в перші дні жовтня. Між тим, відомо, що в Жовтневі дні на Україні Радянську владу було встановлено тільки в деяких районах Донбасу (Луганську, Горлівці, Щербинівці та ін.), а в Харкові Радянська влада перемогла на початку грудня 1917 р.»²⁴.

А. В. Лихолат поділив їхні хибні погляди й переніс це в свою докторську дисертацію.

Намагання довести версію встановлення Радянської влади в Харкові в момент перемоги пролетарської революції у Петрограді зробив покійний С. І. Петриківський — активний учасник харківських подій 1917 р. Він, як з'ясувалося, до останніх днів свого життя вважав, що

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 88.

²¹ Е. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 24.

²² І. С. Лобанов. Большевицкая партия в борьбе за превращение Советов из органов мобилизации масс в органы государственной власти (Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук), М., 1948, стор. 244.

²³ Из истории борьбы советского народа против иностранной военной интервенции и внутренней контрреволюции в 1918 г. Сборник статей, М., 1956, стор. 28.

²⁴ Журн. «Вопросы истории», 1955, № 4, стор. 151.

Радянська влада в Харкові перемогла одночасно з петроградським збройним повстанням.

Інший учасник харківських подій 1917 р. Д. І. Ерте — колишній редактор «Донецкого пролетарія» — вважає (а з ним і більшість Московського земляцтва старих харківських більшовиків), що Радянську владу в Харкові встановлено 10 листопада 1917 р. в результаті ухвалені місцевою Радою резолюції про її проголошення. На твердження С. І. Петриківського Д. І. Ерте відповів прикладом з французької історії. В переможні дні боротьби руху Опору проти гітлерівців у Парижі й інших районах Франції панували загони, очолювані комуністами, але влада все-таки належала де Голлю. Те ж саме, на його думку, відбувалося і в Харкові 1917 р.²⁵

Аналогія Д. Ерте нічого не говорить і не пояснює. Начальник Харківського гарнізону український меншовик Чеботарьов не отримав повної влади від харківських більшовиків.

В наказі № 145 Харківського ВРК від 6 листопада 1917 р. сказано: «Прапорщику Чеботарьову приступити до командування 4-ю піхотною запасною бригадою і до виконання посади начальника гарнізону м. Харкова. Тов. голови комітету Артем. Секретар В. Чернявський»²⁶.

Деякий авторитет серед дрібнобуржуазного українського населення мав А. С. Северо-Одоевський — перший голова Харківського ВРК. Однак і він фактичної влади не мав. Її в Харкові під час Жовтневого перевороту в Петрограді ділили багато партій, організацій і груп. Навіть невірно говорити, що вона повністю належала ВРК. Самі учасники подій свідчать, що ВРК не мав свого апарату влади, а спирався на старі органи. Його приміщення часто було зачинене. Військову владу здійснювала більшовицька Військова Рада при начальнику гарнізону. Певні права мали профспілки й фабзавкоми, що спиралися на Червону гвардію. Деякі функції здійснювала міська дума, продовольча управа та ін. Рада, хоч і не оголошувала себе офіційною владою до 10 листопада 1917 р., але фактично також втручалася в її прерогативи. Безліч властей є характерним явищем того часу не тільки в Харкові. Видно, не випадково В. І. Ленін на першому етапі революції говорив про Радянську владу і про диктатуру пролетаріату, а не ототожнював їх²⁷.

Якщо ми не визнаємо наявності Радянської влади в Харкові до 10, 24 листопада або 10 грудня 1917 р., то чие керівництво там було до цих дат? Владу Центральної ради в Харкові заперечують тепер майже всі. Органи Тимчасового уряду були повалені. Можливо, доречно припустити якийсь перехідний стан. Але чому від Харкова вимагати більшого, ніж від інших міст?

Аналізуючи різні версії проголошення Радянської влади в Харкові, слід переглянути їх у світлі нових документів, наблизивши дату цієї події до часу повалення органів Тимчасового уряду. Форма харківської влади, її коаліційний характер також не перепона для визнання її Радянською при наявності Радянського уряду.

Різнобій у визначенні часу встановлення Радянської влади в різних містах країни існуватиме й надалі, поки не буде розроблено питання про особливості диктатури пролетаріату на першому етапі її виникнення.

²⁵ 3 листів С. І. Петриківського й Д. І. Ерте, надісланих автору даної статті.

²⁶ Газ. «Известия Юга», (Харьков), 7 листопада 1917 р.

²⁷ В. І. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 36, стор. 157.

Замітки

ПОШИРЕННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА ПОЛТАВЩИНІ (1895—1907 рр.)

Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині в дожовтневий період досі ще не стало предметом спеціального дослідження, але деякі факти наводяться в ряді статей, книг, у документальних збірниках та в спогадах старих комуністів¹. Автор цієї статті на основі узагальнення нових архівних та опублікованих даних намагається змалювати картину поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині за період 1895—1907 рр.

На Полтавщині, зокрема в Полтаві й Кременчуці, поширення і вивчення творів В. І. Леніна розпочалось одночасно з поширенням їх у великих містах України — Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві. Цьому сприяли марксистські й робітничі гуртки, що виникли у Кременчуці та Полтаві на початку 90-х років XIX ст. Так, дані говорять, що у Кременчуці з 1892 р. існували соціал-демократичні гуртки серед ремісників і робітників². У 1893 р. у Полтаві створюється марксистська група на чолі з О. Г. Шліхтером, яка встановлює зв'язки з марксистами Харкова, вивчає і розповсюджує марксистську літературу³. О. Г. Шліхтер, освічений марксист, очолює боротьбу полтавських марксистів проти народників. Робота полтавської марксистської групи не припинилась і після заслання у 1895 р. О. Г. Шліхтера до Вологодської губернії. З осені 1895 р. до кінця 1896 р. в Полтаві працював київський марксист П. Л. Тучапський, який у своїх спогадах вказує, що в Полтаві «створилося щось подібне до клубу, де проходили палкі дебати між марксистами і народниками»⁴. Тоді у Полтаві поширювалась книга В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»⁵, яка дуже допомогла марксистам у боротьбі з народниками і яка стала першою ленінською працею, відомою марксистам Полтавщини.

Другий період поширення ленінських праць на Полтавщині припадає на початок XX ст., коли в губернії з'являється ленінська «Искра».

¹ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1950; Л. І. Коломійченко. З історії видання та поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період, Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту, вип. III, 1957; С. Ктитарев. Ленінська газета «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; П. М. Шморгун. Видання і поширення ленінських творів на Україні, журн. «Комуніст України», 1960, № 1; Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна в дожовтневий період, «Український історичний журнал», 1960, № 2; Т. Слюдікова. Поширення творів В. І. Леніна на Україні (1895—1914 рр.). Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР, 1960, № 2 і № 3 тощо.

² О. Коротенко. З історії Кременчуцької організації РСДРП, журн. «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 58.

³ І. Іванов-Потьомкін. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, К., 1961, стор. 48.

⁴ П. Л. Тучапський. Из пережитого (Девяностые годы), Одесса. 1923, стор. 32.

⁵ Л. І. Коломійченко. Назв. праця, стор. 88.

Значну роль у розповсюдженні її та іншої революційної літератури, в тому числі окремих праць В. І. Леніна, відіграла Полтавська група сприяння «Искре».

Вже в січні 1901 р. в Полтаву прибув великий транспорт з № 1 газети «Искра», де були надруковані статті В. І. Леніна «Насущні завдання нашого руху» (передова), «Китайська війна» і «Розкол у закордонному Союзі російських соціал-демократів»⁶. У квітні 1901 р. перший і другий номери «Искры» та травневі листки перевезла через кордон агент «Искры» К. І. Захарова і розподілила між соціал-демократичними організаціями Києва, Кременчука, Харкова, Полтави та інших міст⁷. Коли в Полтаві наприкінці квітня — на початку травня 1901 р. розпочалися масові обшуки у членів місцевої партійної організації, поліції вдалося знайти багато примірників газети, прокламацій та відозв РСДРП («Геть царське самодержавство» — відозва РСДРП від 1 травня 1901 р., «Травневі дні у Харкові» — видання РСДРП та ін.), революційні пісні «Варшавянка», «Інтернаціонал» тощо⁸. Влітку 1901 р. серед робітників Кременчука розповсюджувався другий номер «Искры» із статтею В. І. Леніна «Віддача в солдати 183-х студентів»⁹. Цікаво, що представники соціал-демократичної групи «Южный рабочий» влітку 1901 р. привезли у Полтаву з-за кордону 8 кг пакетів іскрівських видань, в тому числі третій номер «Искры» з статтею В. І. Леніна «Робітнича партія і селянство» та перший номер журналу «Заря» із статтею В. І. Леніна «Випадкові замітки». Ця література в значній кількості поширювалася серед робітників Полтави та інших міст губернії¹⁰.

Полтавська й Кременчуцька групи РСДРП розповсюджували «Искру» не тільки серед робітників, а й селян. «Искра» № 4 з статтею В. І. Леніна «З чого почати?» і № 5 з статтями «Нове побоїще» та «Секретний документ» поліція знайшла у вересні 1901 р. у с. Ватажкове Полтавського повіту¹¹, три номери газети — четвертий, п'ятий і шостий переховувалися взимку 1901—1902 рр. у м. Карловка Костянтинградського повіту; їх читав селянам слюсар О. Ю. Наконечний¹². П'ятий номер газети був виявлений поліцією у березні 1902 р. у с. Ладжин Костянтинградського повіту¹³, а шостий номер з статтями В. І. Леніна «Цінне признання» і «Повідомлення у «Поштову скриньку» конфіскований в с. Рубанівка того ж повіту у серпні 1902 р.¹⁴ За революційну пропаганду й розповсюдження «Искры» серед селян Костянтинградського повіту у червні 1902 р. був заарештований та засланий на три роки до Архангельської губернії слюсар залізничних майстерень ст. Полтава Харково-Миколаївської залізниці М. Ф. Калениченко¹⁵. У постанові окремого корпусу жандармів ротмістра Беклемишева вказувалося, що М. Ф. Калениченко передавав селянам № 4, 5 і 6 газети «Искра» та інші підпільні видання¹⁶. У цих газетах було

⁶ С. К т и т а р е в. Назв. праця, стор. 68.

⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 783.

⁸ Державний архів Полтавської області, ф. 83, 1901 р., спр. 35, арк. 121, 122.

⁹ Там же, ф. 138, 1901 р., спр. 33, арк. 29, 43.

¹⁰ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, стор. 66.

¹¹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 8, арк. 26.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 320, 1902 р., спр. 55, арк. 262—263.

¹³ Там же, арк. 253.

¹⁴ Там же, арк. 170.

¹⁵ Там же, спр. 53, арк. 188; спр. 56, арк. 103, 107.

¹⁶ Искровские организации на Украине, стор. 345.

надруковано п'ять статей В. І. Леніна. За створення революційного селянського гуртка у с. Лисиче Костянтиноградського повіту та за розповсюдження газети «Искра» був засланий на 10 років до Східного Сибіру студент Харківського університету А. О. Алексеєнко¹⁷. Треба відмітити, що під час обшуків та арештів у Костянтиноградському, Полтавському та інших повітах Полтавської губернії весною та літом 1902 р. поліція багато разів конфісковувала брошуру Н. К. Крупської «Жінки-робітниці», яка вийшла у світ у лютому 1901 р. у виданні «Искры» та перевидавалася Кишинівською друкарнею у липні 1901 р.¹⁸

Багато іскрівської літератури Полтава стала одержувати з початку 1902 р., коли одним з активних центрів розповсюдження «Искры» та її видань стає Київ. 7 січня 1902 р. з Києва Полтавському комітету РСДРП споряджено транспорт нелегальної літератури, серед якої був відбиток з листка «Искры» № 13 статті В. І. Леніна «Початок демонстрацій»¹⁹. Цей відбиток ленінської статті у вигляді листівки було широко розповсюджено у Полтаві²⁰. 15 січня 1902 р. новий вантаж з Києва потрапив до рук поліції. Крім трьох номерів газети «Искра» із статтями В. І. Леніна (у № 9 — «Боротьба з голодуючими», «Відповідь С.-Петербурзькому комітетові», «Закордонні справи», у № 10 — «Каторжні правила і каторжний вирок», у № 11 — «Протест фінляндського народу») тут було багато різних брошур видання «Искры»: «На захист іваново-вознесенських робітників» — додаток до № 9 «Искры»; «Десятиріччя Морозовського страйку», друге видання «Искры», Мюнхен, 1901 р.; листок «Обвинувальний акт у справі про травневі заворушення на Обуховському заводі з післямовою від редакції «Искры» — відбиток з дев'ятого номера «Искры», видання друкарні «Искры», Мюнхен, листопад 1901 р. (у післямові була вміщена стаття В. І. Леніна «Нове побоїще», що вперше друкувалась у п'ятому номері «Искры») та ін.²¹

Значну кількість примірників газети «Искра» розповсюджувала у 1902—1903 рр. також Кременчуцька організація РСДРП. 4 січня 1902 р. у Кременчуці під час обшуку членів місцевої організації РСДРП знайдено третій, п'ятий, шостий і сьомий номери «Искры» з статтями В. І. Леніна²². У № 7 була опублікована стаття В. І. Леніна «Уроки кризи». 15 червня 1902 р. на засіданні революційного гуртка робітників шевського і костюмерного цехів, де було присутніх 24 чоловіки, роздали прокламації та брошури, а також № 12 «Искры» з статтями В. І. Леніна «Бесіда з захисниками економізму», «Редакційна примітка до статті С. І. [Інгермана] «Страйк американських робітників по обробці сталі (Steelworkers)»»²³.

Для встановлення зв'язку з соціал-демократичною організацією Кременчука багато зробив роз'їзний агент «Искры» І. І. Радченко²⁴. За його дорученням у серпні 1902 р. до Кременчука приїздила І. Г. Смидович з паспортом на ім'я дружини торговця книг з Альтенбурга Ганни-Маргарити Етгольд, виданим у Мюнхені і відміченим візою імператорської Російської місії у Мюнхені. Коли І. Г. Смидович від'їздила з

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 53, арк. 221; спр. 55, арк. 261; спр. 56, арк. 5, 6, 26.

¹⁸ Там же, спр. 55, арк. 257.

¹⁹ Т. Слюдикова. Назв. праця, Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР, 1960, № 2, стор. 67.

²⁰ Переписка В. І. Леніна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, стор. 795.

²¹ Державний архів Полтавської області, ф. 83, спр. 35, арк. 136.

²² Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 67.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1902 р., спр. 113, арк. 2.

²⁴ С. О. Ктитарева. Назв. праця, стор. 67.

міста, поліція затримала її на вокзалі і передала Київському губернському жандармському управлінню, виявивши нелегальну літературу, серед якої знаходилося по 45 примірників «Искры» № 19 із статтею В. І. Леніна «Поправка до «Що робити?» (замітки про «групу ініціаторів») і № 20 із статтею «Вступ до прокламації Московського комітету РСДРП від 16-го березня 1902 року»²⁵.

27 листопада 1902 р. кременчуцька поліція конфіскувала журнал «Заря» випуск II за 1901 р. (№ 2—3), де були надруковані статті В. І. Леніна «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», «Пп. «критики» в аграрному питанні. Нарис перший» (I—IV розділи роботи В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса»») та «Внутрішній огляд»²⁶. 20 лютого 1903 р. у Кременчуці під час обшуку знайшли газету «Искра» № 24 з статтями В. І. Леніна «Револьюційний авантюризм» та «Проект нового закону про страйки»²⁷. 10 березня 1903 р. до міста прибув транспорт літератури, в якому було чотири примірники газети «Искра» № 26 з статтею В. І. Леніна «Політична боротьба і політиканство»²⁸. Відомо, що на Полтавщині розповсюджувався останній випуск ленінської газети «Искра» — № 51 з статтею В. І. Леніна «Становище Бунду в партії»²⁹.

На початку ХХ ст. на Полтавщині поширювались також брошури В. І. Леніна. У січні 1902 р. у членів Кременчуцької організації РСДРП поліція вилучила брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах»³⁰. Серед речових доказів у справі селянського руху в Полтавській і Харківській губерніях весною 1902 р. записано брошуру В. І. Леніна «Новий фабричний закон»³¹. Ця брошура, видання РСДРП, Женева, друкарня «Союзу російських соціал-демократів», 1899 р., була знайдена 13 квітня 1902 р. у м. Борисполі Переяславського повіту при обшуку квартири Б. Ф. Гудими, члена революційного гуртка, який розповсюджував нелегальну літературу у Полтавській губернії³². У травні 1902 р. на квартирі робітника кременчуцької кондитерської фабрики М. В. Френкеля було виявлено брошури В. І. Леніна «Новий фабричний закон» і «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах»³³. Книга В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи», видання «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», друкарня «Союзу російських соціал-демократів», 1897 р. з печаткою Кременчуцького комітету РСДРП роздавалась для читання у грудні 1902 р. на сході соціал-демократів Кременчука³⁴. Цю працю В. І. Леніна поліція конфіскувала 2 травня 1903 р. у Полтаві, коли виявила нелегальну бібліотеку³⁵.

На Полтавщині поширювалась і книга В. І. Леніна «Що робити? Наболілі питання нашого руху», в якій Володимир Ілліч завдав нищівного удару по опортуністичних поглядах «економістів» і розробив основи вчення про партію нового типу. У спогадах агента «Искры» М. О. Сільвіна вказується, що він розповсюджував книгу В. І. Леніна «Що робити?» у Києві, Харкові, Полтаві і що «інтерес до неї всюди був

²⁵ Державний архів Полтавської області, ф. 138, 1902 р., спр. 30, арк. 10.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1902 р., спр. 102, арк. 3, 13.

²⁷ Искровские организации на Украине, стор. 302.

²⁸ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 82, арк. 5—6.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 300, арк. 52.

³⁰ Т. С л ю д и к о в а. Назв. праця, стор. 67.

³¹ Т а м ж е, стор. 68.

³² ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 55, арк. 254, 257.

³³ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 16, арк. 7.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 113, арк. 144.

³⁵ Т. С л ю д и к о в а. Назв. праця, стор. 73.

величезний»³⁶. Працю В. І. Леніна «Що робити?» знали і в інших містах Полтавщини, а також і селах. Так, у с. Петрівці Полтавського повіту була знайдена праця В. І. Леніна «Що робити?»³⁷. На кременчуцькому складі при продажу не одержаних вантажів 21 квітня 1904 р. поліція конфіскувала корзину з 376 примірниками цієї книги³⁸. Вивчення геніального твору В. І. Леніна мало велике значення для виховання соціал-демократів і передових робітників Полтавщини в дусі революційного марксизму. Робітники приєднувалися до ленінської думки про необхідність створення революційної марксистської партії нового типу. У спогадах члена Кременчуцької організації РСДРП Д. Майденберга вказується, що він читав брошуру В. І. Леніна «Що робити?» і після II з'їзду партії «особисто стояв за революційну тактику боротьби»³⁹.

В період підготовки до II з'їзду партії соціал-демократичні організації Полтави і Кременчука знайомилися з виробленим редакцією «Искры» та «Зари» з активною участю В. І. Леніна «Проектом програми Російської соціал-демократичної робітничої партії», опублікованим у № 21 «Искры» від 8 червня 1902 р. Цей номер газети одразу ж після виходу в світ був у Полтаві, про що писала Н. К. Крупська у листі до агента «Искры», а він повідомляв з Полтави про одержання № 21⁴⁰. Проект програми РСДРП знали різні верстви населення губернії, в тому числі й селяни, оскільки він був надрукований як додаток з ленінськими поясненнями до брошури «До сільської бідноти», широко відомої на Полтавщині.

Коли після II з'їзду РСДРП меншовики перетворили «Искру» в свій орган і розпочали пропагувати опортунізм, В. І. Ленін у грудні 1903 р. написав лист «Чому я вийшов з редакції «Искры»?». Нова редакція «Искры» відмовилася опублікувати лист, і його було надруковано окремою листівкою за кордоном, а потім нелегально перевидано в Росії. Його неодноразово знаходили в багатьох примірниках у Полтаві при обшуках та арештах протягом 1904—1905 рр.⁴¹ У жовтні 1904 р. у транспорті нелегальної літератури, що прибув з Полтави у Кременчук, було 15 примірників цього ленінського листа та брошура «Завдання російських соціал-демократів», видання 2-е з передмовою автора і П. Б. Аксельрода, видання «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», Женева, 1902 р.⁴²

Велике значення для боротьби більшовиків проти меншовицького опортунізму з організаційних питань мала праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад (Криза в нашій партії)», що вийшла з друку в Женеві окремою книгою у травні 1904 р. Книгу швидко одержали революційні соціал-демократи України, в тому числі і Полтавщини. У жовтні 1904 р. чотири її примірники надіслали соціал-демократи Полтави у великому транспорті нелегальної літератури у Кременчук⁴³.

³⁶ М. А. Сильвін. Ленин в период зарождения партии. Воспоминания, Л. 1958, стор. 259.

³⁷ Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 69.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. Департаменту поліції (Особливий відділ), 1904 р., спр. 5 ч. 7, арк. 43.

³⁹ О. Коротенко. Назв. праця, стор. 75.

⁴⁰ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, стор. 176, 181.

⁴¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 8, стор. 525; Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 81; Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 132 арк. 1, 2.

⁴² Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 81; ЦДА УРСР, ф. 320, спр. 300 арк. 50.

⁴³ Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 81.

О. Коротенко у своїй статті вказує, що остаточне розходження з меншовиками партійної організації Кременчука «сталось після одержання і ознайомлення з брошурою Леніна «Крок вперед, два кроки назад», коли організація у переважній більшості стала на більшовицьку позицію»⁴⁴.

14 жовтня 1904 р. в Полтаві поліція знайшла серед іншої нелегальної літератури один примірник листівки РСДРП «Завдання революційної молоді і про відношення до робітничого класу взагалі»⁴⁵. Мабуть, це другий лист В. І. Леніна «Завдання революційної молоді». Відомо, що статтю «Завдання революційної молоді» під заголовком «Лист перший» написано В. І. Леніним на прохання редакції революційної газети «Студент» і надруковано в № 2—3 цієї газети у Цюріху у вересні 1903 р. та видано окремою брошурою на мімеографі під заголовком «До студентства. Завдання революційної молоді (Соціал-демократія та інтелігенція)»⁴⁶. У постскріптіумі до «Листа першого» В. І. Ленін писав: «В дальших листах я хотів би поговорити... про значення марксизму для вироблення цільного світогляду, про принципиальні і тактичні відмінності соціал-демократичної партії і партії соц-рев., про питання студентської організації і про відношення студентства до робітничого класу взагалі»⁴⁷. Кінцівка цього постскріптіуму схожа з постановкою питання в назві знайденої в Полтаві листівки РСДРП «Завдання революційної молоді і про відношення до робітничого класу взагалі». Дослідникам треба зацікавитися питанням, чи не написав В. І. Ленін другого листа «Завдання революційної молоді», як він планував.

Під час першої російської революції 1905—1907 рр. настає новий період поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині. Встановлено, що вже на початку революції, у лютому 1905 р. на Полтавщині була поширена брошура В. І. Леніна «Падіння Порт-Артура». Ця брошура в запечатаному конверті була знайдена 23 лютого 1905 р. на х. Ново-Лазовському, що примикав до ст. Ромни⁴⁸. Розповсюджувалися на Полтавщині більшовицькі газети «Вперед» і «Пролетарий», на сторінках яких за період революції 1905—1907 рр. було опубліковано понад 200 статей і заміток В. І. Леніна і які регулярно пересилалися у міста і села України⁴⁹. З архівних даних відомо, що № 1 газети «Вперед» з статтями В. І. Леніна «Самодержавство і пролетаріат», «Про хороші демонстрації пролетарів і погані міркування деяких інтелігентів», «Пора кінчити» і «Конференція комітетів» була знайдена поліцією у 1905 р. у Лохвиці⁵⁰. 24 березня 1905 р. був конфіскований у Кременчуці сьомий номер «Вперед» із статтями В. І. Леніна «Про бойову угоду для повстання» і «Чи повинні ми організовувати революцію?»⁵¹. Відомо також, що поліція Кременчука мала в своїх руках конфіскований № 1 газети «Пролетарий» з статтями В. І. Леніна «Повідомлення про III з'їзд РСДРП», «Про конституювання з'їзду», «Третій з'їзд» та «Заголовки і вступна замітка до «Програми для занять з селянськими гуртками»»⁵².

⁴⁴ О. Коротенко. Назв. праця, стор. 75.

⁴⁵ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 132, арк. 1, 2.

⁴⁶ В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 7, стор. 504—505.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 38.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1905 р., спр. 319, арк. 111.

⁴⁹ Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця, стор. 84.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1905 р., спр. 320, арк. 276.

⁵¹ В. Є. Лось. Роль більшовицької газети «Вперед» в розвитку революційної боротьби на Україні в 1905 р. Збірник кафедр марксизму-ленінізму Київського держуніверситету, 1955. № 1, стор. 111.

⁵² Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 305, арк. 25.

Коли влітку 1905 р. у Женеві вийшла окремою брошурою книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», її одразу ж привезли на Україну. Цю книгу полтавська поліція виявила при обшуку у будинку на Рождественській вулиці⁵³.

За 1905 р. нам відомо шість конфіскацій поліцією брошури В. І. Леніна «До сільської бідноти»: у Прилуках і Лубнах⁵⁴, двічі у Кременчуці⁵⁵, Кобеляках⁵⁶, с. Диканька Полтавського повіту⁵⁷. У серпні 1905 р. у Прилуках в квартирі С. Злобинського поліція знайшла брошуру В. І. Леніна «Протест російських соціал-демократів», газету «Вперед», а у жовтні 1905 р. у Полтаві у М. Фрейман була виявлена написана В. І. Леніним брошура «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії» (з додатком Статуту партії і основних резолюцій, прийнятих III з'їздом⁵⁸). 11 січня 1906 р. у м. Костянтинівграді поліція робила обшук квартир завідуючої земським книжковим складом Н. А. Мамадижської та її помічниця К. І. Андреевої, в яких була знайдена велика кількість соціал-демократичної літератури, в тому числі дві книжки В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики Маркса», що була надрукована книговидавництвом «Буревестник» з поміткою «Дозволено цензурою. Одеса, 23 липня 1905 року». Слідством було встановлено, що у земському книжковому складі був організований продаж революційної літератури по дешевій ціні⁵⁹.

В 1906—1907 рр. революційні соціал-демократи, робітники й інші верстви населення Полтавщини знайомилися з такими творами В. І. Леніна, як «Державна дума і соціал-демократична тактика», «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії». Брошуру «Перегляд аграрної програми робітничої партії» конфісковували чотири рази: 6 серпня 1906 р. у Лубнах (тоді ж знайшли брошуру «Новий фабричний закон»), де ці брошури відкрито продавалися у книжкових лавках міста⁶⁰; 22 жовтня 1906 р., у травні і червні 1907 р.— у Полтаві⁶¹. Книга «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» була знайдена поліцією у Полтаві 25 червня 1906 р. при обшуку майстерні І. А. Біргауза⁶² й у травні 1907 р. у двох містах Полтави⁶³. Помічник полтавського поліцеймейстера М. Згура, який стежив за книжковими магазинами м. Полтави 26 травня 1907 р. викрив багато різної нелегальної літератури у книжковому магазині А. Л. Перельцвейга: дві брошури В. І. Леніна «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», книговидавництва «Наша мысль», С.-Петербург, 1906 р., дві брошури О. Шліхтера «Державна дума та її роль у визвольному русі», книговидавництва «Эпоха» С.-Петербург, 1906 р. тощо, у торговому приміщенні Л. Г. Бродсько

⁵³ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 423, арк. 65—67.

⁵⁴ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 4, арк. 25. Распространение произведений В. И. Ленина в дореволюционной России (1894—1905 гг.), журн. «Красный архив», 1941, т. 1, стор. 39.

⁵⁵ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 148, арк. 5; Т. Слюдикова. Назв. праця. Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР 1960, № 3, стор. 57.

⁵⁶ Т. Слюдикова. Назв. праця, стор. 60.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1905 р., спр. 313, арк. 95.

⁵⁸ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 4, арк. 25, 40.

⁵⁹ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 430, арк. 86, 97, 87, 93.

⁶⁰ Там же, спр. 672, арк. 49, 79.

⁶¹ Державний архів Полтавської області, ф. 138, 1906 р., спр. 418, арк. 65—67. ЦДІА УРСР, ф. 320, 1907 р., спр. 789, арк. 369.

⁶² Державний архів Полтавської області, ф. 351, 1906 р., спр. 24, арк. 312.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1907 р., спр. 789, арк. 368—369.

го — 46 примірників праці Н. Леніна «Перегляд аграрної програми робітничої партії», 16 брошур Н. Леніна «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», книговидавництва «Наша мысль», С.-Петербург, 1906 р. тощо. У поліцейському протоколі були записані слова провізора книжкового магазину: «згадані брошури були одержані ще в роки їх видання»⁶⁴. Отже, брошури В. І. Леніна продавалися у Полтаві, якщо нам відомо, що вони вийшли у світ у видавництві «Наша мысль» у квітні 1906 р., цілий рік.

В Росії стаття В. І. Леніна «Державна дума і соціал-демократична тактика» вийшла окремою брошурою у видавництві «Пролетарское дело» у лютому 1906 р. під назвою «Державна дума і соціал-демократія» за підписом Н. Ленін. Цю брошуру поліція конфіскувала в 1907 р. у членів Прилуцької організації РСДРП⁶⁵.

В 1906—1907 рр. на Полтавщині одержували більшовицьку газету «Пролетарий». У липні 1906 р. газета «Пролетарий» була конфіскована у члена Роменської організації РСДРП Є. І. Омельченка⁶⁶. 9 березня 1907 р. у Ромнах на поштамті поліція конфіскувала декілька пакетів з газетою «Пролетарий» № 14 від 4 березня 1907 р. зі статтями В. І. Леніна⁶⁷.

Велике значення для поширення ленінських ідей та прищеплення любові до праць В. І. Леніна мало знайомство та вивчення більшовицьких партійних документів. Особливо широко розповсюджувалась на Полтавщині Перша програма РСДРП, прийнята на II з'їзді партії. Програму поліція часто конфісковувала під час обшуків та арештів, особливо в період першої російської революції 1905—1907 рр., оскільки саме тоді її надрукували Полтавський і Кременчуцький комітети РСДРП. Програму РСДРП вивчали у робітничих і соціал-демократичних гуртках. В грудні 1905 р. у арештованого члена Розпорядчого комітету залізничників Полтави Сергія Пудло поліція знайшла багато нелегальної літератури, зокрема 5 примірників «Програми РСДРП, прийнятої на Другому з'їзді партії (в 1903 р.)»⁶⁸, надрукованої Полтавським комітетом РСДРП у другій половині 1905 р. тиражем 10 тис. примірників з додатком постанови III з'їзду «більшості» про роботу серед селян⁶⁹. 20 примірників «Програми РСДРП» поліція взяла в інструментальному ящику токаря Петра Носенка — працівника залізничних майстерень ст. Полтава Харково-Миколаївської залізниці⁷⁰, а у червні 1906 р. її конфіскували у майстерні І. А. Біргауза⁷¹. У лютому 1906 р. Кременчуцький комітет РСДРП надрукував у своїй нелегальній друкарні 2 тис. примірників «Програми РСДРП, прийнятої на Другому з'їзді партії»⁷². В 1906 р. програму РСДРП знаходили в різних містах Полтавщини, зокрема у Костянтинограді⁷³. У липні 1906 р. до справи арештованого члена партійної організації РСДРП Кременчука М. Казарновського були приєднані партійні документи: «Програма РСДРП», «Резолюції, прийняті на III черговому з'їзді» і «Статут РСДРП»⁷⁴.

⁶⁴ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1907 р., спр. 789, арк. 367—369.

⁶⁵ Т. Слюди́кова. Назв. праця, стор. 64.

⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 327, спр. 12, арк. 7.

⁶⁷ Там же, ф. 320, спр. 95, арк. 930.

⁶⁸ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 227, арк. 102.

⁶⁹ Т. Б. Слюди́кова. Обговорення і поширення на Україні першої Програми партії, «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 37.

⁷⁰ Державний архів Полтавської області, ф. 138, спр. 321, арк. 2.

⁷¹ Там же, ф. 351, 1906 р., спр. 24, арк. 300.

⁷² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Нелегальний фонд, Ц-20622.

⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 320, спр. 430, арк. 85.

⁷⁴ Державний архів Полтавської області, ф. 138, 1906 р., спр. 305, арк. 25.

Весною 1907 р. в період підготовки до V з'їзду РСДРП, повітові організації РСДРП Полтавщини одержували для ознайомлення написані В. І. Леніним «Проекти резолюцій до П'ятого з'їзду РСДРП» у вигляді окремого відбитку № 14 «Пролетария». «Проекти резолюцій до п'ятого з'їзду РСДРП», вислані Роменській організації РСДРП, потрапили до рук поліції міста, яка у своєму донесенні начальнику Полтавського губернського жандармського управління вказувала, що проекти розсилаються всім місцевим організаціям РСДРП «як матеріал для партійної дискусії та підготовки з'їзду з деяких найважливіших тактичних питань»⁷⁵.

Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині у 1895—1907 рр. допомагало революційним соціал-демократам губернії вести напружену боротьбу з народниками, «економістами», есерами, бундівцями, меншовиками, дрібнобуржуазними групами анархістів, паолей-ціоністів, а також з представниками українських буржуазно-націоналістичних партій: «Вільна громада», РУП, «Спілка», УСДРП тощо. Твори В. І. Леніна, що несли ідеї наукового соціалізму, підвищували рівень політичної свідомості різних верств населення Полтавщини, виховували класову солідарність фабрично-заводського, залізничного, ремісничого і сільськогосподарського пролетаріату, пробуджували і спрямовували революційну активність трудящих губернії на боротьбу проти царського самодержавства. Навколо революційної соціал-демократії, яка поширювала твори В. І. Леніна, згуртовувалась найбільш передова частина пролетаріату, яка поповнювала ряди робітничої партії, зміцнюючи іскрівські та більшовицькі позиції в партійних організаціях губернії. Значна кількість робітників та селянства Полтавщини взяла участь в народній революції 1905—1907 рр. — генеральній репетиції Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З. Р. ВЕЛЬЯНІНОВА

⁷⁵ ЦДІА УРСР, ф. 327, 1906 р., спр. 14, арк. 63.

З ІСТОРІЇ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ І МАЛОПИСЬМЕННОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ В РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Ганебною спадщиною колонізаторської політики іноземних окупантів на Закарпатті була масова неписьменність і малописьменність на селення. Боячись пробудження національної свідомості трудящих ма-Закарпаття, іноземні гнобителі робили все, щоб і та невелика кількості шкіл, яка тут ледве животіла, служила знаряддям денационалізації українського населення.

Після визволення Закарпаття героїчною Радянською Армією та возз'єднання його з рідною матір'ю — Радянською Україною Комуністична партія і Радянський уряд вжили заходів до того, щоб освіта стала здобутком усіх трудящих. На новій, радянській основі була реорганізована народна освіта. Використовуючи багатющий досвід Радянської країни по здійсненню культурної революції, партійні органи і народна влада Закарпаття повели рішучий наступ на неписьменність і малописьменність 150 тис. чоловік дорослого населення¹, більшість якого припадала на села з українською людністю². Особливо велики

¹ А. М. Ігнат. Успіхи культурно-освітньої роботи в Закарпатській області з роки Радянської влади, Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 9, 1954, стор. 375.

² Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. Р-165, оп. 1, спр. 15, арк. 78.

процент неписьменних і малописьменних припадав на верховинські, гірські округи, де він становив від 75% у Рахівській до 95% у Воловській окрузі³; тут більшість людей розписувалась відтиском великого пальця або ставила хрестики. В низинних округах процент неписьменних і малописьменних був також досить великим. Так, по Мукачівській окрузі він становив близько 30%⁴.

Підвищення письменності трудящих мас було невідкладним завданням, що мало не лише культурне, а й політичне значення. Програмою в цьому важливому питанні стали настанови В. І. Леніна, який вказував, що «...в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»⁵, бо «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки»⁶.

Це важливе питання культурного будівництва на Закарпатті досі не стало предметом спеціального дослідження в історичній літературі, воно лише побіжно висвітлено в окремих статтях⁷. Автор даного повідомлення на основі вивчення архівного матеріалу спробує певною мірою заповнити цю прогалину — розкрити процес ліквідації неписьменності і малописьменності, визначити його етапи та строки, показати самовіддану діяльність працівників культурно-освітнього фронту та повсякденне керівництво цією важливою ділянкою роботи з боку партійних і радянських органів.

Невідкладне завдання якомога швидше ліквідувати цю спадщину капіталістичного минулого було поставлено вже в листопаді 1944 р. на Першій конференції КПЗУ та Першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України⁸, а також комсомольському, профспілковому та учительському з'їздах⁹, що відбулись у грудні 1944 — січні 1945 рр.

Реалізуючи їх рішення, вже в листопаді — грудні 1944 р. майже по всіх селах і містах Закарпаття в основному силами комсомольців та вчителів було взято на облік значну частину неписьменних і малописьменних, організовано 118 гуртків по ліквідації неписьменності, в яких навчалися понад 32 тис. чоловік, та 87 гуртків по ліквідації малописьменності, що охопили майже 3 тис. чоловік¹⁰. Велику роль у залученні комсомольців Закарпаття до цієї важливої справи відіграв III Пленум ЦК Спілки Молоді Закарпатської України (СМЗУ) (вересень 1945 р.)¹¹. Трудящі жадібно потягнулись до знань, причому більшість самі записувались на курси та гуртки по ліквідації неписьменності і малописьменності¹². Правда, в 1944/45 навчальному році був покладений тільки початок наступу на цьому фронті. Роботою по ліквідації неписьменності і малописьменності тоді керували, в основному,

³ ДАЗО, ф. Р-325, оп. 1, спр. 23, арк. 148, 113.

⁴ ДАЗО, ф. Р-325, оп. 1, спр. 23, арк. 84.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

⁷ А. М. Ігнат. Назв. стаття; Ф. Ф. Чернявський. Організація і розвиток народної освіти на Закарпатті в 1944—1945 рр., Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 27, 1957; М. Ф. Горленко. Ликвидация экономической и культурной отсталости Закарпатской Украины, Ученые записки Московского пединститута им. В. И. Ленина, т. 127, 1958; Ю. О. Луценко і М. В. Арсентьев. Зростання добробуту і культурного рівня трудящих Закарпатської області за роки Радянської влади, Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 44, 1961.

⁸ Партійний архів Закарпатської області (далі — ПАЗО), ф. 4, оп. 4-1, од. зб. 9, арк. 4; ДАЗО, ф. 190, оп. 2, спр. 1, арк. 5.

⁹ ПАЗО, ф. 62, оп. 1, од. зб. 1, арк. 6—14; ДАЗО, ф. 269, оп. 1, спр. 2, арк. 6—7; ф. Р-165, оп. 2, спр. 17, арк. 12.

¹⁰ ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 340, арк. 2.

¹¹ Газ. «Молодь Закарпаття», 23 вересня 1945 р.

¹² ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 15, арк. 80.

ЦК СМЗУ та спеціальний Відділ політосвіти, заснований згідно з постановою Народної Ради Закарпатської України від 17 серпня 1945 р. і згодом реорганізований у Відділ культурно-освітніх установ при НРЗУ. В листопаді 1945 р. керівництво цією відповідальною ділянкою перейшло до сектору вечірніх шкіл робітничої і селянської молоді при облвно. Відтоді боротьба за ліквідацію неписьменності та малописьменності населення набрала більш масового й планомірного характеру. У м. Виноградів в липні — серпні 1945 р. були відкриті курси для підготовки 250 інструкторів по ліквідації неписьменності¹³. Велику роль відіграла постанова ЦК КП(б)У від 19 жовтня 1945 р. «Про хід ліквідації неписьменності та малописьменності в західних областях УРСР», що викрила істотні недоліки в цій галузі та вказала конкретні шляхи їх подолання¹⁴. Серйозне значення для покращання роботи шкіл грамоти та гуртків малописьменних мали «Звернення до всіх учителів і працівників народної освіти Закарпаття» Першої обласної наради активу працівників народної освіти (січень 1946 р.) та відозва обкому профспілки робітників початкових і середніх шкіл до всіх учителів¹⁵. У квітні 1946 р. директорам та вчителям шкіл було роз'яснено, що за ліквідацію неписьменності та малописьменності вони відповідають такою ж мірою, як і за роботу масових шкіл¹⁶.

При кожній школі було утворено бібліотеки грамоти, для яких Міністерство освіти надсидало необхідну кількість підручників, що видавались неписьменним та малописьменним на час навчання безплатно. Надовго запам'яталось трудящим Закарпаття святкове відкриття у ювілейні дні 28-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції клубів і хат-читалень, що пройшло під гаслом: «Ліквідуємо неписьменність — ганебну пляму, залишену нам фашизмом!». Велика агітаційно-масова робота в зв'язку з підготовкою до перших в історії Закарпаття справді народних виборів — виборів у Верховну Раду СРСР в січні 1946 р. надзвичайно посилила потяг населення до навчання. Більш цілеспрямованою й конкретною стала робота по ліквідації неписьменності після рішення бюро Закарпатського обкому партії від 27 квітня 1946 р., яке зобов'язало окружками і міськкомми партії подавати працівникам культурного фронту всебічну допомогу¹⁷.

І хоч в цілому 1945/46 навчальний рік не приніс бажаних наслідків, бо активна робота в школах грамоти та гуртках малописьменних розпочалась запізно (фактично з 1 лютого 1946 р.) і далеко не всі взяті на облік були охоплені навчанням¹⁸, — плуг радянської культурної революції крок за кроком переорював цілину вікової темряви і безкультур'я закарпатського населення. Вже протягом цього навчального року внаслідок невтомної праці більше ніж 3 тис. учителів та інших культармійців успішно закінчили курс неписьменних понад 5 тис. чоловік і майже стільки ж малописьменних¹⁹. До округ, де завдяки продуманій організації та сумлінності культармійців було досягнуто значних успіхів, слід віднести в першу чергу Воловську округу. Тут сам завідувачий окрвню О. І. Шутко, подаючи приклад самовідданої праці, на рівні з усіма вчителями навчав неписьменних у с. Волове²⁰. Досити

¹³ ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 91, арк. 4.

¹⁴ Там же, ф. Р-165, оп. 2, спр. 3, арк. 53.

¹⁵ Там же, оп. 3, спр. 3, арк. 1; оп. 2, спр. 15, арк. 15.

¹⁶ Там же, оп. 3, спр. 3, арк. 21.

¹⁷ ПАЗО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 57, арк. 63.

¹⁸ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 15, арк. 5, 30.

¹⁹ ПАЗО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 57, арк. 60.

²⁰ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 15, арк. 13.

добре проходила робота у Виноградівській, Мукачівській та Іршавській округах.

Дійовим фактором у цій справі була постанова Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1946 р. «Про заходи по ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних областей УРСР на 1946/47 навчальний рік». Втілюючи в життя накреслення партії й уряду, уже в жовтні 1946 р. розпочали свою роботу 725 шкіл і 585 окремих груп. Завдяки самовідданій праці 1252 учителів, 167 громадських методистів та 327 культармійців у 1946/47 навчальному році було ліквідовано неписьменність 12 тис. та малописьменність майже 13 тис. чоловік²¹.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 3 січня 1948 р. та спільною постановою облвиконкому і бюро Закарпатського обкому КП(б)У від 25 січня, відділ народної освіти перевіряв по всіх округах школи грамоти і з метою поліпшення їхньої роботи видав п'ять спеціальних наказів²². Силами вчителів та культармійців у січні—лютому 1948 р. по області було проведено уточнюючий облік. Тоді ж відбулися за участю партійних, радянських та комсомольських організацій окружні, а 5—6 березня 1948 р. обласна нарада активу працівників народної освіти з питань ліквідації неписьменності та малописьменності. 27 березня 1948 р. стан навчання дорослого населення верховинських округ, зокрема Тячівської, обговорювався на президії обкому профспілки робітників початкових і середніх шкіл²³.

У 1947/48 навчальному році по області успішно закінчили курс навчання близько 19 тис. неписьменних та пснад 14,5 тис. малописьменних завдяки наполегливій праці майже 3 тис. учителів, культармійців та громадських методистів²⁴. За активну і зразкову роботу в цій галузі рішенням облвиконкому від 21 вересня 1948 р. 350 кращих учителів і культармійців було нагороджено почесними грамотами, а 103 чоловікам надано грошову премію²⁵. Найкраще ліквідація неписьменності та малописьменності проходила по Виноградівській, Великоберезнянській, Мукачівській та Ужгородській округах. Наприклад, у сс. Сасове, Чорна, Текове, Хижа, Олешник, Великі Ком'яти Виноградівської округи навчання у школах та гуртках по підвищенню письменності населення проводилось безперебійно з стопроцентним відвідуванням²⁶.

Таким чином, протягом трьох навчальних років (1945—1948 рр.), внаслідок повсякденного керівництва партійних і радянських органів, відділів народної освіти, самовідданої і справді титанічної діяльності вчителів та всіх працівників культурно-освітнього фронту на Закарпатті було ліквідовано неписьменність 36 тис. чоловік і малописьменність 32 тис. чоловік, в тому числі відповідно 16,5 тис. і 16 тис. жінок. Але, як переконливо свідчать архівні документи, у ці роки завершився лише перший етап у ліквідації неписьменності. Однак це питання в основному ще не було розв'язане. Тимчасом окремі відповідальні товариші на Закарпатті свідомо чи несвідомо забули принципіальну вказівку В. І. Леніна про те, що «культурне завдання не може бути розв'язане так швидко, як завдання політичні і воєнні», бо «по самій суті справи тут потрібен строк довший, і треба до цього довшого строку пристосу-

²¹ ПАЗО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 72, арк. 41; од. зб. 58, арк. 13; оп. 2, од. зб. 285, арк. 1.

²² ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 79, арк. 2; спр. 74, арк. 32.

²³ Там же, оп. 2, спр. 74, арк. 31; спр. 79, арк. 4.

²⁴ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 285, арк. 1.

²⁵ Газ. «Радянська освіта», 17 грудня 1948 р.; ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 61, арк. 156—160.

²⁶ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 282, арк. 8.

ватись, розраховуючи свою роботу, проявляючи найбільшу впертість, наполегливість та систематичність»²⁷.

Згідно з рішенням Закарпатського облвиконкому від 27 жовтня 1948 р. органи народної освіти були зобов'язані в жовтні — листопаді 1948 р. провести по області виявлення всього неписьменного та малописьменного дорослого населення для дальшої копіткої роботи. Але відділи народної освіти в 1948/49 навчальному році не приділили їй належної уваги. Дані облвно, які показували, що в області на 1 липня 1949 р. нараховувалось всього 25 чоловік неписьменних, не відповідали дійсності. Проведена облстатуправлінням у липні 1949 р. перевірка показала, що тільки в 10 округах, де було обстежено всього 8,2% сіл'рад, налічувалось 1379 неписьменних і 753 малописьменних, не охоплених школами і гуртками²⁸.

Отже, на 1 липня 1949 р. ліквідація неписьменності в області не була завершена. Підсумки 1949/50 навчального року також показали, що окремі округи подали неправильні, перебільшені відомості про кількість неписьменних і малописьменних громадян, які пройшли навчання. Грунтовною перевіркою стану грамотності дорослого населення, що провадилась у грудні 1950 — січні 1951 рр., по області було виявлено 7262 неписьменних, в тому числі 4681 жінка, та 16219 малописьменних, з них 9298 жінок²⁹. Найбільше неписьменних та малописьменних припадало на села гірських округ.

Перша сесія Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих другого скликання (січень 1951 р.), в центрі уваги якої стояло питання ліквідації неписьменності і малописьменності, визнала основним недоліком у цій справі відсутність чіткого обліку. Сесія закликала працівників культурно-освітнього фронту звернути особливу увагу на хутори та присілки гірських округ і сприяти тому, щоб молодь, яка закінчила школи неписьменних, здобувала дальшу освіту в школах робітничої і сільської молоді³⁰. Питанню ліквідації неписьменності і малописьменності присвячені були численні наради в облвиконкомі працівників освіти й громадських діячів, окружні наради голів сільських Рад та директорів шкіл. Тільки протягом 1951 р. і половини 1952 р. виконком обласної Ради депутатів трудящих це питання розглядав на своїх засіданнях 8 разів, а облвно з 1 жовтня 1951 р. по 15 квітня 1952 р. видав у цій справі 11 розпоряджень та 4 накази до окружних, міських відділів народної освіти³¹.

Величезна, копітка робота партійних і радянських органів не пропала даремно. До кінця 1951/52 навчального року по ліквідації неписьменності працювало 12 шкіл, 393 гуртки та індивідуально навчалось майже 1,5 тис. чоловік; по ліквідації малописьменності працювало 29 шкіл, 749 гуртків та індивідуально навчалось понад 2 тис. чоловік. У цій системі працювало понад 2 тис. учителів, 600 культармійців і 280 громадських методистів, благородна діяльність яких була винагороджена успішним складанням іспитів майже 9 тис. неписьменних та малописьменних³².

Але остаточно ліквідація неписьменності серед дорослого населення в області ще не була завершена. За даними звітів шкіл ліквідації неписьменності з 1 січня 1951 р. по 1 січня 1954 р. в області з 10 656

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 53.

²⁸ ДАЗО, ф. Р-294, оп. 8, спр. 29, арк. 51.

²⁹ Там же, оп. 10, спр. 395, арк. 2, 16—17.

³⁰ Там же, спр. 396, арк. 5; спр. 395, арк. 9.

³¹ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 862, арк. 2—3.

³² Там же, арк. 4, 3.

неписьменних було навчено 8853 чоловіки³³. Як і у попередні роки, найбільше неписьменних на 1 січня 1954 р. спостерігалось у гірських округах — Тячівській і Рахівській, населення яких, досить розсіяне, проживало далеко в горах³⁴. На 1 січня 1955 р. ще нараховувалось 922 неписьменних і 4112 малописьменних, з якими успішно проводилось навчання в школах та гуртках³⁵. Архівні дані свідчать, що на кінець другого етапу, тобто приблизно до кінця 1955 р., у Закарпатті неписьменність в основному була ліквідована*.

На третьому етапі, що триває й по сьогодні, боротьба з залишками неписьменності привела до перетворення Закарпаття в область суцільної письменності, а боротьба з малописьменністю в буквальному розумінні слова стала переростати в боротьбу за загальну восьмирічну та десятирічну освіту, бо безмежним є людське прагнення до вершин культури.

Слід підкреслити, що навчання у школах грамоти і малописьменних проводилось в області виключно рідною мовою громадян. А в селах з угорським та румунським населенням організовувалися курси і гуртки для вивчення російської та української мов.

Чималі труднощі в справі ліквідації неписьменності і малописьменності полягали в тому, що значна частина людей, з якими мало проводилось навчання, працювала на віддалених підприємствах. Особливо це стосувалось лісорубів, які перебували далеко в горах, а додому повертались тільки один раз на тиждень — у неділю. Тому на лісозаготівлях стали практикувати навчання неписьменних і малописьменних лісорубів на місці роботи, безпосередньо в лісових хатах-колибах. Так робили, наприклад, у Воловецькій та Воловській округах, які навіть почали змагатись за кращу роботу серед лісорубів. По Воловській окрузі у 1947/48 навчальному році понад 270 лісорубів тільки в хатах-колибах успішно закінчили школи грамоти і малописьменних. Добрим організатором показав себе культармієць цієї округи М. В. Сятиня, який у 1947/48 навчальному році безпосередньо на лісосіках навчив грамоті 22 чоловіки³⁶. Але так було, на жаль, не всюди. Окремі керівники, особливо в лісгоспах і ліспромгоспах Рахівської, Тячівської та Свалявської округ, де було найбільше неписьменних і малописьменних, не створювали відповідних умов для навчання робітників. Наприклад, на семи лісопунктах Свалявського ліспромгоспу нараховувалось чимало неписьменних і малописьменних, проте адміністрація не виявляла жодної турботи про їх навчання. І це було вже в 1952 р.!³⁷

Великим завойованням молодой Радянської влади на Закарпатті є визволення жінок-трудівниць з пут вікового принизливого гноблення, безпросвітної темряви і безкультур'я. В основному жінки, як і чоловіки, відвідували школи і гуртки грамоти та малописьменних, а для багатодітних матерів застосовувалось індивідуальне навчання. Чимало жінок засвоювало грамоту вдома при допомозі своїх дітей-школярів. Найкраще робота по ліквідації неписьменності та малописьменності серед жінок проходила по Мукачівській, Виноградівській, Воловецькій і Воловській округах³⁸.

³³ ДАЗО, ф. Р-294, оп. 10, спр. 911, арк. 11.

³⁴ Там же, арк. 12.

³⁵ Там же, опр. 921, арк. 59.

* Тільки протягом перших двох етапів боротьби з неписьменністю і малописьменністю Радянська влада виділила на ці потреби понад 10 млн. крб.

³⁶ Там же, ф. Р-165, оп. 2, спр. 74, арк. 27.

³⁷ Там же, ф. Р-294, оп. 8, спр. 29, арк. 25; ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 862, арк. 12.

³⁸ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 214, арк. 69.

Велика увага приділялася також підвищенню грамотності серед допризовників.

Великою заслугою вчителів Закарпаття була їх самовіддана і копітка праця по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення циганської народності, яке ніколи доти ніде не навчалось. Звичайно, становище ускладнювалось тим, що переважна більшість циган вела кочовий спосіб життя. Приклад наполегливої роботи показала завідувача початковою школою с. Середне на Ужгородщині Е. А. Дорош, яка в 1947/48 навчальному році охопила навчанням у циганському таборі 22 неписьменних. Щоб полегшити їй пошукати для циган оволодіння грамотою, вчителька робила перерви, під час яких влаштовувалась декламація або кращі музиканти грали на скрипці. Заслугує на увагу сумлінна праця вчительки Ратовецької семирічної школи цієї ж округи В. Ю. Герзанич, яка залучила до навчання 18 малописьменних циган³⁹. Непоганих наслідків у цій справі домоглись в 1951/52 навчальному році вчителі Рівненської семирічної школи Мукачівської округи Барта, Пуйо, Бумба, Ацел⁴⁰. Добре попрацював з неписьменними циганами вчитель початкової школи № 7 м. Берегового тов. Гомба, який навчив грамоті 16 чоловік. На Берегівщині в с. Береги директор семирічної школи І. Пацкан та вчитель Й. Форій у 1947/48 навчальному році успішно ліквідували неписьменність у 36 циган. Непогано ця робота проходила у сс. Батрадь, Вузлове, Гать тієї ж округи⁴¹. Значну роль у ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення циганської народності відіграло рішення виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих від 25 лютого 1954 р. «Про посилення культурно-виховної та роз'яснювальної роботи серед громадян циганської народності та про трудовлаштування їх в колгоспах, радгоспах і підприємствах області»⁴².

В організації навчання неписьменних і малописьменних велике значення мала діяльність сільських Рад та їх голів. Але особливо дійову, практичну допомогу подали сільради таких сіл, як Хижа, Чорнотисів, Підвиноградів, Велика Паладь Виноградівської округи, Нова Розтока, Пашківці, Котельниця Воловецької округи, Загорб, Люта, Ставне, Лубня Великоберезнянської округи. Добре попрацювали в 1951/52 навчальному році голови сільрад у ряді місць Ужгородської округи⁴³. Але все ж гальмом у роботі шкіл грамоти і малописьменних майже скрізь було не завжди достатнє, особливо на перших порах, забезпечення їх гасом, лампами, а часом зошитами та підручниками.

Величезною, справді героїчною була праця вчителів і культармійців, які з честю виконували покладені на них партією й урядом важливі завдання. Самовідданість у справі залучення людей до шкіл виявила, наприклад, учителька з с. Лалове Мукачівської округи В. В. Гортолані, яка наполегливо домагалась того, щоб всі учні добре відвідували школу. «Я не допущу,— говорила ентузіастка,— щоб розпочата нами робота зірвалася. Буду працювати день і ніч, буду ходити з хати до хати і доб'юся того, що школу будуть відвідувати всі учні — громадяни села»⁴⁴. Вчитель с. Ключарки цієї ж округи Ю. Ю. Фогель також до-

³⁹ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 74, арк. 71—72; спр. 101, арк. 47.

⁴⁰ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 862, арк. 5.

⁴¹ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 406, арк. 9; спр. 74, арк. 130.

⁴² Там же, ф. Р-1709, оп. 1, спр. 14, арк. 13—14.

⁴³ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 191, арк. 26—27; спр. 295, арк. 7; спр. 524, арк. 16; спр. 406, арк. 7.

⁴⁴ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 82, арк. 20.

мігся повної явки учнів на заняття⁴⁵. Справжніми патріотами виявились на Мукачівщині вчитель с. Софія М. І. Швордак, учителька с. Лісарня І. М. Варваринець, культармієць с. Жборівці В. П. Ващенко⁴⁶.

Ніколи не забудуть колишні неписьменні з будинку інвалідів Вітчизняної війни м. Мукачового вчительку М. В. Сидор, а малописьменні будинку інвалідів праці — вчительку М. Ф. Сільвай, які не тільки навчали грамоті, виховували людей, але й виявляли до них справжню материнську турботу⁴⁷.

У с. Гукливому Воловецької округи вчителька М. І. Козаченко при допомозі сільради і партійної організації зуміла за короткий час ліквідувати неписьменність 70 чоловік. Завідуючий школою в с. Ялове цієї ж округи Ю. Ю. Ламбрух, мобілізувавши громадськість села і культармійців, забезпечив успішну ліквідацію неписьменності, а з малописьменних організував драмгурток, силами якого поставив на сцені сільського клубу ряд п'єс; виручені гроші були використані на придбання взуття та одягу для учнів-сиріт. Аналогічну роботу серед населення в цій же окрузі проводили завідувачі Новорозтоцької початкової школи І. Г. Савчинець і Пашковецької семирічної школи тов. Ряшко⁴⁸. Учитель Іршавської семирічної школи І. Г. Ляльто використовував на заняттях кіноапарат, чим викликав зацікавлення у слухачів і домігся кращого відвідування. Значних наслідків досягли вчителі Заднянської семирічної школи Іршавської округи, зокрема К. І. Клименко⁴⁹. Вчителька Тячівської семирічної школи з угорською мовою навчання Г. І. Сокач зуміла так організувати заняття, що, крім неписьменних, школу відвідувало чимало письменних, бажаючих поповнити свої знання. Добре попрацювали над ліквідацією неписьменності і малописьменності в цій же окрузі вчителі с. Бедевля І. І. Русанюк, Т. З. Зизень, Г. Н. Шаповаленко, а також весь педагогічний колектив Новоселицької семирічної школи на чолі з директором тов. Мункачій⁵⁰. Сумлінною працею в м. Береговому відзначилися вчителі А. Ортутай, Т. Попович, А. Новак, В. Шпола та ін.⁵¹

Працівники шкіл у Виноградівській окрузі відмовились від зарплати за роботу по ліквідації неписьменності та малописьменності, розцінюючи її як почесний громадський обов'язок перед народом. Серед них зразковими були педагогічні колективи м. Виногорова, а також найбільш забитих колись і відсталих у культурному відношенні сіл Бижа, Новоселиця і Чорна⁵².

Добре відоме на Равицьщині ім'я колишнього громадського методиста-вчителя з с. Великий Бичків А. О. Кузьмика, який багато сил віддавав праці з неписьменними і малописьменними⁵³. Завідуючий Костинськорозтоцької початкової школи Ю. І. Халахан перший на Великоберезнянщині в 1947/48 навчальному році ліквідував неписьменність серед жителів свого села⁵⁴. Важко виділити когось у Воловській окрузі, бо там усі без винятку вчителі у всіх селах працювали найкраще на ділім Закарпатті.

⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 100, арк. 8.

⁴⁶ Там же, спр. 15, арк. 14; спр. 74, арк. 139; спр. 18, арк. 146.

⁴⁷ Там же, спр. 74, арк. 99; спр. 191, арк. 6.

⁴⁸ Там же, спр. 74, арк. 23, 39; спр. 295, арк. 7; спр. 406, арк. 9.

⁴⁹ Там же, спр. 295, арк. 6; спр. 524, арк. 45.

⁵⁰ Там же, спр. 74, арк. 79; спр. 524, арк. 2; спр. 638, арк. 5—6.

⁵¹ Там же, спр. 74, арк. 90.

⁵² Там же, спр. 295, арк. 10; спр. 101, арк. 49; спр. 191, арк. 20; спр. 295, арк. 6; пр. 74, арк. 117.

⁵³ Там же, спр. 79, арк. 2.

⁵⁴ Там же, спр. 74, арк. 112.

Для популяризації роботи кращих учителів у ряді округ практикувалось проведення відкритих уроків.

Значну допомогу вчительським колективам у боротьбі з неписьменністю і малописьменністю подавали піонерські, комсомольські та учнівські організації. Наприклад, уже в 1945/46 навчальному році піонери однієї Рахівської середньої школи ліквідували неписьменність серед 100 чоловік дорослого населення, а піонери з Бабичпокутянської семирічної школи Мукачівської округи, де старшою піонервожатою працювала тов. Олійник, навчили грамоті 75 чоловік⁵⁵. Добре була організована допомога піонерів Лютянської і Ставненської семирічних та Сухівської початкової шкіл у Великоберезнянській окрузі⁵⁶. Активними культармійцями виявились у Воловській окрузі учень с. Нижній Студений І. Гоблик та учні семирічної школи с. Колочава В. Дербак, М. Іваниш та В. Шемет⁵⁷.

Колишні неписьменні і малописьменні, що здобули освіту, звертаються з словом гарячої подяки до рідної Комуністичної партії і Радянської влади за батьківське піклування про піднесення їхнього культурно-освітнього рівня. Житель с. Лісарня на Мукачівщині А. І. Мигалко говорив: «Ми знали, що поки не прийдуть до нас радянські брати, нам бути неуками, і ми чекали той час дуже»⁵⁸. Житель с. Чорна Виноградівської округи М. І. Богаш, навчившись грамоті, з гордістю заявив: «Тепер мене фальшивими вістями ніхто не підведе, зараз я сам перевірю з газети». А 65-річна М. В. Лупич з с. Буківцеве на Великоберезнянщині схвильовано, із сльозами радощів промовила: «Я дуже вдячна Радянській владі за те велике добро, що дожиласть того моменту, коли знаю написати письмо своєму синові». 17-річний І. Лакатош з с. Рокосів Хустівської округи у листі до редакції обласної газети писав: «І батько, і дід, і прадід мій були лісорубами, і всі вони були неписьменними. Я буду першим з нашого роду Лакатошів, що буду вміти читати, писати, за що буду вічно вдячний вчителю (М. А. Тодавчик.— І. Б.), більшовицькій партії та Радянській владі, що допомогли мені вийти з темряви»⁵⁹.

Подібних хвилюючих подяк від людей, піднятих з темряви до світла, можна навести безліч. Це ще й ще раз доводить, що поширення грамотності серед населення було разом з тим сповненою глибокого переконання й ентузіазму боротьбою за піднесення загальної культури трудящих, за створення нової людини. В свій час М. І. Калінін, говорячи про важливість ліквідації неписьменності і малописьменності, відзначав: «...з зовнішнього боку, може це й непомітна справа, може про це не напише жоден історик, але в мене нема ніякого сумніву в тому, що ця робота виявиться вагомою одиницею в загальному комуністичному будівництві, що ця робота буде винагороджена своїми великими результатами»⁶⁰. Ця оцінка повністю відноситься і до Закарпаття, де ліквідація неписьменності і малописьменності відкрила людям шлях до оволодіння скарбами культури і дала змогу партії залучити сотні тисяч трудящих до свідомої й активної участі в соціалістичному і комуністичному будівництві.

І. Ф. БУРКАЛО

⁵⁵ ПАЗО, ф. 1, оп. 1, од. зб. 57, арк. 44.

⁵⁶ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 524, арк. 16; спр. 191, арк. 24.

⁵⁷ Там же, спр. 15, арк. 14.

⁵⁸ ПАЗО, ф. 1, оп. 2, од. зб. 82, арк. 8.

⁵⁹ ДАЗО, ф. Р-165, оп. 2, спр. 74, арк. 114, 117, 139.

⁶⁰ М. І. Калінін. Про виховання і навчання. Вибрані статті і промови, К., 1960, стор. 252.

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ВОЛИНИ НАПЕРЕДОДНІ ЖОВТНЯ 1917 р.

Волинська губернія, яка за своїми розмірами перевищувала всі губернії України¹, в економічному відношенні до жовтня 1917 р. була однією з найвідсталіших. В 1913 р. на Волині проживало понад 4 млн. чоловік², з них міське населення становило тільки 8,9%³. Проте досліджень про становище селян Волині напередодні 1917 р. опубліковано дуже мало⁴, а деякі положення окремих друкованих праць потребують уточнення. Так, З. Д. Вахбейт помилково вважає, що в 1905 р. куркульських господарств на Волині було 22,2%⁵. За даними Л. Г. Ильчук, куркульські двори становили 17%⁶, але це явне перебільшення.

Справжнє соціально-економічне становище селянства Волині допомагають розкрити такі видання: «Статистика землевладения 1905 г.», «Материал подворной переписи Волынской губернии 1910 года», «Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям», «Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 року». Але до цих статистичних джерел потрібно підходити критично, оскільки, наприклад, «Статистика землевладения 1905 г.» не включає безземельні двори, а забезпеченість селян надільною землею показує, поділивши всю общинну землю на кількість дворів, які мають наділи в даному селі⁷. В подвірному переписі 1910 р. немає даних про розподіл худоби і реманенту серед різних груп селянських господарств, не показана площа землі кожної з них. Всеросійський сільськогосподарський і поземельний перепис 1917 р. на Волині охоплював тільки сім східних повітів з 12⁸.

Незважаючи на недоліки цих, а також інших статистичних матеріалів, вони дають, однак, можливість зробити деякі висновки про аграрні відносини та соціально-економічне становище селянства на Волині в дореволюційний період.

На Правобережжі України, зокрема на Волині, особливо багато землі було в поміщиків. В 1905 р. їм належало на Україні 24,5% загальної земельної площі, на Правобережжі — 34,8%⁹, на Волині — 35,4%¹⁰. Крім того, на Волині 11,3% землі володіли держава, церква та

¹ Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904—1911 гг., Житомир, 1911, стор. 1.

² Статистический справочник по аграрному вопросу, вып. 1, М., 1917, стор. 6.

³ Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год, Житомир, 1915, стор. 53.

⁴ Н. И. Петровский. Экономика Житомирщины накануне Великой Октябрьской социалистической революции (1901—1917 гг.), Автореферат кандидатской диссертации, Житомир, 1951; З. Д. Вахбейт. К вопросу о социально-экономическом развитии и положении рабочих и крестьян Волынской губернии Юго-Западного края России в конце XIX и начале XX ст., Научные труды Житомирского сельскохозяйственного института, т. IV, К., 1957; К. О. Кисельов. Селянський рух на Волині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. VI, Житомир, 1957; Л. Г. Ильчук. Социалистические преобразования в сельском хозяйстве Украины в 1917—1929 гг. (по материалам Волыни), Автореферат кандидатской диссертации, К., 1964.

⁵ З. Д. Вахбейт. Назв. праця, стор. 8.

⁶ Л. Г. Ильчук. Назв. праця, стор. 8.

⁷ А. И. Скворцов. Хозяйственные районы Европейской России, вып. 1, Сиб, 1914, стор. 18.

⁸ Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям, т. V, вып. 2, М., 1923, стор. VI, VII.

⁹ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, К., 1949, стор. 78.

¹⁰ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России, Спб., 1907, стор. 56—57, 100.

різні установи. 8,5% — було власністю духовництва, купців, міщан та інших осіб. Селянство мало тільки 44,8%, тобто менше половини всієї земельної площі¹¹.

На 2 587 поміщицьких володінь припадало понад 2044 тис. дес., а більше половини цієї землі належало 417 великим поміщикам, у кожного з яких було понад 1000 дес.¹² Графи Потоцькі в Новоград-Волинському, Ізяславському, Старокостянтинівському і Дубенському повітах мали понад 73 тис. дес.¹³ Нашадки Терещенка тільки на Волині володіли понад 38 тис. дес.¹⁴ Експлуатуючи трудящі маси, чотири спадкоємці Терещенка одержали протягом 1911—1914 рр. понад 5 млн. крб. прибутку і понад 1360 тис. крб. капіталів погашення¹⁵. На Волині мали свої великі володіння Богуші, Мазараки, Радзівілли та інші земельні магнати.

А основна маса селянства у той час ледь животіла від малоземелля і безземелля. На Волині середній розмір надільної землі одного двору становив 7,8 дес.¹⁶ Але й вони були розподілені нерівномірно між селянами. Ще нерівномірніше надільна земля розподілялася в межах повіту, по сільських громадах. В середньому на один селянський двір припадало в Ковельському і Луцькому повітах 12,1 дес., Овруцькому — 10,6, Ровенському — 8,5, Новоград-Волинському — 8,1, Володимир-Волинському — 7,7, Острозькому — 7,4, Дубенському — 7,2, Житомирському — 6,6, Заславському — 6,2, Кременецькому — 5,2, Старокостянтинівському — 4,3 дес.¹⁷

Щоб вірніше визначити класову диференціацію, поділимо сільські повіти на дві групи: в першій на селянський двір припадало землі більше від середнього розміру по губернії, у другій — менше від середнього. Це тим більш необхідно, що в північних повітах, де забезпеченість селян надільною землею перевищувала середній рівень, було особливо багато непридатних для землеробства ґрунтів.

Аналіз статистичних даних показав, що 57,7% бідняцьких селянських дворів мали тільки 36,7% землі, в той час, як 11,6% куркульських господарств зосереджували в своїх руках 26,1%.

Крім надільної, у селян була ще купча земля. Аналізуючи аграрні відносини в Росії на рубежі XIX—XX ст., В. І. Ленін писав, що «із всієї землі, яку селяни придбали в особисту власність, «від $\frac{2}{3}$ до $\frac{3}{4}$ перебуває в руках дуже незначної меншості заможних дворів. Те саме стосується, звичайно, до купування земель селянськими громадами і товариствами»¹⁸.

Як у світлі ленінських висновків стояла справа з купчою землею? В 1905 р. у селян Волинської губернії її було 285 093 дес.¹⁹, а в 1914 р. — 692 тис. дес.²⁰, які розподілялись так: у бідняків — 34 600 (5%), середняків — 138 400 (20%) і у куркулів — 519 000 десятин (75%).

¹¹ Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901—1922 гг., М., 1923, стор. 54.

¹² Статистика землевладения в 1905 г., стор. 56.

¹³ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли, Житомир, 1913, стор. 69—158.

¹⁴ Краткое описание имений наследников Федора Артемьевича Терещенко, К., 1896, стор. 2—77.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 830, оп. 1, спр. 1018, арк. 1—2.

¹⁶ Сельское хозяйство России в XX веке, стор. 68—69.

¹⁷ Статистика землевладения 1905 г., вып. 41, стор. 50—51.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 82.

¹⁹ Статистика землевладения 1905 г., вып. 41, стор. 12—13, 14—27.

²⁰ Сельское хозяйство Украины, Харьков, 1923, стор. 114.

Більш важке для з'ясування питання про орендні відносини. В. І. Ленін у 1918 р. писав, що за числом «орендуючих дворів, безсумнівно, більшість орендарів орендує з нужди. Для величезної більшості селян оренда є кабала. За кількістю орендованої землі, безсумнівно, не менше половини її перебувало в руках заможного селянства, сільської буржуазії, яка організує капіталістичне землеробство»²¹. Цей висновок В. І. Леніна повною мірою стосується і до Волинської губернії.

Джерелом визначення орендних відносин на Волині є «Матеріали подворной переписи Волинской губернии 1910 года». З цього документа видно, що в 1910 р. селяни орендували 118 195 дес. землі, в тому числі 62 337 дес., тобто більше половини, припадало на безземельні господарства²². В той же час селяни здавали в оренду 33 285 дес. власної ріллі, причому 18 497 дес. здавали 5 440²³ тих, що не обробляли землю. Це були власники малоземельних, нужденних господарств, позбавлені можливості користуватися своєю землею. Вони здавали в оренду крихітні ділянки і йшли працювати в поміщицькі маєтки, на промислові підприємства або наймалися батракувати до заможних селян. Куркулі орендували 41 894 дес., а в оренду здавали тільки 739.

В період столипінської реакції і наступні роки відбувалась дальша диференціація селянства. Зростала, з одного боку, кількість куркулів, а з другого — селянської бідноти.

Особливо важливою для ведення господарства є наявність орної землі. За переписом 1910 р. на Волині 439 811 селянських дворів мали 1 766 512 дес. власної орної землі²⁴ і 78 835 дес. орендували у поміщиків²⁵. Розподіл орної землі за даними 1910 р. був такий: 57,7% бідняцьких дворів мали в середньому на господарство тільки по 2,2 дес., середняки — по 4,4, а куркулі — по 13,7 дес. Деякі куркулі володіли дуже великими земельними масивами. Наприклад, Бреславець в Овруцькому повіті мав 432 дес.²⁶

У бідняцьких та середняцьких господарствах не вистачало худоби і сільськогосподарського реманенту. За даними військовокінного перепису²⁷ у 1912 р. 36,9% цих господарств були безкінні. А безкінний селянин, як писав В. І. Ленін, це такий, що «став уже зовсім неімушим. Це — пролетар»²⁸. 7,4% дворів мали по одній, причому, здебільшого, поганій коняці. Однокінні селяни, за характеристикою, даною В. І. Леніним, це «маса бідноти і злиднів»²⁹. 39,6% селянських дворів належало по одній парі коней. Господарство з парою коней — це господарство того середняка, як вказував В. І. Ленін, який «у найкращий рік ледве-ледве зводить кінці з кінцями (та й то невідомо, чи зводить)»...³⁰ 16,1% селянських дворів губернії мали по 3 і більше коней. Це — переважно куркульські господарства.

Реманент у селян здебільшого був дуже примітивний. У 1910 р. майже на 440 тис. селянських дворів губернії налічувалось близько

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 79.

²² Матеріали подворной переписи Волинской губернии 1910 года, стор. 223.

²³ Там же.

²⁴ За столипінським указом від 9 листопада 1906 р. надільна земля, як і купча стала приватною власністю селян. Матеріали подворной переписи Волинской губернии 1910 года.

²⁵ Там же, стор. 229, 239.

²⁶ Список землевладельцев и арендаторов Волинской губернии, во владении конх находится не менее 50 дес. земли, стор. 168.

²⁷ Военно-конская перепись 1912 г., Петроград, 1914, стор. 5, 70—71, 184—197.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 339.

²⁹ Там же.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 115.

277 тис. плугів і близько 572 тис. борін з залізними зуб'ями. В той же час на селі було понад 122 тис. сох, 20 344 борони з дерев'яними зуб'ями³¹. Численні селянські двори не мали й примітивного сільськогосподарського реманенту. В 1917 р. зовсім безреманентних господарств в Житомирському повіті нараховувалось 46%, Новоград-Волинському — 39,3%³², Ізяславському — 41%, Ровенському — 26%³³.

В умовах малоземелля і зубожіння основну масу селянства дуже визискували поміщики й куркулі. Ланкова колгоспу «Перше Травня» Житомирської області, Герой Соціалістичної праці Н. Г. Заглада, згадуючи своє дореволюційне життя на Волині, писала: «Народилася у сім'ї наймита. Бідна селянська сім'я. Півдесятини землі та робочі руки — оце і все наше багатство у ті роки. Удома п'ятеро дітей, п'ятеро голодних ротів. Стара хата з підсліпуватим вікном, хто-небудь загляне у нього з вулиці, і в хаті одразу темно робиться. Не завжди можна було і хліба уволу поїсти. Відріже мати нам по скибці і на дуже високе місце буханку покладе, щоб дістати не змогли, щоб на вечерю залишилось. З восьми років я вже сама у куркулів наймитувала»³⁴.

Нестерпні умови існування примушували незаможного селянина бігти з рідної домівки світ за очі. Багато бідняків і середняків, шукаючи виходу з тяжкого становища, переселялися до Сибіру. Сім хазяїв с. Пашин Овруцького повіту, у яких було від 4 до 7 чоловік сім'ї, 21 лютого 1908 р. писали міністру землеробства, що мають мало землі, живуть дуже бідно і просять переселити їх за Урал, бо неспроможні прогодувати своєї родини «навіть насущним хлібом, змушені підшукувати для себе у вільних краях землю для переселення із сім'ями, щоб мати вдосталь хліба»³⁵. Але бідним селянам, які їхали на поселення до Сибіру, було дуже важко прижитися на новому місці і частина з них поверталася.

В тяжкому становищі опинились ті селяни, які, не дочекавшись дозволу на переселення, їхали до Сибіру шукати вільні землі самостійно. Про таких агент обласної земської переселенської організації м. Омська 26 травня 1910 р. в доповідній записці Волинській губернській землевпорядній комісії писав: «Становище цих нещасних самовільців не піддається ніякому описові... Приїхали вони сюди з грішми, хоч і невеликими, сподіваючись на одержання землі. Тепер, після 3—4 років життя у Сибіру — все це проїдено. Продано одержану землю, що має яку-небудь цінність. Повернутись назад, додому, вони не можуть — немає на це ніяких коштів, та й самого цього «додому» для них не існує: там вдома у них нічого не залишилось... Не вистачає сил ні слухати, ні дивитись щодня, як, прийшовши до тебе за порадою, сивий старик у лахмітті ридає, мов дитина, і розповідає про те, як його сім'я по три-чотири дні не бачить хліба»³⁶.

Протягом 1906—1915 рр. з Волинської губернії переселялося 50 613 чоловік і повернулось 7 867, тобто 15,5%³⁷. Багато селян Волині, як і інших західних районів України, шукали кращих заробітків і життя в США. Але наслідки цього були прямо протилежні тим, на які вони роз-

³¹ Матеріали подворної переписи Волинської губернії 1910 г., стор. 237.

³² Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 206, оп. 1, спр. 89, арк. 12.

³³ Журн. «Продовольственное дело Волини», 1918, № 2, стор. 65.

³⁴ Газ. «Правда», 31 грудня 1962 р.

³⁵ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 777, арк. 274.

³⁶ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 86, арк. 284—285.

³⁷ Складено за джерелами: Сельское хозяйство России в XX веке..., стор. 30—31 і О. Погребинський. Століпінська реформа на Україні, стор. 44—45.

раховували. Тільки в 1910 р. з Новоград-Волинського повіту виїхало на заробітки в США 671 чоловік. Пізнавши «принади» американського образу життя, через один-два роки вони повернулись на батьківщину³⁸.

В губернії за царизму не дбали про охорону здоров'я селян. На 8239 населених пунктів було тільки 232 лікувальні дільниці і фельдшерські пункти. Нерідко до найближчого з них було 40, а то й більше кілометрів. Більшість селян, по суті, залишалась без медичної допомоги, на поталу різних чаклунів. За умов злиденного життя, тяжкої праці, хронічного недоїдання, відсутності елементарних санітарно-гігієнічних заходів на Волині дуже часті були епідемічні захворювання³⁹ з великою кількістю смертельних випадків. З тисячі народжених хлопчиків до призовного віку доживало тільки 547⁴⁰, але й ті далеко не всі мали задовільне здоров'я. В 1913 р. із загальної кількості призовників, які пройшли медичну комісію, 11,4% виявились зовсім непридатні до військової служби⁴¹.

Трудащі маси губернії були темні й затуркані. В 1914 р. письменних у Росії було 33%⁴², на Україні — 24%, а на Волині — тільки 3,6%⁴³. Серед небагатьох шкіл на Волині, головним чином, початкових, не було жодної з українською мовою викладання. Пануючі класи Росії ревно проводили свою великодержавну шовіністичну політику.

Волинь царизм вважав однією з своїх опорних губерній у боротьбі з революційним рухом, і експлуататори почували тут себе досить спокійно. Однак і на Волині зростали й міцніли революційні сили. Добрим учителем робітників і селян було саме життя. Політичне безправ'я і жорстока поміщицько-капіталістична експлуатація повсякденно переконували трудящих у необхідності рішучої боротьби за своє визволення.

Велика роль у пробудженні революційної свідомості трудящих і в досягненні перемоги над чорними силами реакції належить В. І. Леніну і створеній ним більшовицькій партії.

На Волині до 1917 р. у зв'язку з нечисленністю робітничого класу, а також царськими репресіями з часу поразки першої російської революції не було соціал-демократичних організацій і навіть профспілок. Але все ж ленінські ідеї та відгомін великих революційних подій і суспільних потрясінь доходили до трудящих Волинської губернії, де революційно настроєні робітники й інтелігенти розповсюджували марксистсько-ленінські видання, провадили організаторську роботу. Так, тільки в Житомирському, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах протягом 1904—1909 рр. царська охранка вилучила у «неблагонадійних» кілька тисяч примірників забороненої літератури, зокрема твори Маркса, Енгельса, праці В. І. Леніна «Що робити?», «До сільської бідноти», «Завдання російських соціал-демократів» і багато інших⁴⁴. 19 березня 1912 р. у чиновника Шумського поштово-телеграфного відділення Кременецького повіту Василя Поліщука під час обшуку знайшли написані від руки пролетарський гімн «Інтернаціонал» та пісню

³⁸ Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда, Житомир, 1912, стор. 181.

³⁹ Обзор деятельности Волинского земского управления за 1904—1911 гг., Житомир, 1911, стор. 49.

⁴⁰ А. А. Нестеренко. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков, М., 1954, стор. 263.

⁴¹ Статистика України. Серія XV, Харків, 1926, стор. 105.

⁴² Журн. «Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки», 1956, № 11, стор. 21.

⁴³ Журн. «Известия Академии педагогических наук РСФСР», 1955, № 65, стор. 105.

⁴⁴ Газ. «Радянська Житомирщина», 25 вересня 1955 р.

«Варшав'янка»⁴⁵. На Волині в 1912—1913 рр. діяли читачі й кореспонденти ленінської газети «Правда»⁴⁶.

Під час нового революційного піднесення в країні посилилася боротьба селян за землю. В серпні 1911 р. селяни села Ляховець Коднянської волості Житомирського повіту самовільно пасли худобу на клеверному полі поміщика Терещенка. В ніч на 17 серпня урядник і 18 кінних стражників намагалися загнати селянських коней з поля в економію. Селяни, озброївшись кілками, відбили у стражників своїх коней. Вдень близько 1500 селян зібрались на сільську сходку. Тут знову відбулася сутичка з охоронцями царського ладу. Одного селянина було поранено кулею, шестеро заарештовано. Однак поміщик пішов на поступки⁴⁷.

В лютому 1912 р. в с. Ромейки Городецької волості Луцького повіту селяни не допустили судового пристава й трьох поліцаїв стягувати з них близько 500 крб. на користь поміщика Рибникова за те, що вони самовільно випасали худобу на його полі. Нічого не домоглись тут пристав з урядником і тоді, коли приїхали з десятима кінними стражниками. Втихомирити селян вдалося тільки з допомогою поліцаїв і 79 стражників⁴⁸.

Саме в той час Волинське губернське жандармське управління констатувало, що серед селян Кременецького повіту помічається прагнення до розширення своїх земельних ділянок і погляд на поміщиків «як на свого ворога»⁴⁹.

Процес революціонізування робітників і селян прискорився під час першої світової війни, яка підвела їх впритул до нової революції. Усім своїм тягарем і страхіттями світова бійня лягла на прикордонні райони тих європейських країн, що воювали. Влітку 1915 р. повіти Ковельський, Володимир-Волинський і частково Луцький, Ровенський, Дубенський та Кременецький зайняв ворог. Решта Волині стала місцем боїв і прифронтовою зоною⁵⁰. 49,9% найбільш працездатних дорослих чоловіків губернії було мобілізовано в армію⁵¹, де під впливом армійських більшовиків зростала їхня політична свідомість.

Отже, дослідження показують, за яких тяжких умов жила основна маса селянства Волині до жовтня 1917 р., що й обумовило ті процеси, які тут відбувались під час громадянської війни. Вивчення історії до революційного волинського села дає змогу ще краще бачити й цінувати ті величні перетворення, що сталися тут за роки Радянської влади.

П. П. МОСКВИН

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1355, оп. 1, спр. 2463, арк. 210.

⁴⁶ Газ. «Радянська Житомирщина», 28 квітня 1962 р.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 2252, арк. 12—13.

⁴⁸ Там же, спр. 2315, арк. 9—10.

⁴⁹ Там же, спр. 2463, арк. 201.

⁵⁰ Журн. «Продовольственное дело Волини», 1918, № 1 (12), стор. 2.

⁵¹ Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям, т. V, вып. 2, М., стор. 18.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВУВАТИ УЧНІВ НА ГЕРОІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Радянська Батьківщина, повсюдно здобувши глибоку повагу як світоч миру, крокує до великих свят у житті нашого народу, Комуністичної партії і всього прогресивного людства — 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Підготовка до знаменних дат викликала нове піднесення трудової і політичної активності найширших мас трудящих СРСР. Величезне значення у цей час має виховання нової людини, зокрема підростаючого покоління.

Виховання на прикладах героїзму — найвпливовіше джерело виникнення патріотичних почуттів учнів, оскільки сьогоднішні діти, юнаки та дівчата внаслідок історичних обставин не пройшли тієї революційної боротьби й загартування, що випали на долю старшого покоління.

Тяжкі випробування витримав радянський народ у роки Великої Вітчизняної війни, коли фашизм силою зброї намагався повалити соціалістичний лад і зламати віру наших людей у комунізм. Але радянські воїни, трудівники тилу в найтяжчий час показували небачений героїзм, невтомно кували перемогу. Цілком вірно зазначав О. М. Толстой, що наша Вітчизна — колиска героїв, вогненне горно, де плавляться прості душі, стаючи міцними, як алмаз. Треба, щоб шкільна молодь знала цих героїв, усвідомила, як вони гартувалися, як мужнів їх характер.

Моральна чистота справи, що її обстоювали радянські люди в роки Вітчизняної війни, була важливим фактором невичерпної мужності, безприкладного героїзму, самовідданої готовності до самопожертви. З певності в правоті своєї справи народжувалися глибокі почуття радянського патріотизму, гордість за свою країну, відданість своїй соціалістичній державі.

Комуністична партія на всіх етапах революційної боротьби, соціалістичного й комуністичного будівництва постійно приділяє увагу вихованню всіх трудящих, молоді зокрема, у душі відданості ідеям комунізму, глибокої поваги до подвигів батьків, любові до наших Збройних Сил, знаходить найефективніші шляхи для забезпечення високого змісту політехнічного, трудового, морального, фізичного й естетичного виховання нашої молоді.

Більшість учителів республіки намагається, щоб кожний урок був ідейно спрямований, показував учням життєву правду. Вони вміло підбирають місцеві факти й ілюстративний матеріал, глибоко розкривають перед школярами величезні перспективи комуністичного будівництва, керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу.

Використовуючи нові форми, вдосконалюючи методи навчально-виховної роботи, вчителі особливу увагу приділяють вихованню почуття радянського патріотизму, прищепленню учням нетерпимого ставлення до будь-яких проявів аполітичності, нігілізму і т. д.

Творчо проводить навчально-виховну роботу вчитель історії Горлівської школи № 2 К. П. Хруслівський. Урок по темі «Жовтневе збройне повстання» відбувся в Ленінському залі школи. З невеликим повідомленням про участь горлівських робітників у збройному повстанні виступив один з його учасників. Він навів яскраві факти самовідданої боротьби робітників проти царського самодержавства, які слідували героїчним традиціям учасників першого збройного повстання, що вибухнуло в Донбасі в грудні 1905 р. Потім учні детально ознайомилися з матеріалами стендів, присвячених підготовці й проведенню Жовтневого збройного повстання 1917 р. Слід відзначити, що значну частину експонатів залу зібрали самі учні.

Проводячи урок про боротьбу за соціалістичну індустріалізацію та підготовку суцільної колективізації, вчитель детально пояснив, що горлівські машинобудівники, виконуючи завдання партії, першими в країні стали випускати врубівні машини, комбайни та ін. Вони — піонери в створенні радянського вугільного машинобудування. Вивчаючи з учнями історію зародження масового змагання в роки першої п'ятирічки, він детально пояснив, як на заводі з'явилися перші ударні бригади, приклад яких наслідували робітники інших підприємств, як виходили на роботу навіть у дні відпочинку, щоб якнайшвидше кувати індустріальну міць країни. Всі як один тоді приходили до верстатів, до своїх робочих місць, агрегатів, знаючи, що їхня праця — це праця в ім'я процвітання рідної Вітчизни.

Подаючи матеріал про трудовий подвиг радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни, вчитель схарактеризував героїчні діла робітників машинобудівного заводу, використав яскраві факти із спогадів робітників, чия праця високо

очинила Комуністична партія й Радянський уряд. Горлівський машинобудівний завод ім. С. М. Кірова нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, урядові нагороди одержали багато робітників. Учителі особливо підкреслює, що серед нагороджених — потомствених представників горлівських машинобудівників, чії діти й онуки нині вчать в школі.

Вихованню в дусі радянського патріотизму сприяють і свята, що їх влаштовує школа разом з ветеранами праці. Зв'язок учнів з трудівниками виробництва сприяє виробленню в шкільній молоді навичок колективізму, працьовитості та інших цінних рис.

Могутнім джерелом виховання учнів є ознайомлення їх з життям і діяльністю В. І. Леніна. Використовуючи на уроках історії, суспільствознавства та літератури історичні документи, спогади учасників героїчних подій, художню літературу, вчителі, знаючи, як образ В. І. Леніна запалює радянських людей на безприкладні подвиги в ім'я Батьківщини, показують глибину переконань, геніальну силу передбачення вождя, розкривають привабливі особисті риси Володимира Ілліча — скромність, надзвичайну людяність, високу чуйність, принциповість, невтомну працьовитість, вимогливість до себе.

Учні не тільки вивчають життя й діяльність великого Ілліча, а й на практиці знайомляться з впровадженням у життя ленінських ідей. Ще в 1960/61 навчальному році піонерські дружини шкіл Сумської області стали ініціаторами вивчення історії та сучасних досягнень підприємств, колгоспів, радгоспів, що носять ім'я В. І. Леніна. Цю важливу роботу ведуть тепер чимало піонерських і комсомольських організацій республіки.

Обладнано ленінські куточки, ленінські зали, а в багатьох школах Львівської, Донецької, Запорізької, Харківської, Чернігівської, Чернівецької областей, міст Києва та Севастополя організовано Ленінські музеї. Тільки у Львівській області діє 56 музеїв, 193 кімнати й 280 куточків В. І. Леніна. Загалом по республіці їх понад 10 тис.

Героїчні подвиги нашого народу вивчаються не тільки на уроках. Величезні можливості для цього відкриває позакласна та позашкільна робота. Крім відвідання музеїв, виставок, історичних місць, пов'язаних з бойовими діями та партизанським рухом, учні проводять збори дружин і загонів, конференції. Стали традицією краєзнавчі експедиції. Здійснюється республіканська туристсько-краєзнавча експедиція учнів «Шляхами Великого Жовтня», присвячена 50-річчю соціалістичної революції. Завдання експедиційним загонам дали Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Київський історичний музей, наукові установи АН УРСР, відомчі науково-дослідні інститути та ін.

Пошуки, збір та узагальнення матеріалів забезпечують величезний виховний ефект. В екскурсійній та туристській роботі вчителі, класні керівники, вихователі звертають увагу на використання активних форм, що прищеплюють учням самостійність, творчу активність, формують комуністичні риси характеру.

При Львівському палаці піонерів вперше в республіці відкрито музей піонерської слави, пізніше такі музеї з'явилися у багатьох школах. Учні школи № 6 м. Львова знайшли колишніх народних месників, зустрілися з двічі Героєм Радянського Союзу О. Ф. Федоровим. Гості школярів захоплююче розповіли про свої бойові дні. В школі було обладнано музей партизанської слави.

Чимало учнів львівських шкіл робили екскурсії на «Холм Слави» — місце, де поховані воїни, що полягли, визволяючи місто від фашистських загарбників. Під час однієї з екскурсій учні школи № 64 звернули увагу, що на могилі, крім імені і прізвища, більш нічого не сповіщалося про загиблих. Школярі вирішили відшукати родичів і близьких героїв і таким чином довідатися про їхній життєвий шлях. Це була нелегка справа. На допомогу прийшли працівники історичних музеїв Києва, Харкова, Чернігова, Одеси, Краснодона, Москви, музею оборони твердині на Волзі та ін. Зібравши всі необхідні матеріали, учні відкрили у себе в школі музей «Холм Слави», що завоював значну популярність серед трудящих міста, області й друзів з братніх республік та країн.

Велику роботу по вихованню учнів на героїчних традиціях веде педагогічний колектив Амвросіївської школи № 4 Донецької області. За ініціативою комсомольської організації тут створено музей імені М. І. Карнаухова — прекрасного представника ленінської гвардії комуністів. Розпочавши з дев'яти років трудове життя, він 1917 р. вступив до Комуністичної партії, брав активну участь у боротьбі за владу Рад у Донбасі, за відбудову всесоюзної кочегарки. М. І. Карнаухов був директором Амвросіївського цементного заводу, віддаючи багато сил та енергії розвитку виробництва, виявляючи велику увагу до робітників і службовців. У 1941 р., коли ворог підходив до Амвросіївки, М. І. Карнаухов очолив партизанський загін і залишився боротися з фашистами на окупованій ними території. Грудневої ночі героя схопили і після нелюдських катувань розстріляли.

В 1961 р. піонери м. Слов'янська, ідучи шляхами народних месників, знайшли погнуту кришку портсигара, всередині якої зберігся клаптик паперу з написом: «По-

мпраємо, але не здаємося. Хай живе Радянська влада! Смерть німецьким окупантам! Карнаухов». Хвилюючий документ було передано до шкільного музею Амвросіївської школи № 4. Так з кожним днем музей поповнювався цінними матеріалами про життя й діяльність героя.

В цій роботі найважливіше те, що учні самі поступово відкривають чудові риси людини, вірної своєму обов'язку перед народом, риси комуніста-ленінця. За встановленою традицією вони щоліта вирушають у похід по місцях дій партизанського загону М. І. Карнаухова.

Учні Степано-Кринської школи Амвросіївського району Донецької області під керівництвом учителів організували музей бойової слави «Шістнадцять сміливих». В роки фашистської окупації тут діяла молодіжна підпільна організація, очолена офіцером Радянської Армії А. А. Яровенком. Молоді месники пускали під укїс ворожі состави, порушували зв'язок, нищили фашистів і їхніх посіпак, систематично передавали через лінію фронту цінні матеріали про розташування гітлерівських військ, їх озброєння і т. д. Внаслідок доносу зрадника група підпільників загинула смертю хоробрих. Після визволення села 16 героїв було поховано в братській могилі.

Учні місцевої школи вивчили біографії учасників підпілля, їхні бойові подвиги. Створивши музей, шкільний колектив веде систематичну роботу по вихованню в учнів почуття радянського патріотизму. З старшокласників організовано групу екскурсоводів. У музеї приймають до комсомольської та піонерської організацій, відбуваються урочисті лінійки, збори. А в роковини визволення села від фашистських загарбників та в День Перемоги учні несуть почесну варту біля братської могили народних месників.

Змістова робота ведеться в школі-інтернаті № 7 м. Горлівки, вихованці якої покладають вінки до пам'ятника Леніну, на могили загиблих воїнів. В день народження Володимира Ілліча учні збираються навколо піонерського вогнища. В гості до них приходять з цікавими розповідями старі комуністи, разом з дітьми співають улюблених пісень Ілліча. Піонери переказують зміст книжок, які найбільше любив Володя Ульянов. Ленінське вогнище залишає в душах дітей незабутнє враження, і можна сподіватися, що ті, кому пов'язують червоний галстук, кому вручають значок з зображенням В. І. Леніна, запам'ятають на все життя цю урочистість, глибоко відчують і зрозуміють, що означає бути лєнінцем.

Напередодні відзначення 20-річчя перемоги радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками за ініціативою ради дружини в горлівській школі-інтернаті вирішили зібрати відомості про героїв, які визволяли рідне місто, про славний бойовий шлях військових частин, що носили назву «Горлівських», й на цій основі створити кімнату бойової слави.

Поблизу парку, в тіні молодих кленів поховано капітана Баранова, який загинув під час визволення Горлівки. Піонери IV-а класу вирішили дізнатися детальніше про героя. З допомогою міськкому КП України та архіву Збройних Сил СРСР діти довідалися про місце народження героя, написали туди, і скоро прийшов лист від батьків капітана: «Любі друзі, минуло чимало літ відтоді, як безжалісна смерть забрала в нас улюбленого сина. Та й досі не висохли сльози тяжкої втрати. І сьогодні, читаючи вашого листа, ми плачемо знову, але це сльози вдячності тим людям, які свято зберігають пам'ять нашого сина. Спасибі і ще раз спасибі».

Доти батьки не знали, де могила їхнього сина.

І ось у День Перемоги вчителі, вихователі й вихованці школи-інтернату зустрічали матір капітана Баранова — Устину Михайлівну та його сестер. Ці незнайомі люди стали близькими й рідними. Мати й сестри героя сердечно дякували педагогічному колективу й школярам за вшанування пам'яті дорогої їм людини. В той день піонерській дружині було присвоєно ім'я капітана Баранова. Учні пишаться цим. Вони розуміють, що, розкривши подвиги одного героя Великої Вітчизняної війни, вписали маленьку сторінку в історію нашої Батьківщини.

Вчителі багатьох шкіл Севастополя виховують учнів на героїчних традиціях рідного міста. Прийом до піонерів і комсомолу проходить в урочистій обстановці в Музеї флоту, на Малаховому кургані, Сапун-горі та інших пам'ятних місцях. Великий виховний вплив на молодь справляють тематичні вечори, збори, піонерські й комсомольські зльоти з виносом бойових знамен кораблів і частин тими людьми, які під цими знаменами боролися з ворогом. Проводяться «Дні героїв», свята вулиць, названих на честь героїв, влаштовуються молодіжні лекторії під девізом «Люби і знай своє місто», «Шляхами героїв — шляхами батьків», «Ми рапортуємо Леніну, ми рапортуємо революції».

Виховній роботі сприяє постійне спілкування учнів з людьми, які втілюють у собі живу історію міста. Неабияке значення має залучення школярів до роботи по виявленню й розкриттю ще не відомих подвигів. Понад 15 тис. дітей, об'єднаних у 500 пошукових загонів «Червоних слідопитів», ведуть дослідницьку роботу. За завданнями міськкому партії, міських музеїв вони зібрали чимало цінних документів про боротьбу й життя славних севастопольців, що дало можливість створити у школах музеї, зали, кімнати, куточки героїки Севастополя, Ленінські музеї, портретні

галереї Героїв Радянського Союзу, які одержали це високе звання у боях за місто. Учні школи-інтернату № 4 обладнали музей юного партизана-розвідника Валерія Волкова — колишнього учня школи № 2, на базі якої створено школу-інтернат.

Великого значення в Севастополі надається військово-патріотичному вихованню. З цією метою в школах введено посаду позаштатного заступника директора по відповідній роботі. Підбирають таких працівників з числа офіцерів запасу та відставників і затверджують на засіданнях бюро райкомів партії. В місті проводяться військові ігри, з одночасною участю в них до 2 тис. учнів. Останнім часом значно збільшилося число технічних гуртків військового профілю: радистів, сигнальників, морської справи, шлюпкових. У школі № 3 успішно працюють профільні піонерські загони «Юних моряків», «Юних прикордонників», «Юних дзержинців», штаб друзів ВМФ. Комсомольська організація носить ім'я Г. Гузова — колишнього учня школи, який загинув у боях за Севастополь. Учні взяли шефство над пам'ятником герою. Його ім'я навчено внесено в список комсомольської організації севастопольської школи № 3. Загони «Червоних слідопитів» Севастополя до 50-річчя Великого Жовтня збирають матеріали з теми «Крим революційний».

Змістовну роботу по військово-патріотичному вихованню організував Харківський обласний військовий комісаріат, працівники якого бувають у школах, допомагають пропагувати славні бойові традиції Збройних Сил, героїчні подвиги Радянської молоді в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Разом з учителями та активістами ДТСААФ вони домоглися того, що робота по військово-патріотичному вихованню шкільної молоді ведеться систематично, за спеціально розробленим планом, з залученням великого активу комуністів, комсомольців, ветеранів і воїнів Радянської Армії.

В Петрівській школі Балаклійського району створено музей історії села, добре обладнано наочну агітацію з військово-патріотичної тематики, куточок бойової слави, оформлено альбоми, присвячені випускникам школи, які мужньо відстоювали незалежність Батьківщини.

У травні 1965 р. колектив школи № 116 ім. Молодої гвардії м. Харкова провів свято «Бойової слави» на вулиці Культури. В колоні учасників Великої Вітчизняної війни на святі йшли генерали у відставці Ступін і Галькевич, колишні партизани Сухарева, Қасихіна, танкіст Антонов та багато інших героїв, чні груди прикрашають ордени і медалі. Колона ветеранів рухалася вулицею Культури повз почесну варту учнів старших класів. Під час мітингу, на який зібралось понад 7 тис. чоловік, включаючи і школярів, виступили секретар міськкому партії, генерал у відставці Галькевич, письменник Б. Котляров, школярка Наташа С.

У військкоматах Харкова ювілейні медалі «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» вручають ветеранам у присутності учнів, які під час цієї церемонії не залишаються байдужими, а разом з старшими розділяють почуття гордості за нашу велику Батьківщину, яка перемогла фашизм.

В традицію багатьох шкіл Харкова ввійшло проведення урочистих піонерських лінійок, присвячених пам'яті учнів, які віддали життя за Вітчизну. Останнім часом активізувалася робота по впорядкуванню братських могил, по увічненню пам'яті героїв. Так, у школі селища Високе комсомольці вирішили дізнатися про долю випускників 1941 р., і вже через рік стало відомо про славні діла багатьох, зокрема троє з них стали Героями Радянського Союзу. Пошук невідомих героїв ведуть учні багатьох шкіл Балаклійського, Ізюмського та інших районів.

«Ніщо так не скріплює колектив,— вказував А. С. Макаренко,— як традиція. Виховувати традиції, зберігати їх,— надзвичайно важливе завдання виховної роботи. Без традицій я вважаю неможливим правильне радянське виховання, тому що неможливе правильне виховання без могутнього колективу, який поважає свою гідність і відчуває своє колективне лице»¹.

Виховання на революційних і бойових традиціях активізує діяльність шкільних організацій, сприяє згуртуванню учнівських колективів, підготовці учнів до свідомої участі в комуністичному будівництві.

Прищеплюючи уням любов і відданість Батьківщині, рідній Комуністичній партії, школа вносить свій важливий вклад у виконання величних накреслень Програми КПРС. На уроках і в позакласній роботі школярі переконуються, що комуністи були і є найстійкішими, наймужнішими бійцями скрізь, на будь-якій ділянці. В боях і праці вони показують особистий приклад відваги і героїзму, ведучи за собою народ.

Завдання шкільних педагогічних колективів полягає в тому, щоб завжди нагадувати учням про безсмертні подвиги героїв, які не шкодуючи свого життя йшли в бій за визволення людства від фашизму.

Б. С. КОБЗАР

¹ А. С. Макаренко. О воспитании молодежи, М., 1951. стор. 231—233.

До історії міст і сіл Радянської України

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ»

Українська РСР є однією з найбільш розвинутих країн світу за рівнем освіти, за розвитком науки, літератури, мистецтва. В містах і селах республіки нараховується понад 35 тис. шкіл, 682 середні спеціальні навчальні заклади, 132 вузи¹. Процент фахівців з вищою освітою на Україні більший, ніж у будь-якій капіталістичній країні світу. Вчені, письменники, митці сцени, кінематографісти, художники, музиканти республіки зробили значний внесок у скарбницю загальнолюдської культури.

У двадцятишеститомному виданні «Історії міст і сіл Української РСР» буде показано культурний рівень населення дожовтневої України та величні перемоги, здобуті нашим народом під керівництвом Комуністичної партії у культурному будівництві за роки Радянської влади. Нариси повинні змалювати духовну велич нашого народу в усі часи, показати той ґрунт, на якому зросли такі видатні діячі вітчизняної культури, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка...

Така думка висловлюється у «Методичних вказівках»², затверджених Головною редакційною колегією «Історії міст і сіл Української РСР», якими повинні користуватись у своїй роботі авторські колективи, редакційні колегії томів, рецензенти та редактори нарисів з історії міст і сіл.

На превеликий жаль, аналіз рукописів, надісланих на рецензування до відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, свідчить, що деякі автори нехтують «Методичними вказівками» і не висвітлюють належним чином шляхи розвитку української, зокрема радянської, культури. Внаслідок цього чимало авторів недостатньо підкреслюють керівну роль Комуністичної партії у здійсненні культурної революції. Навіть у порівнянні кращих нарисів ці питання розглядаються у відриві від соціально-економічного життя суспільства. Не береться до уваги ленінське положення про існування двох культур у кожній національній культурі, не показуються здобутки дореволюційної демократичної культури. Деякі автори через недостатню обізнаність з конкретними фактами історії села чи міста наводять відомості стосовно всього району, області, навіть республіки.

Висвітлення питань культури часто зводиться до механічного переліку досягнень, виражених у цифрах, до того ж розпорошених по всьому рукопису, що не дає можливості скласти повну уяву про розвиток культури. Основну увагу автори зосереджують здебільшого на освіті та художній самодіяльності. Розповідаючи про перебування в якомусь населеному пункті видатних діячів культури, науки, мистецтва, не показують їх вплив на громадське й політичне життя.

Причиною таких недоречностей є зокрема те, що до написання нарисів залучаються переважно історики, економісти, філософи, а літератори, викладачі кафедр літератури і мови університетів, педінститутів, мистецьких вузів тощо, як правило, в авторські колективи входять тільки подекуди.

Як відомо, розвиток культури є невід'ємною частиною загальноісторичного процесу. Зрозуміло, що нарис, якому бракуватиме розділу про культуру, не може претендувати на всебічність і не відповідатиме вимогам, що стоять перед даним виданням. Отже, щоб допомогти авторам уникнути названих вище недоліків, необхідно викласти вимоги щодо висвітлення питань культури.

Насамперед, слід зауважити, що мета згаданих розділів — зображення духовного життя народу. Автори повинні показати зростання духовних потреб населення, умови, створені Радянською владою і Комуністичною партією для духовного розвитку особи. У дожовтневому періоді необхідно разом з тим показати волелюбність і працьовитість народу, його прагнення до освіти, науки, до духовного удосконалення.

Уточнюючи структуру, необхідно підкреслити, що у всіх нарисах — про області, області центри, великі міста та інші населені пункти — поруч з конкретними матеріалами, що характеризують ту чи іншу галузь культури, необхідно дати узагальнену оцінку розвитку культури в періоди феодалізму, капіталізму (зробивши підсумок

¹ Українська радянська енциклопедія, т. 17, стор. 419—423.

² Див. «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій і редакційних колегій, рецензентів і редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР», К., 1965.

на 1913 р.), побудови соціалізму (звернувши особливу увагу на якісні зміни, зробивши підсумок на 1941 р.) та у післявоєнний час. Як виняток за браком матеріалу розповіді про стан культури періодів феодалізму й капіталізму можна об'єднувати.

В межах одного історичного періоду матеріали слід розташовувати за таким порядком: освіта (початкова, середня, вища), наука, література, театр, кіно, музика, образотворче мистецтво, бібліотечна та клубна справи, поширення преси, радіо і телебачення, побут. Зрозуміло, що висвітлювати ту чи іншу галузь науки, мистецтва тощо можна лише з часу її виникнення в місті, селі, області.

Матеріали, як правило, слід подавати у кінці соціально-економічної характеристики історичного періоду.

Наведені зауваження щодо розташування матеріалів у рукописі стосуються усіх видів нарисів — як про область, так і про обласний центр, місто чи село. Разом з тим, кожен з них має свої, специфічні ознаки.

Так, у нарисі про місто, особливо, коли мова йде про значні культурні центри, треба обов'язково показати основні тенденції розвитку кожної з галузей культури. Розповідаючи про дореволюційний період, головну увагу потрібно зосередити на демократичній, реалістичній культурі, показавши діяльність провідних педагогів, науковців, літераторів та митців, які працювали в даному місті. Для прикладу можна назвати діяльність Івана Франка у Львові, М. М. Коцюбинського у Житомирі та Чернігові, Ольги Кобилянської у Чернівцях, М. С. Щепкіна у Харкові та Полтаві, В. П. Філатова, І. І. Мечникова та ін. у Одесі тощо. Крім того, слід назвати прізвища відомих митців і діячів науки та культури, які здобули освіту чи народилися в даному місті.

Діяльність того чи іншого діяча культури, наукового чи творчого колективу потрібно характеризувати лаконічно, точно і чітко. Такими визначеннями, як «видатний» або «відомий» не можна обмежуватись: якби митець чи науковець не був відомим або видатним, його прізвище не потрапило б до нарису. Читач мусить скласти насамперед уяву про ідейні переконання діяча, його творчий метод та кращі твори. Йдеться насамперед про діячів, які своєю творчістю зробили внесок у скарбницю загальнолюдської культури.

Питання освіти у значній частині нарисів висвітлені досить ґрунтовно. Автори на конкретних прикладах часом докладно розповідають про стан як дореволюційної, так і радянської школи, наводять дані про контингент учнів, кількість дітей шкільного віку, які здобули освіту в середніх учбових закладах, висвітлюють рівень викладання, показують життя вищої школи. Проте доцільно ширше показати труднощі на шляху до здобуття освіти за царату. На жаль, більшість авторів цілком обходить питання революційного руху в учбових закладах. А такі факти могли б стати окрасою нарису. Адже значна кількість видатних діячів Комуністичної партії починала свій революційний шлях ще з шкільної лави.

Розповідь має бути підкріплена конкретними прикладами про заборону навчання рідною мовою, про абсолютну недостатність учителів у школах, про участь учнів у революційних виступах трудящих тощо. Слід більше уваги приділяти педагогам-демократам, які доклали багато зусиль, щоб школа перетворилась у справжнє знаряддя народної освіти.

Розділи, присвячені освіті за радянського часу, повинні розкривати якісні зміни в житті школи, в тому числі вищої, титанічну працю місцевих партійних організацій по перетворенню нашої країни в країну суцільної письменності.

Цікаво б назвати випускників тієї чи іншої школи, які стали відомими державними й партійними діячами, вченими, інженерами, передовиками підприємств тощо.

На сторінках нарисів потрібно також показати діяльність відомих вітчизняних педагогів, які працювали у багатьох містах України, як, наприклад, дореволюційних полтавських педагогів С. П. Стеблін-Камінського, О. І. Строніна, В. С. Гнидосирова, дореволюційного педагога Ф. В. Бемера та радянського А. С. Макаренка, які працювали у Харкові, тощо.

Розповідаючи про науку, слід показати стан її розвитку в місті в даний період, коротко розповісти про діяльність видатних учених, які тут працювали або вчилися, та про створені ними наукові школи, напрямки, теорії. З Одесою, наприклад, пов'язана діяльність біолога О. О. Ковалевського, медиків — І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, В. П. Філатова та ін., у Харкові працювали: математик М. В. Остроградський, мовознавці О. О. Потебня, Л. А. Булаховський та ін.

Висвітлюючи питання літератури, слід пам'ятати, що у багатьох містах України працювали видатні письменники, поети, драматурги, публіцисти. Так, у Харкові — Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. І. Гнедич, М. Г. Куліш, О. П. Довженко, Я. А. Мамонтов, І. К. Микитенко, Мирослав Ірчан, Олександр Олесь та ін., у Полтаві — І. П. Котляревський, В. В. Капніст, Л. І. Глібов, В. Г. Короленко, Панас Мирний, у Житомирі — М. М. Коцюбинський, І. А. Кочерга, у Одесі — М. Г. Куліш, І. К. Микитенко та багато інших. У значних культурних центрах, яких чимало на Україні, друкувалися літературні альманахи, журнали, видавалися книги. Завдання авторів нарисів — підкреслити ідейне, тематичне і жанрове збагачення радянської літератури, показати

невпинний процес її поширення серед народу, показати участь письменників у громадському житті країни.

Поза увагою авторів не повинно залишитися зображення благотворного взаємовпливу української літератури з літературами братніх народів, зокрема російського, польського, болгарського та ін.

Розповідаючи про театр, деякі автори зосереджують свою увагу лише на історії виникнення приміщень, в той час як насамперед треба сказати про розвиток театрального мистецтва. Хоча перший український стаціонарний театр було утворено на початку XX ст. у Києві, міста України мають давні театральні традиції. Українське професіональне театральне мистецтво почало розвиватися ще в першій чверті XIX ст. Театральні трупи, в складі яких працювали М. С. Щепкін, К. Т. Соленик, І. Х. Дрейсінг, а згодом М. Л. Кропивницький, І. К. Карпенко-Карий, М. П. Старицький, М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. К. Садovskyй та їх учні, об'їздили майже всю Україну. Отже необхідно розкрити їх роль у піднесенні культурного рівня народу.

Після перемоги Великого Жовтня на Україні виникає величезна кількість театральних колективів не тільки в обласних, а й у районних центрах.

В багатьох містах України в різні роки виступали такі визначні митці вітчизняної сцени, як Л. С. Курбас, Г. П. Юра, А. М. Бучма, І. О. Мар'яненко, Н. М. Ужвій, В. М. Добровольський, Д. О. Мілютенко та ін. Такі події не повинні пройти поза увагою авторів.

Розділи, що висвітлюють питання культури, мусять також відобразити розвиток мережі кінофікації у республіці. Необхідно показати вплив радянського, зокрема українського, кіномистецтва на формування комуністичного світогляду народу, назвати фільми, що користуються широкою популярністю і любов'ю глядача.

В нарисах про ті міста, де є кіностудії (Київ, Одеса, Ялта), треба дати коротку творчу характеристику діяльності відомих режисерів, операторів, акторів, кінодраматургів, як О. П. Довженко, І. А. Савченко, І. П. Кавалерідзе, Д. П. Демуцький та ін.

Розповідаючи про розвиток музичного мистецтва в тому чи іншому місті, слід показати творчу роботу відомих композиторів (якщо вони були), а також діяльність музичних товариств і філармоній та гастролі відомих виконавців і композиторів. Це Б. Р. Гмиря, З. М. Гайдай, М. С. Гришко, І. О. Дунаєвський, П. П. Вірський, П. О. Козицький, І. С. Козловський — у Харкові; Ю. С. Мейтус — у Кіровограді; М. М. Аркас, А. В. Нежданова, П. І. Ніщинський, С. Т. Ріхтер, Є. І. Чавдар — у Одесі; М. Д. Лепопович — у Вінниці; Б. М. Лятошинський і В. С. Косенко — у Житомирі тощо.

Висвітлюючи образотворче мистецтво, необхідно нагадати імена відомих художників, скульпторів, архітекторів, життя і творчість яких пов'язані з тим чи іншим містом, розповісти про тематичні, персональні й пересувні виставки їх творів, а якщо в місті були художні учбові заклади, то і про їх діяльність. Для прикладу можна назвати членів «Товариства південно-російських художників», що працювали у передреволюційні роки в Одесі.

В містах і селах України зареєстровано майже 900 пам'яток архітектури, що мають історичну, наукову або художню цінність. Їх обов'язково слід згадати у відповідних нарисів, розповівши коротку історію їх створення. Цікавою буде розповідь про діяльність дореволюційних і радянських архітекторів, про планову забудову й перебудову міст і сіл Української РСР та кращі архітектурні ансамблі й споруди.

Необхідно навести дані про роботу музеїв образотворчого мистецтва, історичних, меморіальних (як державних, так і створених на громадських засадах).

Розповідаючи про стан бібліотечної справи, слід показати мережу масових бібліотек, а також їх читачів, назвати літературу, що користується найбільшою популярністю, показати громадську роботу бібліотек, наприклад, читальні конференції, зустрічі з письменниками тощо.

Значну увагу слід приділити самодіяльному мистецтву. Україна з давніх часів славиться народними піснями, танцями, неповторним за своєю самобутністю кобзарським мистецтвом. У аматорському театрі починався творчий шлях корифеїв української дожовтневої сцени. Творчість різьбярів Закарпаття, майстрів художньої кераміки Полтавщини, Дніпропетровщини, Чернігівщини, українських килимниць, народних художників відома далеко за межами нашої країни.

Чимало музичних, хореографічних і драматичних самодіяльних колективів за своїм мистецьким рівнем наближаються до професіональних. Авторам нарисів треба показати ідейну і творчу спрямованість їх репертуарів. В деяких випадках доцільно розповісти і про окремих митців, наприклад, народних художників УРСР К. Білокур і Г. Собачко, заслужених майстрів народної творчості УРСР С. І. Карпанюка і П. П. Верна, заслуженого діяча мистецтв УРСР М. В. Машкіна тощо. Потрібно називати фах учасників художньої самодіяльності. Бажано також коротко сказати про їхні трудові успіхи на виробництві.

В нарисах необхідно навести дані про розповсюдження преси в тому чи іншому місті республіки до Жовтневої революції і в радянський час. На конкретних прикладах треба показати організуючу роль більшовицької преси у підготовці Жовтне-

вої революції, вказати на значення місцевих газет у громадсько-політичному житті в наші дні. Доцільно приділити увагу тим змінам, що сталися в характері як самої преси, так і читацької аудиторії.

Необхідно показати збільшення мережі радіо і телебачення, а також творчу роботу місцевих телестудій (в тих містах, де вони є).

На сторінках нарисів повинні бути відображені величезні зміни, що сталися в побуті нашого народу. Треба коротко розповісти про умови життя трудівників до революції про нові, соціалістичні квартали, райони, міста, показати народження нового, комуністичного в побуті наших людей.

Перелічені вище вимоги до нарисів про історію міста принципово не відрізняються від вимог до нарисів з історії області чи села. Але автори в даному випадку повинні подавати більш узагальнений матеріал, не вдаючись до докладного висвітлення. Розташування матеріалу по історичних періодах та порядок викладу має бути той же, що і в нарисі про місто.

Інша характерна риса нарисів про область полягає в тому, що авторам необхідно яскраво показати охоплення населення області такими масштабними галузями культури, як преса, телебачення, кіномистецтво, театр (у даному випадку йдеться насамперед про гастрольну діяльність обласних та інших колективів). Авторам необхідно відмовитись від надмірного захоплення цифровим матеріалом, основну увагу звернувши на якісний стан справи.

Нарис з історії села має зберегти порядок розташування та характер викладу матеріалу той же, що був у нарисі про місто. Висвітлюючи питання культури у дожовтневий час, у період будівництва соціалізму та в післявоєнні роки, треба показувати процес її розвитку. Деякі зміни можуть бути у плані висвітлення окремих галузей культури, за винятком середньої освіти. Так, розповідаючи про вищу освіту, авторам нарисів про село необхідно сказати про спеціалістів, які мають вищу освіту, та про тих, хто навчається у вищій школі. Розповідь про науку мусить містити матеріали про використання колгоспами і радгоспами досягнень науково-дослідних сільськогосподарських інститутів, про вплив досягнень вітчизняної і світової науки на всі галузі життя радянського села. Слід пам'ятати — про що б автори не говорили, чи то про стан освіти, чи про ступінь розповсюдження преси, чи про художню самодіяльність — їх основне завдання показати духовний світ людини.

В тих селах, де бували діячі революційної чи радянської літератури, треба показати їх вплив на маси, назвати кращі твори, а також твори, написані за час перебування в даному селі. Слід показати роль літератури, особливо радянської, в громадському житті села. Це можна зробити на прикладах зростання книготоргівлі та збільшення кількості особистих бібліотек, назвавши тематику читацьких конференцій та прізвища і фах їх учасників, тощо.

Бажано розповісти, які театри і як часто бувають у селі на гастрольях, про їх репертуар. Чи виїзять колгоспники до сусідніх міст на перегляди вистав, концертів? Чи бувають у художніх, історичних та краєзнавчих музеях? Коли є меморіальні музеї, слід розповісти про їх роботу.

Вимоги до викладу питань культури у довідках про населені пункти досить докладно висвітлені у «Методичних вказівках»: автори мусять назвати учбові заклади, їх виробничий профіль та кількість педагогів, показати бібліотечний фонд, згадати про клуби, будинки культури, народні університети культури, музеї тощо.

Без необхідних джерел авторам важко буде простежити стан розвитку тієї чи іншої галузі культури в даному населеному пункті. Вивчення поряд з архівними документами загальноісторичної і мистецтвознавчої літератури дасть змогу поповнити нарис значною кількістю важливих і цікавих фактів, піднесе його науковий рівень.

Слід зауважити, що не повинно бути випадків невикористання бібліографічних покажчиків, складених на допомогу авторам нарисів, у обласних бібліотеках. Необхідно ширше використовувати картотеку населених пунктів України, де народилися, вчилися або працювали видатні партійні і державні діячі, вчені, митці, письменники тощо, та картотеку, яка містить анотований перелік наукової літератури по тому чи іншому населеному пункту України. Ці картотеки складені у відділі історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР.

До написання розділів з питань культури необхідно залучати працівників кафедр літератури, мови й педагогіки, мистецтвознавства, а там, де немає змоги це зробити, запрошувати до роботи консультантів — фахівців різних галузей науки і культури.

Дотримання методичних порад, широке використання архівних джерел, літератури, преси, зміцнення авторських колективів фахівцями дасть змогу написати змістовну, науково обґрунтовану історію міст і сіл України, зробить гідний внесок у справу розвитку вітчизняної соціалістичної культури.

Р. М. ЄСИПЕНКО

Огляд джерел та літератури

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (Друга половина 30-х рр.— 1956 р.)

Наприкінці 30-х років Радянський Союз домогся значних успіхів у будівництві соціалізму. В результаті реконструкції народного господарства була створена соціалістична економіка, ліквідовані експлуататорські класи та причини, що породжують експлуатацію. В країні залишилось два дружніх класи — робітничий клас та колгоспне селянство. Змінилось братерське співробітництво народів СРСР, які спільно будують нове суспільство. В країні здійснилась культурна революція. В умовах соціалізму значно зросла провідна роль Комуністичної партії. У всіх сферах суспільного та ідейного життя народу перемогла марксистсько-ленінська методологія. Відкрився небувалий простір для розвитку науки, техніки і культури.

Радянський Союз став наймогутнішою індустріальною державою з високорозвинutoю технікою і культурою. Радянська наука досягла зрілості, розквіту й внесла величезний вклад у розвиток світової культури. Переваги соціалістичної системи особливо переконливо виявились у Великій Вітчизняній війні, коли Радянський Союз відіграв вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини і врятував світ від фашистської тиранії.

Вийшовши переможцем з найтяжчої в історії війни, радянський народ, керований Комуністичною партією, швидко відбудував економіку і, спираючись на дальший розвиток соціалістичної системи, добився ще більших, ніж до війни, успіхів у своєму економічному, політичному і культурному розвитку. Радянський Союз став в авангарді вишклого після війни світової соціалістичної системи.

Радянська історична наука також пройшла великий і складний шлях розвитку. До середини 30-х років завершилося її становлення, зазнала остаточного краху буржуазна історіографія, подолано антиісторизм, вульгарний матеріалізм, соціологізм та ін. Перемогла ленінська концепція історії СРСР. Найважливіші рішення партії середини 30-х років відіграли позитивну роль у відновленні історичної освіти і відкрили широкий простір для нового піднесення історичної науки в країні. Тепер радянська історична наука мала достатню кількість кадрів, підготовлених на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів, численні центральні та місцеві історичні архіви, в яких були сконцентровані архівні скарби країни. Історики мали в своєму розпорядженні значну видавничу базу в центрі і на місцях.

В процесі свого становлення і розвитку радянська історіографія набула досвіду професійно-наукової майстерності і, керуючись марксистською методологією, здатна була досліджувати найскладніші проблеми історії СРСР та всесвітньої історії.

В авангарді радянської історіографії йшла велика група визначних учених, які уклали нашу історичну науку серйозними дослідженнями: Б. Д. Греков, С. В. Бахрушин, П. І. Ляченко, І. І. Мінц, О. М. Ярославський, М. М. Дружинін, Г. М. Панкратова, М. В. Нечкіна, М. М. Тихомиров, П. П. Смирнов та багато інших. Численні кадри висококваліфікованих істориків виросли в союзних національних республіках.

Поруч із всесоюзним штабом наукової думки — Інститутом історії АН СРСР було організовано інститути історії при всіх республіканських академіях наук. Велику роль у вивченні історії КПСР відіграли Інститут Маркса — Енгельса — Леніна (ІМЕЛ) та його філіали в союзних республіках. Історичні факультети всіх університетів СРСР розпочали видавати свої «Праці» та «Наукові записки». Важливе місце в розвитку науки відіграли журнали «Історик-марксист», а згодом «Вопросы истории». Набагато розширилося коло наукових проблем, над якими працювали радянські історики. Характерною рисою цього періоду є створення монографічних досліджень, які стосуються усіх етапів і основних проблем історії народів СРСР.

Розквіт радянської історичної науки, що розпочався в середині 30-х років, не припинився і в тяжкі роки Великої Вітчизняної війни. Інститути історії, університети продовжували велику науково-дослідницьку і агітаційно-пропагандистську роботу в складних умовах війни. Радянська історична наука внесла свій великий вклад у справу розгрому фашистської Німеччини, виховання патріотизму і прославлення героїчної історії народів СРСР у боротьбі проти іноземних загарбників. Цій тематиці було присвячено багато книг, брошур, статей і лекцій.

Близько 50 науково-популярних брошур на історико-патріотичні теми написали визначні історики країни Б. Д. Греков, Є. В. Тарле, В. І. Пічета, С. В. Бахрушин, І. І. Мінц, М. В. Нечкіна, Г. М. Панкратова, І. І. Смирнов, М. М. Тихомиров, К. В. Сівков, Ф. І. Нотович, М. С. Державін та ін. Крім того, десятки назв брошур на ці теми видано в різних містах країни. В роки війни радянські історики розробляли і великі дослідницькі проблеми. Так, наприклад, тоді вийшли в світ праці М. Державіна, Д. Лихачова, С. Струміліна, М. Богословського, П. Третьякова та ін.¹ В об'єднаному Ленінграді наприкінці 1941 р. видано «Исследование о «Русской Правде» М. М. Тихомирова, підготовлено монографії Б. Д. Грекова «Крестьяне на Руси», А. Д. Удальцова «Древнейшее население Восточной Европы и происхождение славян», Б. Базилевича «Образование русского государства», К. В. Сівкова «Очерки истории политических процессов в России последней трети XVIII века» та ін.

В Інституті історії АН СРСР на кінець війни було завершено близько 40 наукових праць і приблизно така ж кількість перебувала в процесі дослідження, а до видавництва надійшло 30 монографій, колективних праць і збірників. Інститут історії АН УРСР у 1940—1944 рр. підготував три томи історії України з стародавніх часів до першої світової війни. Українські історики М. М. Петровський, С. В. Юшков, Ф. О. Ястребов та інші вчені в умовах евакуації написали важливі дослідження з історії України².

У створенні історії Узбекистану, Туркменістану, Киргизії, Казахстану та Якутії брали участь Б. Д. Греков, О. П. Окладников, С. В. Бахрушин, Б. В. Кафенгауз, А. В. Арциховський, А. І. Андреев та ін. Під час війни, в 1942 р., вийшов перший історіографічний збірник у СРСР, присвячений оглядові досягнень радянської історичної науки за чверть століття³. Серед авторів цієї праці були відомі історики країни, в тому числі В. П. Волгін, Б. Д. Греков, Є. В. Тарле, Г. М. Панкратова, І. І. Мінц, С. Н. Валк, А. В. Єфімов та ін.

Однак війна, звичайно, відбилася на розвитку науки, затримуючи її потенціальні можливості. Видавнича база історіографії була звужена. Евакуація архівів, наукових інститутів, університетів, а також те, що багато істориків пішли в армію,— все це, звичайно, не могло не позначитися на розгортанні дослідницької роботи і значною мірою гальмувало її. Але ці труднощі і фактори, неминучі в умовах війни проти фашистської агресії, мали тимчасовий характер і не могли припинити загального поступального процесу розвитку науки.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни починається даліше піднесення радянської історичної науки. На цьому другому етапі (за 10 років) наукових праць вийшло з друку більше, ніж за весь попередній період існування радянської історіографії. Сталася глибока якісна зрушення, що свідчили про її зростання. Виникла розгалужена мережа наукових установ, які розробляли найважливіші проблеми.

В системі Академії наук СРСР створюється Відділення історичних наук, до якого ввійшли такі інститути: історії, сходознавства, слов'янознавства, історії матеріальної культури, етнографії, історії мистецтв, а також Музей історії релігії та атеїзму. В університетах і педагогічних інститутах СРСР у післявоєнний час існувало 296 кафедр різних історичних профілів, де у 1955 р. працювали 3 000 істориків.

Почали виходити щомісячний орган Інституту історії АН СРСР «Вопросы истории», періодичні видання з окремих галузей: «Вестник древней истории», «Исторические записки», «Советское востоковедение», «Советская археология», «Советская этнография», «Преподавание истории в школе». Науково-дослідні інститути союзних республік, історичні факультети університетів і педагогічних інститутів видавали свої праці й наукові записки.

У післявоєнний період відкриття радянської археології дали винятково цінний матеріал для вивчення стародавньої історії країни. Важливе значення мали результати археологічних розкопок в Новгороді під керівництвом А. В. Арциховського⁴. Великим досягненням було відкриття берестяних грамот, особливо тих, що належать до XI ст. Експедиція А. В. Арциховського до 1955 р. відкопала 136 грамот, з яких 44 збереглися цілком. Вони свідчать про значне поширення письменності в стародавній Русі і містять

¹ Н. С. Державин. Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского, М., 1944; Д. С. Лихачев. Новгород Великий, Очерки истории культуры Новгорода XI—XVII вв., Л., 1945; М. М. Богословский. Петр. I, т. II, М., 1941; С. Г. Струмилин. Промышленный переворот в России, М., 1944; П. Н. Третьяков. К истории племени Верхнего Поволжья, М., 1941; та ін.

² Нариси з історії України, вип. I—III, К., 1940—1944; Н. Н. Петровський. Богдан Хмельницький, М., 1944; Ф. Лось. Україна в роки столипінської реакції, М., 1944; та ін.

³ Двадцать пять лет исторической науки в СССР (1917—1942), М., 1942.

⁴ А. В. Арциховский и М. Н. Тихомиров. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.), М., 1953; А. В. Арциховский. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1952 г.), М., 1954; його ж. Колонна из новгородских раскопок, журн. «Вестник московского университета», 1954, № 4.

важливий, значною мірою новий матеріал про розвиток феодальних відносин і класової боротьби в середньовічному суспільстві. Розкопки в Новгороді переконливо показали, що російське середньовічне місто мало багато спільного з середньовічними містами Західної Європи.

Цінні знахідки для вивчення стародавньої історії Закавказзя дали розкопки Б. Б. Піотровського, а історії Середньої Азії — експедиції С. П. Толстова, М. Е. Массона, О. Ю. Якубовського, М. М. Дьяконова та ін.⁵ С. П. Толстов вперше виявив пам'ятки стародавнього хорезмійського суспільства, починаючи з бронзового сторіччя до III ст. до н. е. Розкопками М. Е. Массона відкриті Некрополь парфянських царів та руїни міста Ниси, де знайдено близько 2000 документів парфянською мовою, написаних арамейським алфавітом. Розкопки О. Ю. Якубовського і М. М. Дьяконова дали можливість зрозуміти процес утворення ранньосередньовічного міста в Середній Азії, де, зокрема, вперше знайдено фресковий живопис. Великим успіхом археології є виявлення Б. Б. Піотровським у Закавказзі курганів II ст. до н. е. з багатьма цінними пам'ятками Хеттського царства.

Значно зросли масштаби і рівень радянської археографії. В 1940 р. вперше у вітчизняній науці видано всі основні тексти «Русской Правды» під редакцією академіка Б. Д. Грекова. В 1947 р. вийшов другий том, який містить постатейні коментарі до «Русской Правды»⁶. Ця публікація є великим вкладом у вивчення соціально-економічної історії стародавньої Русі. Продовжуючи видання «Полного собрания русских летописей», розпочате в XIX ст., радянські історики Н. П. Лихачов, С. П. Розанов, М. М. Тихомиров, А. Н. Насонов, К. Н. Сербіна і В. Д. Андріанова-Перетц опублікували нові літописні зведення і списки: Рогозький літописець, Тинографський літопис, Московське літописне зведення XV ст. та ін.⁷

Радянські історики систематизували і значно розширили видання стародавніх актових джерел. У ці роки опубліковано законодавні пам'ятки Руської централізованої держави XV—XVII ст.: «Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв.», «Акты феодального землевладения и хозяйства XIV—XVI вв.», «Акты хозяйства боярина Б. И. Морозова» та ін.⁸ Вийшли нові томи багатотомного видання «Писем и бумаг Петра Великого». Радянські археографи підготували й випустили збірники документів та матеріалів з соціально-економічної, політичної і воєнної історії Росії XVIII ст.⁹

⁵ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949; його ж. Кармир-Блур, Ереван, т. I, 1950, т. II, 1952; С. П. Толстов. Древний Хорезм, М., 1948; його ж. По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1948; його ж. Работы хорезмской экспедиции АН СССР по раскопкам памятника IV—III вв. до н. э., Кой-Крылган-Кала, журн. «Вестник древней истории», 1953, № 1; И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, М. Е. Массон. Налоговые парфянские документы II в. до н. э. из Ниси. Материалы Южно-туркменской академической экспедиции, 1951, вып. 2; Парфянский архив из Южного Туркменистана. Доклады советской делегации на XXII Международном конгрессе востоковедов, М., 1954; та ін.

⁶ «Русская Правда», т. I, М.—Л., 1940; т. II, М.—Л., 1947.

⁷ ПСЛ. Московский летописный свод конца XV в., т. XXV, М.—Л., 1949; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950; Устюжский летописный свод («Архангельский Летописец»), М.—Л., 1950; «Повесть временных лет», т. 1—2, М.—Л., 1950; та ін.

⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, М.—Л., 1949; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв., ч. I, М., 1950; Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV—нач. XV вв., т. 1, М., 1952; Судебники XV—XVI вв., М.—Л., 1952; Акты феодального землевладения и хозяйства XIV—XVI вв., М., 1951; Памятники русского права, вып. 2, М., 1953; Акты хозяйства боярина Б. И. Морозова, ч. 1—2, М.—Л., 1940—1945; Таможенные книги Московского государства XVII в., т. 1—3, М.—Л., 1950—1951; та ін.

⁹ Письма и бумаги Петра Великого, т. 7—9, М.—Л., 1946—1952; Законодательные акты Петра I, т. I, М.—Л., 1945; Материалы по истории крестьянского и помещичьего хозяйства первой четверти XVIII в., М., 1951; Крестьянская промышленность XVIII в. и первой половины XIX в., т. II, 1950; П. А. Румянцев, т. 1—2, М., 1953; Адмирал Ушаков, т. 1—2, М.—Л., 1951—1952; А. С. Суворов, т. 1—4, М., 1949—1953. Історія України в документах і матеріалах, т. I, «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.», К., 1939; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (1620—1654), М., 1953; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., К., 1946; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст., К., 1949; Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, К., 1950; Г. А. Мелікашвили. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, ч. I, Найри-Тарту, Тбилиси, 1954; Документы по социальной истории Грузии, т. 1—2, Тбилиси, 1940—1953 (на грузинском языке); Моисей Хоренский. История Армении, Ереван, 1940 (на армянском языке); Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль (полного

Ще більшого розмаху набула археологічна робота в галузі історії Росії XIX—початку XX ст. Публікації, що стосуються цієї епохи, присвячено, головним чином, історії класової боротьби і революційного руху¹⁰.

Розширилися масштаби археографічних видань з історії радянського суспільства, насамперед з історії громадянської війни, Жовтневої революції і перших років соціалістичного будівництва¹¹. Опубліковано збірники матеріалів про перемогу соціалістичної революції на Україні, в Казахстані, Туркменістані. Розпочалося видання документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.¹²

Велика археографічна робота розгорнулася в союзних республіках. Зокрема, на Україні вийшли такі праці: «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.», «Воссоединение Украины с Россией», «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» та ін. У Закавказзі опубліковані «Древневосточные материалы по истории народов Закавказья», «Документы по социальной истории Грузии» (грузинською мовою), «История Армении» (вірменською мовою), «Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль», «Армяно-русские отношения» та ін. В Середній Азії видано праці — «Древние авторы о Средней Азии», «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве» та ін. В союзних республіках також вийшов ряд збірників документів з історії радянського суспільства.

Успішно розвивається джерелознавство, про що свідчить видання праць, присвячених цим проблемам, вдосконалюються інші допоміжні дисципліни. В періодичній пресі частіше друкуються статті з теорії історії та спеціальних розділів джерелознавства. Великий вклад у цю справу внесли Л. В. Черепнін, Д. С. Лихачов, М. М. Тихомиров, Н. В. Устюгов, С. А. Нікітін та ін.¹³

Серйозне значення для розвитку історичної науки і поширення історичної освіти мають праці М. С. Чаєва і Л. В. Черепніна «Русская палеография» (1947), Л. В. Черепніна «Русская хронология», «Русская метрология» (1944), «Русская палеография» (1955), стаття Н. В. Устюгова «Очерк древней метрологии» («Исторические записки», 1946, № 19) та ін. Особливо слід відзначити статтю Л. В. Черепніна в журналі «Вопросы истории» (1949, № 8), в якій він піддав критиці буржуазного джерелознавця О. С. Лаппо-Данилевського.

Закономірним результатом великого творчого шляху російської і радянської історіографії є поява перших історіографічних досліджень, присвячених історії дворянської і буржуазної науки. Ініціатива в цій винятково важливій справі належить Н. Л. Рубінштейну, який виступив у 1941 р. з фундаментальною працею про російську історіографію¹⁴. Це перша узагальнююча марксистська праця з історії історичної науки, але вона має досить серйозні недоліки об'єктивістського характеру, надзвичайно перебільшує вплив західноєвропейської науки і недооцінює самостійний характер російської історіографії. Проте, незважаючи на недоліки, книга Н. Л. Рубінштейна ві-

свода истории), Ибн-ал-Аспира, Баку, 1940; Армяно-русские отношения. Сборник документов, т. I, Армяно-русские отношения в XVII веке, Ереван, 1953; Древние авторы о Средней Азии (VI век до н. э.—III век н. э.), Ташкент, 1940; Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. I (Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв.), Ташкент, 1954; та ін.

¹⁰ Восстание декабристов, т. 1—10, М., 1952—1953; Дело петрашевцев, т. 1—3, М.—Л., 1937—1951; Рабочее движение в России в XIX в., т. 1—3, М., 1951—1952; Крестьянская реформа в России в 1861 г., М., 1954; Революция 1905—1907 годов на Украине, К., 1949; Начало первой русской революции, М., 1955; Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года, М.—Л., 1955; Высший подъем революции 1905—1907 гг., М., 1955; та ін.

¹¹ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде 1917 г., Л., 1948; Победа Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, К., 1951; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане, Алма-Ата, 1947; Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане, Ташкент, 1947; Экономическая политика СССР, т. I, М.—Л., 1949; К истории плана электрификации Советской страны (1918—1920 гг.), М., 1952; Аграрная политика Советской власти (1917—1918 гг.), М., 1954; Национализация промышленности в СССР (1917—1920 гг.), М., 1954; та ін.

¹² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 1—3, М., 1944—1947; Документы Министерства иностранных дел Германии, вып. 1—3, М., 1946; Документы и материалы кануна второй мировой войны, т. 1—2, М., 1948; та ін.

¹³ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века, т. I, М., 1940; Л. В. Черепнин. Русские феодальные архивы XIV—XV вв., ч. 1—2, М.—Л., 1948—1951; Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947; М. Н. Тихомиров. Исследование о «Русской Правде», Происхождение текстов, М.—Л., 1941; С. Никитин. Источниковедение истории СССР, т. 2, XIX век, М., 1940.

¹⁴ Н. Л. Рубинштейн. Русская историография, М., 1941.

діграла велику роль у запровадженні курсу історіографії на історичних факультетах вузів і поклала початок марксистському її вивченню.

Після війни видаються інші історіографічні праці, серед яких, насамперед, слід назвати монографію В. Є. Іллерицького «Исторические взгляды Белинского»¹⁵, де вперше аналізуються історичні концепції революційних демократів. Значним явищем в історіографічній літературі можна вважати ґрунтовне дослідження Д. С. Лихачова «Русские летописи и их культурно-историческое значение (1947) та його статтю «О летописном периоде русской историографии» (журн. «Вопросы истории», 1948, № 9). Д. С. Лихачовим досягнуто важливих результатів у вивченні літописів як першого етапу в розвитку руської історіографії. Серйозним успіхом у висвітленні вітчизняної історіографії є також праці Л. В. Черепніна «Смута» в історіографії XVII в.» («Исторические записки», 1945, № 14) та І. У. Будовніца «Русская публицистика XVI века» (1947).

У 1948 р. в журналі «Вопросы истории» (№ 2) було надруковано статтю Н. Л. Рубінштейна «Основные проблемы построения русской историографии». Цією статтею відкрилось обговорення питання про зміст і побудову курсу історіографії. Дискусія була викликана появою згаданої книги Н. Л. Рубінштейна і, хоча не розгорнулася повною мірою, однак відіграла певну позитивну роль у дальшому вивченні й викладанні історіографії.

Після Великої Вітчизняної війни розвиток історичної науки характеризується початком наукової діяльності в напрямі створення колективних дослідницьких праць з різних епох і проблем історії СРСР. У післявоєнні роки вийшли три томи «Истории дипломатии», перші томи «Очерков по истории СССР», «Всемирной истории», «Истории Москвы», «Истории Ленинграда»¹⁶. У цій роботі беруть також історики союзних республік. Зрозуміло, що поява таких фундаментальних праць свідчить про нагромадження і дослідження радянською наукою величезного конкретно-історичного матеріалу. Отже, вони є свідченням наукової зрілості й розквіту радянської історіографії.

Успіхи її в 30–50-х роках позначаються також на збільшенні випуску і підвищенні якості учбової літератури для середніх шкіл, вищих учбових закладів і широких кіл трудящих. За післявоєнні роки підручники з історії для початкової і середньої школи вийшли тиражем 87,5 млн. примірників. В складанні їх взяли участь видатні історики нашої країни А. В. Шестаков, Г. М. Панкратова, В. М. Хвостов, А. В. Мішулін, Є. О. Косьмінський та ін. Ці ж посібники перевидано мільйонними тиражами мовами народів СРСР. Велику роль у вивченні історії СРСР у вузах відіграли підручники М. М. Тихомірова і С. С. Дмитрієва, а також ті, що вийшли під редакцією Б. Д. Грекова, Г. М. Панкратової. На жаль, в той час ще не було підготовлено посібника з історії радянського суспільства для вузів.

Великим досягненням радянської історичної науки є створення праць з історії народів СРСР. При братерській творчій співдружності російських істориків і вчених національних республік у 40–50-х роках виходять перші томи загальних праць і нарисів з історії України, Білорусії, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Молдавії, Вірменії, Естонії, Латвії, а також автономних республік: Бурятської, Якутії, Комі, Мордовії¹⁷. Серед цих видань праці з історії народів Середньої Азії та автономних республік були створені вперше.

Вихід «Короткого курсу історії ВКП(б)» в 1938 р. став помітним явищем у розвитку суспільних наук. Однак «Короткий курс», оголошений еталоном, енциклопедією, виявився гальмом для дальшого поступу науки загалом і особливо історіографії радянського суспільства. Скоювання творчої думки вчених, насадження догматизму і волюнтаризму, канонізація неправильних положень та ігнорування основ марксистського підходу до історичного процесу прирікали наукових працівників на цитатництво, знижувало дослідницький рівень історичної літератури. На її сторінках мали місце недооцінка класового змісту історичного процесу, перекознення історії, ідеалізація окремих князів і царів Росії, а також виправдання їх реакційної і антинародної політики. Все це було серйозною перешкодою для творчої, дослідницької роботи, особливо в галузі суспільних наук і зокрема в історичній.

¹⁵ В. Е. Иллерицкий. Исторические взгляды В. Г. Белинского, М., 1953.

¹⁶ История дипломатии, т. I—III, М.—Л., 1941—1945; Очерки истории СССР, т. I, ч. I и 2, М., 1953; Всемирная история, т. I, М., 1955; История Москвы, тт. I—5, М., 1952—1954; Очерки истории Ленинграда, М.—Л., 1955.

¹⁷ История Грузии, ч. I, Тбілісі, 1946; История народов Узбекистана, т. I—II, Ташкент, 1947—1950; История Казахской ССР, т. I—II, Алма-Ата, 1949; История армянского народа, ч. I, Ереван, 1951; История Молдавии, ч. I, Кишинев, 1951; История Эстонской ССР, Таллін, 1952; История Латвийской ССР, ч. I—II, Рига, 1952—1954; История Украинской РСР, т. I, Київ, 1953; История Белорусской ССР, т. I, Мінськ, 1954; История Якутии, т. I, Якутськ, 1949; История Бурят-Монгольской АССР, т. I, Улан-Уде, 1951; Очерки по истории Калмыцкой АССР, т. I, 1955; История Татарской АССР, т. I, Казань, 1955; Очерки истории Мордовской АССР, т. I, 1955; та ін.

Під виглядом боротьби з так званою «школою Покровського» закреслювалось усе те позитивне, що дала науці радянська історіографія в період свого становлення. Багато істориків 20-х років, у тому числі й видатні діячі Жовтневої революції та громадянської війни, були репресовані. Особливо великої шкоди зазнало вивчення історії радянського суспільства й історії Комуністичної партії. Применшення ролі народних мас, Комуністичної партії і В. І. Леніна у боротьбі за будівництво соціалізму в нашій країні, перекурення і фальсифікація історії партії, Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни заважали глибокому творчому дослідженню багатьох важливих проблем і подій.

Однак такий неправильний підхід до висвітлення історичного процесу, чужий духові марксизму-ленінізму і природі соціалістичного ладу, не міг зупинити загальний поступальний рух радянської історичної науки, яка розвивалася в ході будівництва соціалізму. Наприкінці 40-х років радянські вчені, зокрема дослідники в галузі історіографії історії СРСР, вперше підійшли до розв'язання такої складної і важливої проблеми, як періодизація історії країни. Питання про періодизацію дожовтневої епохи вперше обговорювалося на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР у грудні 1948 р., де було заслухано доповіді С. В. Бахрушина — щодо феодальної доби і М. М. Дружиніна — про періодизацію нового часу¹⁸.

Але тоді ця дискусія не вийшла за межі інституту і не порушувала питання про періодизацію історії радянського суспільства. Через рік, у грудні 1949 р., журнал «Вопросы истории» відкрив дискусію про періодизацію історії феодалізму і капіталізму, опублікувавши відповідно дві статті — К. Базилевича та М. Дружиніна¹⁹. Отже, дане питання було винесено на обговорення громадськості.

Слід, звичайно, врахувати, що дискусія на той час не могла носити творчого характеру, бо її можливості були обмежені певними штампами і догмами, які стосувалися навіть таких епох, як Київська Русь і Російська централізована держава. Але вона дала і позитивні наслідки, зокрема показала потребу переглянути існуючу періодизацію, в якій непомірну роль відігравав державний принцип, а історія народів — історія трудящих мас відсувалася на другий план. Це особливо позначилось у підручниках, де зберігалась періодизація «за сторіччями» і «за царями».

Подібні помилки, які йшли не від «школи Покровського», а були відродженням дворянсько-буржуазних принципів, не викривались і в підсумковій статті журналу «Вопросы истории». Водночас редакція журналу зробила правильний висновок про те, що спроби побудувати періодизацію історії лише на основі явищ економічного, базисного характеру, привели б до відродження економічного матеріалізму²⁰.

Наприкінці 1954 р. розпочата була вперше дискусія про періодизацію історії радянського суспільства, відкрита статтею І. Б. Берхіна і М. П. Кіма в десятому номері журналу «Вопросы истории». Стаття характерна прагненням критично і творчо підійти до цього питання. Основна її теза полягала в тому, що періодизація історії радянського суспільства, яка має свої специфічні закономірності, свою хронологію, не може повністю збігатися з періодизацією історії партії²¹. Цю тезу автори переконливо розкрили і зробили правильний висновок, що періодизація історії країни має ґрунтуватися на закінчених в основному етапах розвитку даного способу виробництва. Історія радянського суспільства, — писали автори, — є насамперед історія становлення, перемоги і розвитку соціалістичного способу виробництва, і тому основні етапи повинні бути намічені у відповідності з об'єктивним процесом формування й розвитку способу виробництва, враховуючи особливості цього процесу в межах того або іншого періоду. Виходячи з цього, І. Берхін і М. Кім висунули і переконливо аргументували тезу про два основних етапи в історії СРСР (до 1954 р.): 1) перехід до соціалізму — 1917—1936 рр. і 2) епоха соціалізму та поступового переходу до комунізму (1936 і наступні роки)²². На протязі цього часу автори статті визначили також окремі короткі періоди.

У дискусії, що розгорнулася на сторінках журналу, основні положення, висунуті І. Берхіним та М. Кімом, були підтримані майже одностайно. Розходження, головним чином, стосувалися встановлення хронологічних рамок коротких періодів у межах запропонованих двох етапів. Дискусія дала позитивні результати. Запропонована періодизація історії радянського суспільства в основі своїй була прийнята.

Успіхи радянської історичної науки за досліджуваний період є доказом її зрілості й зростання творчих можливостей дати наукові праці, гідні нашої епохи.

І. Л. ШЕРМАН

¹⁸ Журн. «Вопросы истории», 1949, № 4.

¹⁹ Журн. «Вопросы истории», 1949, № 11.

²⁰ Журн. «Вопросы истории», 1951, № 3, стор. 55.

²¹ Журн. «Вопросы истории», 1954, № 10, стор. 72.

²² Там же, стор. 78.

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ З СТРАЙКАРЯМИ АНГЛІЇ В 1926 р.

Історія робітничого класу нашої Батьківщини повна чудових проявів солідарності з трудящими інших країн. Яскравою сторінкою цієї історії є події 1926 р. під час загального страйку і страйку гірників Англії. В 20—30 роках їм було присвячено ряд статей і досліджень, та інтерес до них триває, про що свідчить вихід останнім часом праць прогресивних зарубіжних і радянських істориків¹.

Однак, за визнанням самих авторів, роль радянського робітничого класу в русі солідарності з англійським пролетаріатом досліджено ще недостатньо. Зокрема майже зовсім не висвітлена участь в ньому трудящих Радянської України.

Страйкові в Англії передувала вперта дев'ятимісячна боротьба у кам'яновугільній промисловості. У червні 1925 р. власники шахт поставили гірникам ультиматум, за яким обов'язковою умовою укладення нової колективної угоди було скорочення зарплати й збільшення робочого дня. Боючись виступів гірників, які рішуче відмовилися від такої умови, уряд 31 липня вирішив виділити вугільній промисловості субсидію на 9 місяців і створити комісію для вивчення становища. Пропозицію уряду власники шахт прийняли. Конфлікт нібито було ліквідовано. День 31 липня одержав назву «Червоної п'ятниці», бо знаменував певний успіх англійських гірників. Проте відкрита боротьба з власниками шахт і урядом була лише відсунута.

Згода уряду Болдуїна надати субсидію з серпня 1925 по 31 квітня 1926 р. для збереження заробітної плати означала тільки, що сам уряд виявився невідготовленим до відкритої сутички з організованими робітниками². Майже наступного дня після «Червоної п'ятниці» уряд почав готуватись до зустрічі страйку гірників, яким англійська буржуазія хотіла скористатися, щоб розгромити профспілки, особливо спілку гірників³ — один з пайпередовіших загонів англійських тред-юніонів. За таких умов успіх дальшої боротьби гірників залежав від єдності профспілок в самій Англії, а також солідарності робітників різних країн.

Профспілки України уважно стежили за подіями в Англії. Уже 1 серпня 1925 р. Президія Всеукраїнського комітету спілки гірників заслухала питання «Про допомогу гірникам Англії на випадок страйку» і висловилися за необхідність систематичної допомоги англійським гірникам у разі страйку⁴. Гірники України запропонували ЦК Спілки гірників СРСР провести кампанію по всьому Союзу і повідомити про це англійську федерацію гірників⁵. Пропонувалось також встановити відрахування 1% денного заробітку для страйкарів. ВУК спілки гірників звернувся з листом до місцевих комітетів з пропозицією обговорити на зборах робітників заходи до здійснення ухвалених рішень. «Наша допомога,— говорилося в листі,— буде сприяти ще більшому зміцненню нашого зв'язку з англійськими робітниками»⁶. Робітники підтримали пропозицію про допомогу англійським гірникам.

Наступ уряду Болдуїна проти робітників дуже швидко почався. Перший удар було нанесено Комуністичній партії Англії, яка розкривала перед робітниками як політику уряду, так і угодовську політику лідерів лейбористської партії та тред-юніонів. Саме тому в жовтні 1926 р. уряд Болдуїна поспішив сховати у в'язницю керівників комуністичної партії. Цей насильницький акт не міг залишатися поза увагою трудящих Радянського Союзу. Наприкінці листопада 1926 р. на засіданні ВЦРПС за участю представників ВУРПС, було вирішено висловити протест проти вироку над 12 керівниками Компартії Англії⁷.

¹ R. P. Arnot. The miners. Years of struggle, London, 1953; Дж. Мэррей. Всеобщая стачка 1926 г. в Англии. Исторический очерк, М., 1954; П. В. Гурович. Всеобщая стачка в Англии 1926 г., М., 1959.

² Дж. Меррей в даному твердженні посиляється на визнання самого Болдуїна (див. «Всеобщая стачка 1926 г. в Англии», стор. 47).

³ Дж. Мэррей. Назв. праця, стор. 52.

⁴ Донецький обласний державний архів, ф. 2100, оп. 1, од. зб. 4, арк. 56 (далі — ДОДА).

⁵ Там же.

⁶ Луганський обласний державний архів, ф. р.—114, оп. 1, од. зб. 2, арк. 5 (далі — ЛОДА).

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, од. зб. 1121, арк. 218.

Новий етап боротьби англійських гірників почався весною 1926 р. Опубліковані 10 березня висновки урядової комісії Г. Семюеля передбачали зниження заробітної плати гірників. Для федерації гірників, яка виступила проти цих висновків, дуже важливо було з'ясувати позицію керівництва Конгресу тред-юніонів. Проте якщо Генеральна Рада тред-юніонів відмовчувалась і відтягувала опублікування свого рішення, радянські профспілки й революційні профорганізації ряду капіталістичних країн заявили про свою готовність підтримати англійських гірників на випадок загострення кризи. 7 квітня 1926 р. в телеграмі Всеукраїнського комітету спілки гірників до ЦК спілки пропонувалося, «в зв'язку з назріваючим в англійській кам'яновугільній промисловості конфліктом вважати братнім обов'язком надати моральну й матеріальну допомогу англійським гірникам». Пропонувалося терміново звернутися з цими пропозиціями до всіх гірничих організацій СРСР. Одночасно спілка гірників України пропонувала порушити це питання перед міжнародним секретаріатом гірників, а також довести до відома англійської федерації про рішення спілки⁸.

В напружені для англійських гірників дні квітня 1926 р. центральні, республіканські та інші органи преси нашої країни щоденно публікували матеріали про події в Англії. Тільки-но стало відомо, що конференція федерації гірників відкинула 9 квітня умови уряду і власників шахт, газета «Вісти» опублікувала матеріал: «Англійські гірники не підуть на компроміс», «Англійські шахтарі не одині в боротьбі»⁹. У привітанні загальнорудничної конференції Лисичанського рудного від 11 квітня 1926 р. підкреслювалося, що радянські гірники пильно стежать за боротьбою англійських трудящих з капіталістами і запевняють про свою готовність допомагати «всіма силами і засобами». Подібну телеграму англійським робітникам направила в ті дні через Профінтерн президія конференції гірників Катеринівських рудників Донбасу¹⁰.

Рішуче засуджуючи розкольників міжнародного профруху та профбюрократів з керівництва тред-юніонів, 4-й пленум Всеукраїнської Ради профспілок 25 квітня 1926 р. заявив, що «український загін міжнародного профспілкового руху підтримуватиме всіма засобами міжнародну солідарність і завжди буде боротися з усіма намаганнями реформістів роз'єднати єдину пролетарську сім'ю»¹¹. Таким чином, з самого початку підготовки англійських гірників до відкритої боротьби з власниками шахт українські робітники — складова частина робітничого класу СРСР — були на боці своїх англійських товаришів.

5 травня стихійно виникли демонстрації, мітинги в Одесі, Житомирі, Полтаві, на Будионівських, Чистяковських та інших рудниках Донбасу. На десятитисячному мітингу в Катеринославі виступив Г. І. Петровський. У Запоріжжі одразу ж після мітингу почався збір добровільних пожертвувальників на користь англійських страйкарів. Учасники 100-тисячної демонстрації в Харкові 5 травня несли транспаранти: «Чекайте від нас не тільки братських привітань, але й матеріальної допомоги»¹².

Початок страйку в Англії 4 травня співпав з відкриттям II Всеукраїнського з'їзду гірників, в привітанні якого до англійських страйкарів говорилося: «Ми кровно зв'язані з вами, англійські брати. Ви можете сподіватися на нашу підтримку не лише моральну, а й матеріальну. Ми закликаємо до такої підтримки всі інші професійні організації радянських республік і робітничий клас усього світу». «Робітничий клас СРСР і України ціною важкої боротьби вже одержав перемогу над своєю буржуазією, — говорилося у зверненні ВУРПС. — Ми добре знаємо, що така боротьба з капіталом, і тим одностайніше повинні виступити на допомогу англійським братам, які борються...»¹³

6 травня комісія допомоги страйкуючим англійським робітникам при ВУРПС спеціальною постановою підтримувала пропозицію ВЦРПС про відрахунок 1/4 денного заробітку і початок кампанії по всіх ЦП (центральных профспілках) і всіх ОРПС (окрпроффадах). При цьому підкреслювалося, що відрахунки треба проводити через загальні збори. Слід відзначити, що робітники Горлівки, Кадіївки, Артемівська та інших міст України висловлювали побажання відраховувати одноденний заробіток¹⁴. Деякі робітники з своїх особистих заощаджень віддавали додаткові суми і закликали наслідувати їхній приклад. Таке «порушення» профспілкової дисципліни було свідченням високої свідомості й глибокого почуття пролетарської солідарності робітників республіки.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1629, арк. 1.

⁹ Газ. «Вісти» (орган ВУЦВК). 10 квітня 1926 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1631, арк. 27, 34.

¹¹ Газ. «Вісти», 27 квітня 1926 р.

¹² Газ. «Вісти», 6 травня 1926 р.; газ. «Кочегарка», 6 травня 1926 р.

¹³ Газ. «Вісти», 7 травня 1926 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 8, арк. 315.

¹⁴ Газ. «Луганская правда». 8 травня 1926 р.; газ. «Кочегарка». 7 травня 1926 р.

Крім матеріальної допомоги, трудящі України використали різні інші форми підтримки англійських робітників. У відповідь на заклик Спілки водників місцевого ранспорту СРСР в Одеському, Миколаївському, Херсонському, Маріупольському а інших портах проводились часткові страйки вантажників на пароплавах, що вирушали в англійські порти. 6 травня з Херсона не вийшов англійський пароплав «Пен-лазе». Активний прояв міжнародної солідарності радянських моряків і транспортників справляв вплив і на іноземних моряків, які перебували в різних портах. Так, на іському мітингу робітники Бердянська та моряки з англійського пароплава, який стояв у порту, оголосили страйк і припинили вантаження¹⁵.

7 травня ВЦРПС перерахував на адресу Генради британських тред-юніонів 1 млн. крб. Однак наступного дня праві лідери Генради поспішили відмовитись від допомоги трудящих СРСР. Це було не випадково. Адже погоджуючись на загальний страйк, Генрада прагнула обмежити його розмах. Лідери Генради боялися, що підтримка радянських та інших зарубіжних профспілок зміцнить бойовий дух страйкарів і їх прагнення довести боротьбу до перемоги. «Вони (лідери Генради.— Ш. К.) писали «Вісти»,— боялися, щоб уряд не звинуватив їх у тому, що вони прийняли «червоне золото»¹⁶.

Позиція Генради викликала розчарування і подив трудящих СРСР. Тому ВЦРПС, не входячи в обговорення мотивів відмови, визнав за необхідне продовжувати збір на користь страйкуючих англійських робітників. Тим часом праві лідери Генради (Гендерсон, Томас), вступивши в змову з урядом, нанесли новий удар єдності робітників і 12 травня оголосили про припинення загального страйку. Самовіддану боротьбу продовжували тільки гірники. Рішення лідерів Генради викликало рішуче засудження трудящих нашої країни, які гаряче співчували англійським робітникам і солідаризувалися з ними. «Здійснений акт,— писали «Вісти» 13 травня,— став прямою зрадою, капітуляцією перед буржуазією».

Рішучість гірників, які відстоювали свої права, викликала ще більші симпатії у трудящих СРСР. Рух солідарності з англійськими гірниками охопив велику частину селянства та інші верстви населення. 12 травня загальні збори пайщиків кооперативного споживчого товариства с. Циркунів Харківського району висловили співчуття англійському пролетаріатові й вирішили провести збір допомоги від кожного пайщика. Загальна сума збору становила 40 крб.¹⁷ Активність українських селян відзначила газета «Правда», розповівши, що на мітингу в с. Підгорне Катеринославської округи один селянин сказав: «Хай знає світова буржуазія, що не тільки робітники, але й ми, селяни, ненавидим буржуазію. Ми співчуваємо боротьбі робітничого класу і поспішаємо йому на допомогу»¹⁸.

Прагнення надати допомогу англійським робітникам висловлювали червоноармійці, наукові працівники, учні, піонери. На своїх зборах піонери і шкільна молодь залізничної трудшколи Кам'янця-Подільського вирішили зібрати кошти для підтримки своїх товаришів¹⁹. Конференція учителів Камбродського району Луганської округи ухвалила відрахувати полуденний заробіток на користь англійських гірників, закликала всіх учителів округи наслідувати цей приклад²⁰.

17 травня секретар англійської федерації гірників А. Кук у телеграмі Всесоюзному з'їзду гірників висловив глибоку вдячність за «чудовий практичний приклад міжнародної солідарності». Було висловлене прохання терміново вислати гроші на допомогу гірникам, що терпіли злидні, нестатки. ВЦРПС негайно вислав значну суму грошей. Вагомим був внесок трудящих України: тільки в травні 1926 р. вони передали у фонд допомоги англійським гірникам 17 тис. крб.²¹

Українські трудящі рішуче виступали проти намагань реакційних кіл Англії використати допомогу, яку надавали трудящі СРСР гірникам, для нового спалаху антирадянської кампанії. Але намагання реакції не принесли бажаних наслідків. Вони тільки викликали хвилю протестів у міжнародному пролетарському русі. Гідною відповіддю на меморандум англійського уряду, надісланому 12 червня 1926 р. урядові СРСР, де Радянський Союз звинувачено у підриві англійської економіки, а фінансову допомогу страйкуючим гірникам кваліфіковано як серйозну загрозу існуючого в Англії порядку²², була нота НКЗС від 27 червня 1926 р. В ній зокрема зазначалось, що Радянський уряд не може перешкоджати профспілкам допомагати страйкуючим. «Роль компартії в робітничому русі СРСР та його професійних спілках,— підкреслювалось у ноті,— не може ніякою мірою порушити принцип їх самодіяльності і самостійності в усій галузі захисту інтересів робітничого класу та їх

¹⁵ Журн. «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 7, стор. 24, 25.

¹⁶ Газ. «Вісти», 12 травня 1926 р.

¹⁷ Газ. «Селянин», 13 травня 1926 р.

¹⁸ Газ. «Правда», 15 травня 1926 р.

¹⁹ Газ. «Червоний кордон», 21 травня 1926 р.

²⁰ Газ. «Луганська правда», 25 травня 1926 р.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1699, арк. 12.

²² Документы внешней политики СССР, т. IX, М., 1964, стор. 310.

професійної боротьби, в тому числі, звичайно, в справі зносин з братніми організаціями...»²³

В самій Англії з протестом проти меморандуму уряду виступили робітничі організації. Навіть Генрада тред-юніонів у своєму листі до Болдуїна визнавала, що «не бачить жодних ознак, які свідчили б, що гроші надіслані прямо чи посередньо з ресурсів Радянського уряду»²⁴. Нарешті, вигадки британського уряду спростував один з лідерів виконкому лейбористської партії Г. Ленсбері під час перебування у Харкові в липні 1926 р. «Допомога робітників Радянського Союзу,— зазначав він,— була вирішальним фактором того, що гірники тримаються до цього часу». Одночасно Ленсбері висловив своє переконання в тому, «що надходження з СРСР на допомогу англійським страйкарям, йдуть не від Радянського уряду, як це твердять буржуазні кола Англії, а від робітників заводів, підприємств і установ»²⁵. 8 липня ВЦРПС телеграфував федерацію гірників про відправку на їх адресу ще 370 тис. крб.

7 липня в Берліні відбулася англо-російська конференція гірників, яка заклала всі гірницькі організації відповісти «відрахуванням у другий раз на допомогу англійським гірникам»²⁶. Важливим рішенням конференції було визнання необхідності найшвидшого скликання Англо-Російського комітету*. Нарада комітету відбулася 23 серпня 1926 р. в Берліні. Делегація ВЦРПС, куди входив один представник від ВУРПС, піддала гострій критиці дії Генради, яка не хотіла використати авторитет комітету для подання дійової допомоги гірникам²⁷.

Під час страйку зв'язки українських і англійських робітників здійснювались шляхом листування, зустрічей. Так, влітку 1926 р., відповідаючи київським робітникам-есперантистам, шахтарі Ноттингема відзначали, що листи з нашої країни приносять їм багато радості. Незабаром листування встановилось між Ашінгтонською секцією незалежної робітничої партії та робітниками шахти № 1 у Горлівці²⁸. Гостинно зустрічали на Україні делегацію англійських гірників, яка відвідала у вересні 1926 р. Харків, Луганськ, Макіївку та інші міста й шахти Донбасу. У рішенні загальнономіського мітингу в Луганську говорилось: «Незважаючи на те, що ми ще не зміцніли, що у нас тяжке матеріальне становище, ми завжди подаватимемо допомогу тому пролетаріату, в особі якого бачимо друга, який надалі допомагатиме в справі побудови соціалізму». І скрізь, відзначаючи теплоту зустрічей, англійські товариші сердечно дякували наших трудящих за надіслану їм допомогу у тяжкий момент. «Якби не було цих грошей,— сказала жінка гірника Еррінгтона,— сотні жінок і дітей в Англії загинули б»²⁹.

У дні перебування делегації успішно розповсюджувалась серед робітників, особливо гірників, перекладена на російську мову книга А. Кука «9 днів» про загальний страйк в Англії. Виручені гроші також надходили до фонду англійських шахтарів. За даними на 1 жовтня 1926 р. на одного члена профспілки України припадало 4 крб. 90 коп. зібраних грошей³⁰. На початку грудня 1926 р. відбувся VII з'їзд профспілок СРСР. У своєму виступі на з'їзді А. Кук заявив: «Якби робітники всіх країн допомогли нам, як СРСР, то кінець страйку був би зовсім інший»³¹. У статті, написаній для харківських «Вістей», він ще раз висловив вдячність за підтримку англійських робітників.

До кінця 1926 р. на Україні тривали відрахування у фонд допомоги англійським гірникам. 1 грудня ВЦРПС направила федерації гірників ще 400 тис. крб. З суми майже 19 млн. крб., зібраних за час страйку в різних країнах і організаціях на користь англійських робітників, 11,5 млн. передали трудящі Радянського Союзу. На 1 січня 1927 р. відрахування членів спілок України на користь страйкуючих гірників та їх родин складала понад 2 млн. крб.³² Безкорислива допомога трудящих СРСР була зразком солідарності для робітників інших країн. Члени німецької робітничої делегації у листі гірникам Донбасу зазначали, що за підтримку боротьби англійських шахтарів їм забезпечена вдячність гірників усього світу.

Ш. Т. КІПЕРМАН

²³ Документи внешней политики СССР, т. IX, М., 1964, стор. 327.

²⁴ Газ. «Луганская правда», 16 червня 1926 р.

²⁵ Газ. «Вісти», 31 липня 1926 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1029, арк. 16.

* Англо-Російський комітет єдності створено у 1925 р. Метою його було зміцнення єдності профспілок і сприяння до дальшого зближення трудящих Англії і Радянського Союзу. Проте керівництво Генради, на відміну від бажання, яке проявляла ВЦРПС, перешкоджало здійсненню практичних кроків у цьому напрямі.

²⁷ Газ. «Вісти», 2 вересня 1926 р.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1031, арк. 45, 47.

²⁹ ЛОДА, ф. р.— 164, оп. 15, од. зб. 166, арк. 296, 301.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 11, од. зб. 2079, арк. 17.

³¹ Газ. «Вісти», 7 грудня 1921 р.

³² Підрахунки зроблені автором на основі даних по 41 окрузі України, ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 10, арк. 99.

ІСТОРИЧНИЙ ФОРУМ НА ЗАХИСТ МИРУ

(до 30-річчя антифашистського конгресу діячів культури у Львові)

1936 рік ввійшов в історію Західної України як рік посиленої боротьби трудящих з загрозою нової війни, яку несла світові найреакційніша диктатура буржуазії — фашизм. У квітні 1936 р. пролетаріат Львова вписав нову визначну сторінку в історію національно-визвольного руху західноукраїнських трудящих. У відповідь на розстріл демонстрації безробітних 14 квітня робітничий клас Львова під керівництвом комуністів піднявся на барикадні бої.

Могутній рух львівських робітників послужив сигналом до зростання страйкової боротьби на Західній Україні і в усій Польщі. Він сприяв залученню прогресивної частини інтелігенції до активної антифашистської діяльності, що було результатом наполегливої роботи Комуністичної партії. Про це з тривогою писала реакційна преса. Так, «Варшавські дзвіниці народови» весною 1936 р. відзначав, що «комунізм завоював собі відданих і стійких прихильників у колах польської інтелігенції»¹.

Визначну роль в антифашистському русі інтелігенції як невід'ємній частині розвитку національно-визвольної боротьби трудящих Західної України відіграв конгрес діячів культури, що відбувся 16—17 травня 1936 р. у Львові. Думка про організацію такого конгресу, як згадував його учасник, видатний український письменник-революціонер, член КПЗУ, Ярослав Галан, виникла у Львові з ініціативи комуністів². Скликанню конгресу передувала дев'ятимісячна підготовча робота в умовах жорстокого терору та протидій з боку всіх сил реакції — уряду, буржуазних партій, преси, клерикалів і т. п. Цією підготовкою за дорученням КПЗУ керували Я. Галан, О. Гаврилюк та ін. Було створено організаційний комітет. До його складу ввійшли Ярослав Галан, видатний антифашистський діяч Маріан Нашковський, польська письменниця-революціонерка Галина Гурська, польський письменник Олександр Дан, журналіст і літературний критик Володимир Ямпольський та ін.³

12 листопада 1935 р. у Львові відбулися збори діячів культури: письменників, журналістів, артистів, учителів. Збори прийняли платформу, на основі якої скликався конгрес. Відзначивши, що культура є невід'ємною частиною життя, платформа рішуче засудила розгул гітлерівсько-фашистського варварства і закликала не миритись з жахливою дійсністю фашизму. «Грізна небезпека, — заявляли діячі культури, — примушує до швидких солідарних дій. Інтелектуальний світ повинен організуватись, застеретти всіх про загрожуючу небезпеку, настирливо домогатись своїх прав. Він повинен закликати до боротьби за новий, кращий і більш справедливий лад. Інтелектуальний світ і світ праці повинні подати один одному руки. Вперед, в бій за свободу людини, за свободу і розвиток інтелекту та культури, за усунення соціальної несправедливості, за мир змученому людству, за нове, краще, світле завтра!»⁴ Ухвалена платформа містила конкретні вимоги в галузі освіти, літератури, театру, образотворчого мистецтва та журналістики.

Про бажання взяти участь у конгресі заявило багато літературних груп. Чимало вітальних листів і телеграм надійшло учасникам конгресу від діячів, які особисто не змогли бути присутніми. Велике враження справили численні привітання робітничих організацій, в тому числі львівської профспілки будівельників від імені 20 тис. страйкуючих.

Делегатами історичного форуму були визначні українські письменники-революціонери Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Степан Тудор, Петро Козланюк, видатні громадські діячі і письменники Ванда Василевська і Леон Кручковський, учасник революційного руху на Західній Україні Кузьма Пелехатий, відомий поет і громадський діяч-антифашист Еміль Зегадлович, поет-революціонер Владислав Броневський, революційна й громадська діячка, учасниця Великої Жовтневої соціалістичної революції Галина Крагельська, літературний критик, публіцист та політичний діяч Вінцентій Ржимовський, відомий публіцист і прогресивний діяч Західної Білорусії Генрік Дембіньський, письменник, публіцист і громадський діяч Андрій Оляха та інші видатні представники прогресивної інтелігенції.

Конгрес відбувався в умовах, коли у Львові, на вулицях якого ще залишалися сліди барикад гарячих днів квітня, почався страйк 20 тисяч будівельників міста. Як згадувала В. Василевська, «конгрес відбувався у бойовій страйковій атмосфері. Юрби робітників приходили на засідання конгресу, ми ходили на мітинги страйкуючих. На вулицях нас тепло вітали групи робітників. В залі театру лунали промови,

¹ Б. Дудикевич. Під прапором Народного фронту, Львів, 1936, стор. 95.

² Я. Галан. Твори, т. 2, К., 1953, стор. 163.

³ Антифашистський Конгрес робітників культури во Львові в 1936 г. Документи і матеріали, Львів, 1956, стор. 14.

⁴ Там же, стор. 11.

яких ніколи раніш не чули його стінні... Ми дихали повною груддю, почували себе протягом цих днів вільними людьми»⁵. Робота конгресу проходила під безпосереднім впливом Комуністичної партії⁶.

Передусім учасники конгресу, який відкрився в суботу 16 травня у Народному домі, вшанували пам'ять загиблих у вуличних боях робітників Львова. До президії обрали Я. Галана, Г. Ковальську та ін. Схвальними вигуками й оплесками зустріли присутні пропозицію обрати в почесну президію конгресу видатних антифашистів Максима Горького, Ромена Роллана, Генріха Манна.

Делегати заслухали 6 доповідей, в тому числі виступ Я. Галана на тему: «Література і суспільні проблеми». Співдоповідачем з питання «Культура, війна та фашизм» був С. Тудор⁷. Після доповідей розгорнулася дискусія. Конгрес одностайно схвалив ідеологічну платформу і висловив братерський привіт страйкуючим робітникам Львова.

В одноголосно прийнятій резолюції діячі культури рішуче заявили про свій перехід «до безкомпромісної боротьби на захист надбань людства», солідарність з визвольним рухом трудящих мас та закликали «усіх прихильників прогресу й свободи, всіх чесних людей без огляду на переконання і національність до збірного, могутнього зусилля в напрямку боротьби за поступ і волю»⁸. Резолюція мала виняткове значення для дальшого розгортання антифашистської боротьби.

Того ж дня у переповненому залі технологічного інституту відбувся авторський вечір діячів літератури і мистецтва. Уривки з художніх творів читали Г. Ковальська, Е. Зегадлович, Г. Гурська, С. Тудор, К. Пелехатий, В. Василевська, В. Броневський, Л. Кручковський та ін. Зал захоплено зустрічав кожного з них. І коли під час виступу Л. Кручковського група фашистських хуліганів кинутим у вікно залу камінням поранила двох чоловік, робітнича міліція негайно відновила порядок⁹.

Тисячі людей не змогли потрапити в зал, і вечір повторили у неділю. 17 травня в оперному театрі відбулися урочисті збори, на яких були присутні понад 3 тис. чоловік. Такої кількості людей місцевий театр ще не бачив. Після обрання почесної президії у тому ж складі, що й на конгресі, виступив Е. Зегадлович, який у своїй промові протиставив приреченому світові капіталу переможний Радянський Союз і заявив, що майбутнє належить соціалізму і комунізму. На зборах взяли слово також Л. Кручковський, В. Василевська та ін. Палкий привіт українському народові від білоруського передав Г. Дембінський. К. Пелехатий викрив у своєму виступі зрадницьку роль української буржуазії, зокрема в галузі культури.

Ентузіазм присутніх був величезний. Весь час лунали вигуки на честь єдиного антифашистського фронту. Збори стали справжньою маніфестацією братання антифашистського світу культури з пролетаріатом Львова. Від імені страйкового комітету 20 тисяч будівельників дружина робітника вручила В. Василевській, яка була в президії, букет квітів, вітаючи цим самим підтримку пролетаріату прогресивною інтелігенцією. Конгрес працівників культури став, як відзначала прогресивна газета «Сигнали», «недвозначною політичною маніфестацією»¹⁰. Робітники відчували братерську солідарність з боку тих, кого буржуазія даремно намагалась від них ізолювати.

Одразу ж після конгресу реакція почала шалене цькування його учасників. Деякі з них (наприклад, Б. Домбровський) були негайно звільнені з роботи¹¹. Найбільше турбували реакціонерів гарячі симпатії прогресивних діячів культури до Радянського Союзу¹². Гітлерівська преса, обвинувачуючи своїх польських васалів у лібералізмі, картала їх за події у Львові¹³.

Львівський конгрес був епохальною подією в житті Польщі. Він показав, що до соціального й політичного руху пролетаріату примкнули і представники розумової праці.

В. А. САВИНЕЦЬ

⁵ Газ. «Czerwony sztandar», 16 травня 1941 р.

⁶ Я. Г а л а н. Твори, т. 2, стор. 166.

⁷ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, Львів, 1959, стор. 83.

⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 95, арк. 2.

⁹ Газ. «Trybuna robotnicza», 24 травня 1936 р.

¹⁰ Газ. «Sygnały», 1 серпня 1936 р.

¹¹ Б. Д у д и к е в и ч. Назв. праця, стор. 102.

¹² Газ. «Czerwony sztandar», 16 травня 1941 р.

¹³ Б. Д у д и к е в и ч. Назв. праця, стор. 102—103.

БОРЕЦЬ ЗА НАРОДНЕ ЩАСТЯ (до 70-річчя з дня народження С. В. Букатчука)

Історія революційно-визвольної боротьби трудящих Прикарпаття знає багато славних, видатних імен. Серед них Созонт Васильович Букатчук — видатний діяч КПЗУ, який боровся за визволення західно-українських земель з-під влади польських буржуазно-поміщицьких окупантів та за возз'єднання їх з Радянською Україною.

Народився С. В. Букатчук 3 травня 1896 р. в с. Кобаки Косівського повіту на Станіславщині (нині — Івано-Франківська область), в родині селянина-середняка. Перша світова війна 1914 р. застала його учнем шостого класу гімназії. На юнака одягли шинель солдата австрійської армії і послали на фронт. Тут Созонт озброюється наукою життя, яка розкриває йому всю трагедію війни, що несе горе, злидні і розорення трудящим. Висловлюючи свій протест, він здався в російський полон¹.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію Букатчук зустрів у Росії і одразу ж пішов на фронт захищати молоду республіку Рад. На початку 1918 р. Созонт Васильович потрапляє в полон до німців і працює на вугільній копальні у Бісмаркс-грубе. При спробі втекти його схопили, послали обробляти монастирські землі.

У листопаді 1918 р. в Німеччині вибухнула революція, яка звільнила з полону і Созонта Васильовича. Він повертається на Україну і відразу поринає у справи революції, працюючи деякий час у редакції Харківської газети².

Але Букатчука непокоїть думка про те, що рідне Прикарпаття, як і вся Західна Україна, стоїть під п'ятою польських окупантів, і він повертається в рідні Кобаки. Він згуртовує навколо себе бідняків — М. Фенчука, П. Дупей, Г. Букатчука, І. Сав'юка та ін., розповідає їм про життя трудящих Радянської Росії, про їх боротьбу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Про тодішнє становище гуцульського села прогресивна газета «Вперед» писала: «Вже третій раз за останній місяць через Коломию переходять громади гуцулів на заробітки... йдуть у світ, виснажені різними п'явками, йдуть ради шматка хліба продавати дітям свою силу і здоров'я. Йдуть вони в чужу сторону, бо вдома діти пухнуть з голоду, бо лихоліття винищило Гуцульщину до тла... Одні гуцули мандрують в чужину, а другі вже 19 місяців гниють у Коломийських тюрмах без слідства»³.

Проте трудящі не мирились з гнітом експлуататорів і під впливом перемоги Великого Жовтня піднімалися на боротьбу, яку в підгірських районах очолював Василь Корбутяк, а Созонт Букатчук став його найближчим соратником⁴. Про діяльність Созонта Васильовича скоро стало відомо поліції і його арештовують, але через деякий час звільняють, і він знову поринає у революційну роботу.

У 1922 р. — знову арешт і Созонта засуджують на 5 місяців ув'язнення⁵. Повернувшись з тюрми, він знову віддається революційній роботі серед молоді.

Навколо Букатчука згуртувалося чимало революційно настроєної молоді — М. С. Фенчук, В. Д. Регуш, П. М. Дупей, Ю. Т. Скавуляк та ін. Згодом з цього ядра виникла підпільна комуністична організація. Влітку 1923 р. на перші збори нового комуністичного осередку Кобаків прибув В. Корбутяк.

Комуністи, завоювавши довір'я мас, узяли під свій контроль роботу кооперативу і читальні. Занепокоєні цим, польські власті та їх прислужники з табору українських буржуазних націоналістичних партій спалили новий двоповерховий клуб. Але комуністи продовжували нести революційні ідеї в маси. Виступаючи на площі біля церкви, С. Букатчук запально говорив: «Люди! Не можна допустити, щоб в селі згасло вогнище просвіти і культури, щоб припинив діяльність осередок політичного виховання селян...»⁶ Через три місяці з ініціативи комуністів у Кобаках виніс новий клуб.

У 1924 р. комуністичний осередок, очолюваний С. Букатчуком, веде підготовку до відзначення 1 Травня в Рибному, Рожневі, Хімчині та інших селах. Вранці 1 Травня поблизу Заболотова зібралось близько 2 тис. демонстрантів на чолі з Созонтом Букатчуком. Колона йшла з лозунгами: «Хліба і праці!», «Хочемо возз'єднання з Радянською Україною!»⁷. На мосту в Заболотіві поліція перегородила шлях, але демонстранти перейшли р. Прут у брід і рушили на площу. На допомогу

¹ За волю народну. Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні, Львів, 1959, стор. 89.

² Там же.

³ Газ. «Вперед», 16 листопада 1921 р.

⁴ Газ. «Червоний прапор» (орган Коломийського МК КПУ та міської Ради депутатів трудящих), 27 листопада 1963 р.

⁵ За волю народну, стор. 90.

⁶ Газ. «Прикарпатська правда» (орган Станіславського ОК і МК КПУ, обласної та міської Рад депутатів трудящих), 21 квітня 1957 р.

⁷ Газ. «Радянська Гуцульщина», 7 листопада 1962 р.

поліції прибули з Коломиї регулярні війська, які жорстоко розправилися з демонстрантами.

З приводу розстрілу Заболотівської демонстрації Букатчук разом з своїми однодумцями поширював через кілька днів по селах Косівського повіту листівки ЦК КПЗУ: «Пролетарський прапор залила польська буржуазія свіжою, молодого кров'ю пролетарів-селян у Заболотіві... Страшними видаються польській реакції працюючі маси, коли вони бачать, що вони стають класово свідомі!...

Товариші робітники і селяни! Кривава масакра (розправа.— В. Т.) в Заболотіві... є для нас наукою, що буржуазія не перебирає в засобах оборони своїх інтересів.

Геройська смерть наших у Заболотіві і пролита кров десятків пораниених кличе нас до помсти... Вступайте в КПЗУ, що взиває Вас під свої прапори за повалення уряду буржуазії. За диктатуру пролетаріату!»⁸.

Після Заболотівської демонстрації польські власті посилили переслідування секретаря Коломийського ОК КПЗУ В. Ю. Корбутяка. У 1925 р. він емігрує до Чехословаччини, а звітні до Радянського Союзу. На чолі Коломийського ОК КПЗУ стає С. В. Букатчук, який в умовах поліцейського переслідування організував велику роботу серед трудящих.

За Созонтом було встановлено поліцейський нагляд. Довелось піти у підпілля. Штаб підпільної комуністичної організації обладнали в лісовому урочищі Цухонів. Незважаючи на тяжкі й складні умови, революційна робота ширилась. В селах Видинів і Княже виникли нові комуністичні гуртки, йшло залучення нових членів до вже діючих гуртків на території Снятинського повіту. Проводився збір грошей у фонд преси «Світло», для політв'язнів у сс. Іллінці, Кобаки, Троїця, Тростянець, Заболотів і на святкування 1 Травня в с. Хлібичин Пільний. С. Букатчук виступав перед селянами, пропагуючи комуністичні ідеї⁹.

У березні 1926 р. в с. Рожневі Косівського повіту проходила окружна конференція комуністів Покуття. С. В. Букатчук прибув з документами на ім'я Василя Максимовича Григораша, який був схожий на Букатчука і погодився віддати йому свої документи¹⁰. Головою партійної конференції обрали С. В. Букатчука¹¹.

Після конференції, яка визначила бойові завдання комуністів в умовах розгнужданого терору, польські власті провели масові арешти. Було заарештовано 150 селян, серед них 3 комуністи — Букатчук, Фенчук і Регуш. Заарештованих кинули в Коломийську тюрму, не пред'явивши обвинувачень. Комуністи оголосили голодовку, до якої приєдналися усі в'язні. 9 днів голодували 170 в'язнів, а під брамою влаштували демонстрацію їх сім'ї. Польські власті змушені були вручити обвинувальні акти 11 чоловікам, а решту випустити. Судили цих 11 чоловік у Львові. Букатчука та його товаришів звинуватили в зраді Польської держави і в намаганні порушити її цілісність. Букатчук відкинув це, заявивши, що не визнає уряду, який стверджує соціальну нерівність, і тому цей суд не має права його судити. Хоча доказів і не було, всі вони були засуджені на різні строки ув'язнення¹². Созонт Букатчук відбував річний строк у львівській в'язниці «Бригідки»¹³. Вийшовши з неї, він продовжує революційну діяльність. Так, 1 січня 1928 р. в Кобаках скликає передвиборні збори, в яких узяло участь близько 70 прихильників КПЗУ. У своїй промові він показав тяжке становище малоземельного і безземельного селянства, піддав критиці діяльність українських буржуазних націоналістів. В кінці виступу він закликав розгорнути передвиборну кампанію на користь «Сельробу»¹⁴.

У 1928 р. під час виборів до польського сейму Коломийський округом КПЗУ висунув кандидатом С. В. Букатчука, який одержав більшість голосів по всіх виборчих дільницях. Проте замість сейму, Созонт Васильович потрапив у Косівську тюрму¹⁵. Правда, скоро був звільнений.

У 1928 р. на околиці Харкова відбувався III з'їзд КПЗУ, делегатом якого від Покутської частини Прикарпаття був С. Букатчук¹⁶. З'їзд обрав його членом ЦК КПЗУ¹⁷.

Повертаючись через півроку додому, С. Букатчук у Львові був затриманий поліцією. Матеріали на нього було приєднано до так званої «справи 21-го». Комуні-

⁸ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 135, арк. 63.

⁹ Там же, спр. 444, арк. 2.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна», 11 вересня 1962 р.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 367, арк. 223.

¹² Газ. «Прикарпатська правда», 21 квітня 1957 р.

¹³ За волю народу, стор. 93.

¹⁴ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 607, арк. 11.

¹⁵ Газ. «Радянська Гуцульщина», 7 листопада 1962 р.

¹⁶ Державний архів Львівської області, ф. 205, оп. 1, спр. 603, арк. 182.

¹⁷ На чолі визвольної боротьби. Спогади активних діячів КПЗУ, К., 1965, стор. 117.

сти Прикарпаття розгорнули роботу, щоб визволити Букатчука. Треба було знайти людину, яка б засвідчила, що Созонт 6 місяців нікуди не відлучався з рідного села. І така «особа» знайшлась — солтис польської влади, який під присягою засвідчив, що Созонт весь час був дома. Це допомогло, і Созонт був засуджений лише до двох з половиною років тюрми¹⁸. Комуністи організували збір грошей на викуп Созонта. Значну допомогу надала у викупі редакція газети «Сельробу». С. Букатчука було випущено з тюрми на поруки¹⁹.

У 1930 р. КПЗУ посилає С. В. Букатчука в Берлін на Європейський конгрес трудового селянства²⁰. В Берліні німецька політична поліція його заарештовує, але друзі допомагають втекти. Через кілька днів він прибуває у Данціг, а звідти в СРСР. Проте обставини вимагають повернення його в Західну Україну, де з новою силою розгортається боротьба з польськими буржуазно-поміщицькими окупантами. ЦК КПЗУ призначає С. Букатчука інструктором ЦК по Львівщині та Волині²¹. У 1932 р. при виконанні завдання партійного центру Букатчука знову арештовують. Під час відомого Ковельського «процесу 56-ти» він був засуджений на 15 років, крім того, йому добавили ще два з половиною роки, не відбуті у «справі 21-го».

Роки ув'язнення підірвали здоров'я Созонта Васильовича, але не зломали духу революціонера.

17 вересня 1939 р. настало визволення багатостраждального Прикарпаття. В ці дні був визволений з тюрми Созонт Букатчук, 22 жовтня 1939 р. трудящі Косівщини обирають його депутатом Народних Зборів Західної України²². Він голосував за історичну декларацію, де говорилося: «Виражаючи одноставну волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українськi Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України. Віднині влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих»²³.

У складі Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України на V позачергову Сесію Верховної Ради СРСР виїжджав і С. В. Букатчук.

У 1940 р. він працює заступником голови Косівського райвиконкому. Трудящі Косівщини обирають його депутатом до Верховної Ради УРСР²⁴.

З великим ентузіазмом береться Созонт Васильович за оновлення рідного краю, проте війна перериває мирну працю. С. В. Букатчук одягає шинель і самовіддано бореться за свою рідну владу.

Після визволення Прикарпаття від гітлерівських орд, партія знову посилає Букатчука в Косів. Та хвороба, що підточила організм у в'язницях, на тортурах, остаточно зломилася його. 13 березня 1948 р. перестало битися серце полум'яного борця за Радянську владу, вірного сина Комуністичної партії, який віддав своєму народові розум і полум'яне серце борця за найкращі народні мрії і сподівання.

В. Ю. ТВЕРДОХЛІБ

¹⁸ За волю народну, стор. 94.

¹⁹ Газ. «Прикарпатська правда», 21 квітня 1957 р.

²⁰ На чолі визвольної боротьби, стор. 114.

²¹ За волю народну, стор. 94—95.

²² Газ. «Ленінська правда» (орган Косівського РК КПУ та районної Ради депутатів трудящих), 7 липня 1960 р.

²³ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 43.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 11 вересня 1962 р.

СУЧАСНИК ВЕЛИКОЇ ЕПОХИ

(до 100-річчя з дня народження Акопа Акопяна)

Акоп Акопян — видатний представник вірменської класичної поезії, полум'яний більшовик, революціонер-професіонал, для якого, за його ж висловом, «література і революція склали єдине ціле і крокували поруч...»¹. Народився він у травні 1866 р. у м. Гяндже (Кіровобад). Батько — дрібний ремісник, все ж спромігся дати освіту синові. Спочатку він учиться в місцевій приходській школі, потім, з 1879 р., в Гянджинській гімназії.

Творчість передових вірменських письменників — Х. Абовяна, Р. Пятканяна, М. Налбандяна, Раффі, Г. Агаяна, молодого А. Ширванзаде давали юнакові наснагу, переконували у величезній революціонізуючій ролі мистецтва і літератури. «Що-

¹ Журн. «Гракан серунд», 1935, № 1, стор. 63.

денник» Акопяна тих років свідчить про його захоплення величною красою своєї боди².

Навчання Акопяна проходило в часи, коли на Закавказзі відбувався процес формування революційної свідомості мас, коли мужнів і поширювався робітничий рух, і відгуки майбутніх революційних бур проникали за гімназичні стіни. Таємні учнівські гуртки, учасником яких з 1885 р. був і 19-річний Акоп, стали першою революційною школою молодого поета. Скоро за віршовану листівку з приводу закриття вірменських шкіл його виключають з 6-го класу гімназії і він переїздить спочатку до Тифлісу, а пізніше до Баку. Тут формуються його суспільно-політичні погляди.

Перші літературні спроби Акопяна схвально зустріли його однодумці. Рукописний щомісячник «Уйс» («Надія») вміщує їх на своїх сторінках. Літературним дебютом поета стали надруковані 1893 р. в журналі «Мурч» («Молот») вірші «Присяга дружбі», «В подарунок NN» та «Пам'яті друга»³. За виступи в періодичній пресі, участь у революційних гуртках, активну пропагандистську діяльність Акопяна ув'язнили в Метехській фортеці, а згодом заслали до Гянджі — під нагляд поліції. Та поет не зраджує своїм ідеалам. У цей час він перекладає на вірменську мову «Інтернаціонал», «Марсельзу», «Варшав'янку».

Осінь 1904 р. була визначним етапом у біографії Акопяна. Він стає членом РСДРП, зближується з тифліськими підпільниками, беззастережно віддаючи себе боротьбі проти царизму. Разом з більшовиками С. Шаумяном, Б. Кнунянцом, Є. Тер-Петросяном (Камо) складає й поширює революційні листівки, готує маси до майбутніх революційних битв. З 1906 р. Акоп — серед активних співробітників газети «Қайс» («Искра»), де постійно друкуються його вірші.

Твердо йде Акоп обраним шляхом. Збірки «Пісні праці» (1906 р.) та «Революційні пісні» (1907 р.), що вийшли у видавництві Закавказького комітету РСДРП(б), — визначні віхи на шляху його поетичного зростання. Діяльність поета-більшовика не залишається поза увагою царської охранки. Час від часу на його квартирі проводяться обшуки, а в 1908 р. жандармське управління, про всякий випадок, знімає відбитки його пальців⁴.

За завданням партії у 1911 р. Акоп Акопян їде за кордон, зустрічається з А. Луначарським і Міха Цхакая. У Парижі, Женеві, Берліні налагоджує революційні зв'язки. Повернувшись на батьківщину, поет із властивою йому цілеспрямованістю працює в підпіллі, одночасно багато пише. Акопю характерна єдність мети в партійній та поетичній роботі: його життя, революційна діяльність і творчість складають єдине ціле. Він співробітничав в закавказькій більшовицькій пресі як поет, перекладач, редактор і публіцист. Акопян прагне об'єднати літературні національні сили, скерувати їх у революційне русло. З допомогою робітників засновує вірменське пролетарське художнє видавництво. Вірменська більшовицька критика високо оцінювала поезію і діяльність поета-революціонера. Сурен Спандарян писав, що Акопян належить до тих небагатьох вірменських поетів, які внесли у вірменську поезію й літературу мотиви загальнолюдського характеру. «А. Акопян вперше у вірменській літературі заговорив про страждання, муки і прагнення трудящих»⁵.

Високу оцінку творчості А. Акопяна дав у 1916 р. Степан Шаумян: «Є у нас цілий суспільний шар — вірменські робітники, що приходять до самосвідомості. Для них А. Акопян — визнаний поет. Він — виразник гіркоти і радощів цих робітників, опівець їхньої праці й боротьби»⁶.

Революційна муза Акопяна гартувалась у жорстоких класових боях. Він виступав як співець праці, що вийшов з народних глибин, як поет-новатор, поетична думка якого живиться конкретними явищами дійсності. Створюючи в своїх віршах «На заводі», «На світанку», «Пісня праці», «Завод», «Концерт» та ін. картини праці, поет вказує на історичну місію трудівників — звільнення людства від рабської праці. Alegорії та метафори допомагають співцеві в складних умовах капіталістичного ладу піднімати актуальні питання сучасності. Капіталістична дійсність, що знищує всяку індивідуальність людини, пригнічує її, робить придатком машини:

То не сад, то не ліс, то гордо стирчить
і залізо й чавун.

Ой, там замість трав там колюча сіть
переплутаних струн.

Ні криниць,
Ні пащин —
тільки біг, тільки гамір коліс
У безумнім концерті машин⁷.

² Акоп Акопян. Стихотворения и поэмы, Л., 1961, стор. 89.

³ Г. Саркисян. Акоп Акопян, Ереван, 1956, стор. 11.

⁴ Там же, стор. 16.

⁵ Спандарян. Статті, письма, документи. Ереван, 1940, стор. 245—246.

⁶ С. Шаумян. Літературно-критическіе статті, М., 1955, стор. 65—66.

⁷ Журн. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 190. Переклад П. Тичини.

Разом з тим автор «Заводу» в інших віршах переконливо говорить, що людина — це коваль, борець, надійний молот якого підкорить залізо. Революційна послідовність віршів Акопяна — і в його відстоюванні мистецтва, що перетворює світ. В дожовтневий період він створив поеми «Новий ранок», «Червоні хвилі» та «Рівність», кожна з яких є доказом того, як поєднання позицій марксистського світогляду, глибокого розуміння життя й виняткової творчої обдарованості дають прекрасні зразки нового в епічній поезії. В поемах цих років не лише переддєнь революції, картини боротьби пролетарів, але й провіщання завтрашнього дня, перспектива перемоги і торжество ідей більшовизму, вони — яскраві зразки революційної романтики у вірменській літературі. У спогадах про Акопяна поет Аветік Ісаакян писав стосовно поеми «Новий ранок»: «В цій поемі Акоп зумів у художніх, ліричних образах втілити світ своїх ідеалів. Це перша соціалістична поема і в нашій літературі»⁸.

Після Лютневої революції поет разом з іншими більшовиками організує друкований орган «Кавказский рабочий», редагує газету «Новый путь». Він стає членом видавничої і фінансової комісії, членом бюро Тифліського райкому більшовицької партії⁹. Його квартира стала конспіративною і перейшла в розпорядження міського більшовицького комітету. Протягом 1919—1920 рр. Акопяна не раз заарештовують.

Поет-більшовик зробив великий внесок у справу перемоги Радянської влади на Закавказзі. Коли з квітня 1920 р. по лютий 1921 р. в Азербайджані, Вірменії та Грузії були знищені антинародні режими, Акоп-інтернаціоналіст пристрасно вітає «світанок народів Закавказзя». Його вірші сповнені захоплення красою будівництва нового життя. Биття пульсу епохи відчувається в поемах «Ширканал-більшовик» (1924), «Волхобуд» (1925), «Ленінградська поема» (1929—1930), «Червона Астхик» (1933), «Сонце і праця» (1935), які сповнені проникливої відвертості, світлої радості й бойової гордості.

В роки першої п'ятирічки Акоп відвідує Україну, її новобудови. Один з нарисів того часу — розповідь землякам про героїзм будівників Дніпрельстану, про нове місто над Дніпром. В грудні 1930 р. Акоп приїздить до Харкова на конференцію Міжнародного бюро революційної літератури (МБРЛ). У своєму виступі він говорив: «Героїчний пролетаріат України разом з трудящим селянством з казковим ентузіазмом здійснює своє переможне соціалістичне будівництво на всіх фронтах»¹⁰.

Багато працює Акоп і в галузі публіцистики. Його «Спогади агітатора» та літературні спогади відтворюють для історії етапи боротьби більшовиків на шляху соціалізму. З любов'ю і палкою пристрастю згадує своїх товаришів по зброї С. Шаумяна, Міху Цхакая, С. Спандаряна.

Після революції твори А. Акопяна, високо оцінені критикою, широко перекладаються на мови народів СРСР, зокрема російську та українську¹¹. У вступній статті до виданого у 1928 р. збірника Акопяна «Новий ранок»¹² А. В. Луначарський писав: «Найоригінальнішим у творчості Акопа Акопяна з самого початку було, звичайно, те, що це був не тільки поет-революціонер, поети-революціонери були в російській і в європейській літературі, а що це був поет соціал-демократ у тодішньому кращому розумінні цього слова, поет-більшовик, поет пролетарський»¹³.

Ромен Роллан писав у листі до М. А. Інберга: «Ваш переклад поем Акопяна мене дуже зацікавив. Це саме такі епічні пісні, що їх — я цього чекав — покличе до життя ваша Велика революція. По-вірменськи це повинно бути могутньою музикою»¹⁴.

Творчість поета користувалася заслуженою любов'ю народу. Ще 1923 р. з нагоди його 30-річного літературного ювілею Акопани присвоїли почесне звання народного поета Вірменії та Грузії. Акоп мав рацію, коли писав: «Чи є на світі поет щасливіший за мене? Хто сьогодні пожинає плоди всього, що він сів, хто бачить здійсненим усе, про що він мріяв, що спігував тридцять з лишком років?!»¹⁵

⁸ Аветик Исаакян. Спогади. Цитується за книгою «Акоп Акопян». Сочинения в одном томе, М., 1956, стор. 10.

⁹ Акоп Акопян. Из «Автобиографии». Сочинения в одном томе, М., 1956, стор. 329.

¹⁰ Акоп Акопян. Сочинения в одном томе., стор. 307, 313.

¹¹ Див. Павло Тичина. Вибрані твори, т. III, К., 1947, стор. 10; Журн. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 190, та ін.

¹² Акоп Акопян. Новое утро, М., 1928, стор. 267.

¹³ А. В. Луначарський. Про літературу. 36. статей, К., 1960, стор. 629.

¹⁴ Акоп Акопян. Стихотворения и поэмы, стор. 5.

¹⁵ Акоп Акопян, Сочинения в одном томе., стор. 16.

Помер поет 13 листопада 1937 р. У статті, присвяченій пам'яті визначного вірменського поета, «Правда» відзначала: «У своїх віршах Акоюн грізно викривав потворність і жорстокість капіталістичного ладу, безжалісно-хижацьке відношення капіталістів до робітників. Співець революційного пролетаріату, він гаряче кликав трудящий народ на боротьбу з самодержавством»¹⁶. Ім'я Акоюна Акоюна по праву займає місце серед імен видатних майстрів пролетарської літератури. Уся його творчість належить самому революційному класу світу, для якого він і писав.

М. Ф. ДМИТРІЄНКО

¹⁶ Газ. «Правда», 13 листопада 1938 р.

НАРОДНИЙ СПІВЕЦЬ БУКОВИНИ (до 130-річчя з дня народження С. І. Воробкевича)

Ім'я Сидора Івановича Воробкевича (1836—1903) порівняно не набуло широко розголосу в українській літературі й культурі. Перша збірка С. Воробкевича «Над Прутом» з передмовою І. Франка з'явилась у 1901 р., а в 1909—1911 рр. О. Маковей видав у трьох томах «Твори Ісидора Воробкевича», які нині стали бібліографічною рідкістю. Тільки останнім часом громадськість дістала можливість познайомитись з літературною та музичною спадщиною Воробкевича¹, його вибраними поезіями².

Важко знайти таку галузь культурного життя на Буковині другої половини ХІХ ст., до якої б не був причетний С. І. Воробкевич: поет і композитор, письменник, учитель музики, фольклорист. І хоч внаслідок життєвих обставин він прийняв сан священослужителя Буковини, де «життя звичайного сільського попа мало чим відрізнялось від життя селянина»³, проте завжди лишався невтомним діячем на ниві рідної культури.

Народився С. І. Воробкевич 5 травня 1836 р. в м. Чернівцях у родині вчителя богослов'я місцевої гімназії. Коли хлопцеві було три роки, померла мати, а на десятому році його життя не стало й батька. Дітей-сиріт забрали на виховання дід і баба — родина священика з невеликого буковинського містечка Кіцмань. Саме від них хлопець проймався любов'ю до рідного слова. Вже навчаючись у Чернівецькій гімназії, він почав записувати усну народну творчість, мріючи стати поетом або музикантом і використати живе народне слово. Однак матеріальна скрута, поєднавшись з волею діда, привела молодого Воробкевича до Чернівецької духовної семінарії, після закінчення якої він працює попом у різних селах Буковини. Ця кар'єра не задовольняла духовних потреб Сидора Івановича, і він читає твори художньої літератури, вивчає життя й побут селян, збирає народні пісні, легенди. Все це мало вирішальний вплив на формування його власного поетичного хисту й смаків. Сидір Воробкевич виступає в «Правді», «Вечорницях», «Слові», «Зорі», «Родимому листку», «Ниві» й інших галицьких та буковинських виданнях з поезіями, оповіданнями, драмами під псевдонімами Данило Млапа, Сирота з Буковини, Демко Маковійчук, Морозенко, Семен Хрін, С. Волох.

Мешкаючи на селі, С. Воробкевич підтримував зв'язки з культурними діячами Львова і «знав краще про український рух, ніж усі тодішні буковинці»⁴. У 1867 р. С. Воробкевич залишає село, одержавши посаду вчителя співів у гімназії та семінарії Чернівців, а невдовзі для поповнення систематичних знань з музики їде до Віденської консерваторії. І хоч дістав він титул професора богослов'я, проте, повернувшись з Відня, стає вчителем музики й співів у середніх навчальних закладах, керує хорами, пише для них музику, а згодом видає підручники. Свою першу музичну освіту набули у нього один з основоположників румунської національної музики Чіпріан Порумбеску, український і австрійський композитор і музикознавець Єусебій Мандичевський. Ціла плеяда буковинських музикантів виховалась на його книгах співу для народних шкіл. Воробкевич — перший на Буковині фаховий український композитор — написав музику до майже сотні власних текстів, що й понині часто фігурують як народні пісні; поклав на музику понад 20 віршів Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Шашкевича, обробив багато народних пісень. Його музична спадщина нараховує понад 200 хорових композицій. Крім того, йому належить музика до численних оперет, що ставилися Львівським народним театром, музика до вистави «Назар Стодоля». Тому О. Маковей цілком слушно писав: «В 70-х та 80-х роках минулого століття був Ісидор Воробкевич трохи чи не найбільше значним і поваж-

¹ М. Білинська. І. І. Воробкевич. Нарис про життя і творчість, К., 1958.

² С. Воробкевич. Вибрані поезії, К., 1964.

³ І. Франко. Твори, т. 16, стор. 143.

⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 386, оп. 1, спр. 26, арк. 193.

ним композитором у Галичині й Буковині. Його пісні співали всюди: в церквах, школах, театрі, на концертах і дома»⁵. Те, що значна частина музичних творів Воробкевича стала здобутком фольклору, ще раз засвідчує глибоку народність творчої палітри С. Воробкевича, який ще в 1884 р. як голова заснованого у Чернівцях Руського літературно-музичного товариства передбачав не тільки збирання і вивчення фольклору, а й пропаганду серед народу музики, літератури, мистецтва.

С. Воробкевич не стояв осторонь життя простих людей, брав активну участь у громадсько-політичному русі на Буковині. Ще в 1865 р., говорячи про соціальне й національне засилля в краю, він писав у листі до «Ниви», що як німецький, так і «румунський елемент наміряє всі слов'янські чувства своїм навалом задушити...», руське серце якби нитками обвивають і обмотують»⁶. З приводу відкриття в 1875 р. університету в Чернівцях, завданням якого було виховувати насамперед богословів і правників у чисто німецькому дусі, він записав 19 жовтня 1875 р.: «Так, тепер Буковина може бути гладко згерманізованою»⁷.

Перу С. Воробкевича належить понад тисячу поезій, близько двох десятків драматичних творів. Як поет-лірик С. Воробкевич зворушливо оспівав природу Буковини, карпатські полонини, Прут. В центрі його уваги завжди була людина, насамперед селянин з їх буднями, працею, мріями, пориваннями. Завжди з симпатією говорив він про простих людей, глибоко проймається їх гіркою долею, таврує визискувачів — лихварів, духовенство. Пишучи про визвольні рухи українського народу, він закликає:

Покажім, що в наших жилах
Не звелася руська кров,
Що за правду, поступ, волю
Кожний з нас на смерть готов!

Не вся творча спадщина С. Воробкевича має однакову цінність. У 80-ті роки поет потрапляє в лоно християнської моралі і звертається до біблійних образів. Коли в 1883 р. він надрукував у львівській «Просвіті» песимістичного вірша «Не можна всім догодити», І. Франко негайно відгукнувся віршем:

Не в тім, співаче, сила твого слова.
Щоб ти раз в раз мок в сльозах, плакав в гору...
Ти будь керманіч в бурхливім морю»⁸.

На деякі твори Воробкевича вплинула його «чисто романтична любов до минувшини України», як критично відзначав Осип Маковей⁹. Це козакофільство було навіяне творами М. Куліша. Справді, поряд з такими високохудожніми творами, які не втратили своєї пізнавальної і громадської вартості до нашого часу, як оповідання «Суджена», «Ідилія», «Олена», «Вимуштруваний кінь», мелодрама «Гнат Приблуда», оперети з авторським лібретто й музикою «Панна молода з Боснії», «Янош Іштенгаді», драма «Убога Марта», — С. Воробкевич написав далекі від історичної правди драми «Кочубей і Мазепа», «Петро Конашкевич Сагайдачний». Причиною таких коливань у творчості Воробкевича є не тільки оточення й життєві обставини митця, а й гостра суспільно-політична боротьба на Буковині у 80—90-х роках. Сидір Іванович не завжди міг розібратися в прихованих політичних доктринах верховодів, які, з одного боку, силкувалися затягнути його у свій табір, з іншого — цькували. Ось чому О. Маковей, говорячи про чернівецьку «Руську Бесіду», що розпалювала націоналістичний чад, підкреслював: «Давно пресловута «Руська Бесіда» із своїм середньовічним книжником Василем Проданом на чолі не то не пригортала сего доброго і щирого робітника (С. Воробкевича. — І. С.) на ниві писательства до себе, а навпаки, ставила ему перепони»¹⁰.

Творчість Сидора Воробкевича в усій її багатогранності є одним з виявів боротьби на Буковині в другій половині XIX ст. за становлення реалізму в українській літературі. Його життєва і творча біографія ще раз блискуче засвідчує, якими тяжкими шляхами в умовах соціального й національного гніту торувала своє світле майбутнє наша культура.

І. П. СЕРЕДЮК

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 386, оп. 1, спр. 26, арк. 7.

⁶ Журн. «Нива», 13 березня 1865 р.

⁷ «Руслан», 1908, № 288.

⁸ Журн. «Зоря», 1883, № 2. Підписано псевдонімом Мирон.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 386, оп. 1, спр. 26, арк. 123.

¹⁰ Газ. «Каменяр», 10 травня 1909 р.

В. А. ДЯДИЧЕНКО, Ф. Є. ЛОСЬ,
В. Є. СПИЦЬКИЙ. ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР.

За редакцією проф. К. К. Дубини,
проф. І. С. Дзюбка і проф. Ф. Є. Лося,
вид-во Київського університету, К.,
1965, 456 с.

Книга охоплює історію українського народу з найдавніших часів і до наших днів. Стисло й доступно розповідає вона про багатовікову героїчну історію волелюбного українського народу, його боротьбу за своє соціальне й національне визволення, за перемогу пролетарської революції і встановлення Радянської влади, висвітлює керівну роль Комуністичної партії у революційному русі й боротьбі трудящих за побудову соціалізму і комунізму.

Автори переконливо доводять, що український народ є справжнім творцем історії і вписав немало славних сторінок у боротьбу за своє визволення, побудову нового суспільства. На документальному й фактичному матеріалі показано величезні соціально-економічні перетворення на Україні за роки Радянської влади, мужність і героїзм радянського народу в роки воєнних випробувань.

Безперечним досягненням авторів є те, що вони історію українського народу подають у тісному взаємозв'язку з історією інших братніх народів, насамперед з історією російського і білоруського народів, підкресливши величезне значення їх дружби і взаємодопомоги на всіх етапах історичного розвитку. На яскравих прикладах ілюструється відоме ленінське положення: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. Тільки завдяки дружбі з братнім російським народом та іншими народами нашої Батьківщини, під проводом Комуністичної партії трудящі України добилися ліквідації поміщицького й капіталістичного гніту, створили свою суверенну Українську Радянську державу, побудували соціалістичне суспільство і йдуть нині по шляху до комунізму.

Книга допущена Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як учбовий посібник з історії України для студентів неісторичних факультетів вузів. Виклад матеріалу починається з висвітлення первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства. Належну увагу приділено характеристичі стародавніх східних

слов'ян, їх господарству, життю, побуту. Автори підкреслюють мужність, хоробрість, боротьбу за волю і незалежність древніх слов'ян, говорять про умови виникнення древньоруської народності, її розквіт та історичне значення, добре висвітлюють становище руських князівств у період феодальної роздрібненості, боротьбу з татарським ігом, становище українського народу під зверхністю Литви і Польщі.

Складним і важливим є питання про формування української народності. Книга підкреслює, що «зростання економічних і політичних зв'язків між окремими руськими землями на Півдні і стало основою утворення української народності» (стор. 42). Але варто б чіткіше пояснити зростання цих зв'язків, показати, що сприяло цьому зростанню, наскільки швидким був процес утворення української народності.

Рецензований посібник значну увагу приділяє виникненню козацтва, утворенню Запорізької Січі, а також їх ролі в історії українського народу. Проте причини утворення Запорізької Січі, розкрито не зовсім чітко. Питання про селянські повстання в кінці XVI ст. не варто відносити до теми «Визвольна війна українського народу». Краще було б зробити окремий параграф у главі 4, де йдеться про Україну XIV—XVI ст. Чомусь зовсім не знайшло місця питання про соціально-економічний розвиток України в другій половині XVI і першій половині XVII ст. А, проте, лише з'ясувавши це питання, можна говорити про соціально-економічні передумови Визвольної війни.

В темі «Визвольна війна українського народу» читач познайомиться з боротьбою народних мас проти феодально-кріпосницького гніту в 30-х роках XVII ст., початком і ходом війни, зародженням української державності. Тут показана взаємодопомога і дружба російського і українського народів, прагнення українського народу до возз'єднання з великим російським народом.

У книзі знайшли відображення важливі історичні події другої половини XVII ст.—першої половини XVIII ст.— становище українського народу після війни, боротьба проти польсько-шведської і татаро-турецької агресії, соціально-економічний розвиток, політичне становище, а також класова боротьба на Україні. Певна увага приділена становищу українського народу на Правобережній Україні, прагненню народних мас Правобережжя до возз'єднання з Лівобережною Україною в складі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

Росії. Широко висвітлено також селянську боротьбу українського і російського народів проти шведських загарбників на початку XVIII ст.

Розвиток України в другій половині XVIII ст. і першій половині XIX ст. розкрито в 8 і 9 главах. Правильно зазначено, що друга половина XVIII ст. є періодом дальшого розвитку феодально-кріпосницьких відносин і одночасно початком розкладу феодально-кріпосницької системи. Тут говориться про дальший економічний розвиток України, закріпачення селянства. На конкретному матеріалі в главі 9 показано розклад феодально-кріпосницької системи та зростання капіталістичних відносин на Україні і підкреслено, що ці два процеси відбувалися паралельно. Тут знайшла належну характеристику класова боротьба на Лівобережжі, Слобідській та Правобережній Україні. Але чомусь не сказано, що рух на Правобережній Україні дістав назву «гайдамаччини».

Читач з цікавістю прочитає про розгортання селянської боротьби на Україні в першій половині XIX ст. і особливо розповідь про Кармелюка, про декабристів, зародження революційно-демократичного і ліберально-буржуазного руху. На жаль, автори не розкрили причин зародження ліберально-буржуазного руху, недостатньо показали історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства.

Окрема глава присвячена розвитку промислового капіталізму й початкові революційної боротьби пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст. В ній висвітлено скасування кріпосного права на Україні, розвиток капіталізму в промисловості, створення соціал-демократичних організацій на Україні та їх роль у поширенні марксизму, в розгортанні революційного руху.

Вдало написана глава «Україна у період першої російської революції» — про особливості імперіалізму в Росії і на Україні, характер і рушійні сили революції, роль більшовицької партії в розгортанні масового революційного руху робітників і селян, національно-визвольний рух на Україні, участь у ньому революційно-демократичних елементів. Але належної позитивної оцінки національно-визвольному рухові на Україні напередодні і в роки першої російської буржуазно-демократичної революції автори чомусь не дають.

Історії України в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії присвячено наступні три глави рецензованої книги. Тут показано зміни, які відбулися в промисловості й сільському господарстві України в 1907—1914 рр., дальше загострення усіх суперечностей імперіалізму, посилення соціального і національного гніту на Україні. Багато уваги приділяється також висвітленню робітничого і селянського руху в цей період, ролі більшовицьких організацій України в

розгортанні революційного руху, боротьбі більшовиків проти імперіалістичної війни, за повалення влади царизму, поміщиків і буржуазії. Але не можна погодитися з твердженням авторів, ніби столипінська аграрна реформа, зокрема «закріплення землі в особисту приватну власність і насадження хутірського і відрубного господарства провадилися здебільшого насильницькими методами» (стор. 209). (Підкреслено нами). До речі, аграрній реформі Столипіна тут дається однобічна оцінка (стор. 210—211) і лише в наступній главі вказується, що реформа сприяла розширенню внутрішнього ринку, піднесенню промисловості (стор. 217).

Причина поразки Росії у першій світовій війні пояснюється лише зрадою військового міністра Сухомлінова, царіці Олександри Федорівни, діяльності шпигунських організацій (стор. 235), хоча наперед треба було вказати на відсталість економіки Росії і непопулярність війни.

Стисло, але дохідливо в книзі з'ясовано політичне становище на Україні після повалення царизму, показано процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, викрито контрреволюційну політику українських буржуазних націоналістів, підкреслено керівну роль більшовицької партії в боротьбі за перемогу Радянської влади і утворення Української Радянської держави. Однак, у цій главі трапляються огріхи, наприклад, говориться про масові політичні демонстрації, які нібито проходили в Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську та інших містах у квітні 1917 р. в зв'язку з нотою Тимчасового уряду (стор. 245) (насправді відбулися лише мітинги), і нічого не сказано про червоні демонстрації на Україні, що здебільшого пройшли під більшовицькими лозунгами. Утруднюють розуміння політичної обстановки в Росії і на Україні твердження про те, що після липневих подій у Петрограді «більшовиків скрізь заарештовували і кидали до в'язниць» і що «розгром робітничих організацій, більшовицьких газет став повсюдним» (стор. 247). Ядром українських радянських військ, що створювалися в боротьбі проти контрреволюції наприкінці 1917—на початку 1918 рр., було не Червоне козацтво (стор. 259), а Червона гвардія України.

Боротьба українського народу проти німецьких загарбників у 1918 р., розгром петлюрівської Директорії та антантівських інтервентів на півдні України, розгром денікінців, білополяків і Врангеля в 1919—1920 рр.—ці й інші важливі події громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні висвітлені в главі 16, де викрито контрреволюційні дії буржуазно-націоналістичних «урядів» України—Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії, їх союз з іноземними імперіалістами, показано спільну боротьбу трудящих Росії і України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, керівну

роль РКП(б) та її невід'ємної складової частини — Комуністичної партії України.

У наступній главі висвітлюється успішна відбудова народного господарства України, зруйнованого в роки громадянської війни, велике значення запровадження нової економічної політики, утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, подолання економічних труднощів, трудовий героїзм радянських людей. На жаль, недостатньо відбито результати відбудови промисловості в 1921—1925 рр. Помилково вказано, що на кінець 1925 р. валова продукція промисловості України досягла 84,5% довоєнного рівня. У дійсності ця цифра становила 60%².

Далі в книзі широко висвітлюється боротьба радянських людей під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалістичного суспільства в країні. Значне місце тут приділяється індустріалізації, реконструкції промисловості, будівництву таких гігантів, як Дніпрогес, «Азовсталь», «Запоріжсталь», Новокраматорський завод важкого машинобудування та інших, що є гордістю українського народу. На конкретних прикладах розповідається про творчу ініціативу народних мас, організацію масового соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань довоєнних п'ятирічок. Автори знайомлять читача з новаторами-робітниками М. Ізотовим, О. Стахановим, І. Коробовим, М. Мазаем, А. Савотиним, І. Цопком та багатьма іншими.

Велика увага приділяється боротьбі партії і уряду, трудящих мас за реконструкцію сільського господарства, перемогу колгоспного ладу, подолання помилок і перекоз у колгоспному будівництві в кінці 1929 р.— на початку 1930 р.

Автори переконливо показують перетворення України на передову індустріально-колгоспну республіку, значення економічних зв'язків Української РСР з іншими республіками СРСР у справі будівництва соціалізму в нашій країні й правильно підкреслюють, що успіхи, досягнуті в розвитку промисловості і сільського господарства в довоєнні п'ятирічки, є результатом героїчної праці робітничого класу і трудящого селянства, мудрого керівництва Комуністичної партії та тієї допомоги, яку подавали братні народи українському народові (стор. 366). Проте у висвітленні історії довоєнних п'ятирічок є ряд недоліків. Так, майже зовсім не зачеплено питання про раціоналізаторський і винахідницький рух, виникнення і діяльність виробничих нарад, про ліквідацію неписьменності на Україні. Не приділено достатньої уваги діяльності такої масової організації робітників, як профспілки. Не відображено формування і ріст робітничого класу, підвищення культурно-технічного рівня робітників. Незрозумілий висновок про те, що «план колек-

тивізації на кінець 1932 р. був перевиконаний» (стор. 326).

Становище трудящих Західної України Північної Буковини і Закарпатської України, їх боротьба за возз'єднання з УРСР висвітлені в главі 20, а возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Радянською Україною — у другому параграфі наступної глави. Тут розповідається про боротьбу трудящих західноукраїнських земель під керівництвом партійних організацій проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з радянським народом. Автори підкреслюють, що «возз'єднання українських земель є чудовим доказом торжества ленінської миролюбної зовнішньої політики і ленінської національної політики» (стор. 363), що цей історичний акт мав велике політичне, економічне і культурне значення для трудящих західноукраїнських областей, які стали на шлях соціалістичного будівництва.

В главі про участь українського народу у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу автори на конкретних прикладах показали мобілізуючу і організуючу роль Комуністичної партії, партійних організацій у боротьбі українського народу проти немечко-фашистських загарбників, в організації партійно-комсомольського підпілля і масового партизанського руху, що відіграло важливу роль у наблизненні перемоги. В книзі висвітлюється трудовий героїзм робітників і колгоспників по відбудові народного господарства Радянської України як в роки війни, так і безпосередньо після її закінчення. Але не показана перебудова промисловості на воєнний лад на початку війни, евакуація підприємств та населення у глибокий тил, кількість і склад партизан на Україні, їх діяльність в тилу ворога.

Боротьбі трудящих України за дальший розвиток народного господарства, за звершення побудови соціалізму в посібнику відведено дві глави. В них показаний трудовий героїзм робітників, колгоспників і інтелігенції, які, переборюючи великі труднощі, в короткий строк відбудували фабрики і заводи, колгоспи і радгоспи, школи та інші культурні установи. Автори якразово показали зросту роль Української РСР на міжнародній арені, її участь в ООН, у боротьбі за мир і співробітництво народів, а також про значне місце Української РСР у зовнішньо-економічних зв'язках СРСР. Але не подається узагальнюючих цифрових даних, що характеризують розвиток народного господарства України загалом, майже зовсім не згадується про стан і розвиток легкої промисловості.

В книзі показано самовіддану боротьбу українського народу за дострокове виконання семирічки. Досить конкретно говориться про дальше зміцнення суспільного і державного ладу, наводяться цікаві факти й приклади про виникнення і розвиток нових явищ у процесі комуністичного будівництва, зокрема про рух ударників колективів комуністичної праці, про бо-

² «Календар-довідник на 1926 рік», ЦСУ УССР, Харків, 1926, стор. 143.

ютьбу трудящих мас за технічний прогрес.

Значне місце відведено показові піклування Комуністичної партії та Радянської злади про систематичне піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих мас. Добре, що виділено спеціальні параграфи, присвячені розвитку української культури. В них переконливо показано вклад українського народу у скарбницю світової культури, піднесення всіх галузей культури в роки Радянської влади.

Учебний посібник не позбавлений і деяких неточностей, недоробок. Він зовсім не ілюстрований, не має історичних карт і схем, хронології. Помилково вказує, що

грошову реформу в нашій країні здійснено 1925 р. Насправді це було в 1924 р. (стор. 303). На стор. 370 помилково говориться, що на Україні загальне обов'язкове (чотирирічне) навчання дітей було запроваджено в 1926 р. Насправді це було здійснено наприкінці першої п'ятирічки.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензований учебний посібник, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Він буде корисним не лише для студентів, але й для широких кіл радянських читачів, які цікавляться історією України.

П. І. ГАРЧЕВ, В. М. ДОВГОПОЛ,
М. А. ЛИТВИНЕНКО

ВІННИЧЧИНА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр. (ХРОНІКА ПОДІЙ).

Укладачі — А. Г. Бабенко, М. Л. Бабій, С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик, А. А. Міняйло, Б. Д. Нененко. Відповідальний редактор В. О. Птущенко, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 142 с.

Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини 1941—1945 рр. має велику документальну базу, одним з джерел якої є хроніка подій того періоду.

Схвальної оцінки заслуговує вихід у світ праці, що містить події, які відбувались на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни.

Книга відкривається передмовою, що передує 5-ти розділам — «1941 р.», «1942 р.», «1943 р.», «1944 р.», «1945 р.». У кінці праці подаються покажчики джерел, іменний та географічний, бібліографія. У передмові «Хроніки» характеризується політичне, економічне та воєне становище Вінниччини на всіх етапах війни. В інших розділах «Хроніки» зафіксовано 855 подій у хронологічній послідовності.

Розділ «1941 р.» розкриває зміст подій, які відбувались на території Вінниччини на початку війни. Фашисти, скориставшись тимчасовою перевагою, захоплювали міста і села області. Коли і які — про це сказано тут. Цей же розділ містить дані про створення і діяльність партійно-комсомольського підпілля та партизанських загонів.

У розділі «1941 р.» подано 146 подій. З них 74 змальовують криваві дії фашистського окупаційного апарату.

Переважає більшість фактів наступного розділу «Хроніки» — «1942 р.» — показують страшний реальність окупації, запровадження фашистами людодських законів та порядків, розпоряджень і наказів, які мали на меті фізичне винищення радянських людей.

Цікавим у цьому розділі є факт, який характеризує процес розкладу фашистських військ, зокрема армійських частин сателі-

тів Німеччини, що діяли на окупованій Вінниччині, зокрема про повстання румунського батальйону, який гітлерівське командування вирішило послати на радянсько-німецький фронт (стор. 27).

У розділі «1943 р.» зібрані факти значною мірою співпадають з матеріалами попереднього розділу. Разом з тим вони позначені суттєвою рисою — зростанням всенародної боротьби проти німецько-фашистських окупантів.

Заключні розділи «Хроніки» висвітлюють події 1944—1945 років, коли область була остаточно визволена з-під ярма фашистської окупації і трудящі приступили до відбудови народного господарства.

Покажчик джерел, вміщений у кінці праці, свідчить про велику й копітку роботу, проведenu авторами. Сюди включено насамперед документи та матеріали з партархіву Вінницького обкому КП України та Вінницького обласного держархіву, із збірочек документів з історії Великої Вітчизняної війни, документи багатьох фондів Міністерства оборони РСРС, Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України та ін. Бібліографію «Хроніки» становлять понад 100 літературних джерел. Важливо, що кожний з наведених творів висвітлює певну сторінку боротьби трудящих Вінниччини в різні роки війни.

Проте «Хроніка» включає далеко не всі події, які відбувались на Вінниччині в 1941—1945 рр., і нею не вичерпується історія Вінниччини часів війни.

Самі упорядники твердять: «На Вінниччині не було жодного міста, села, селища, де б ворог почував себе спокійно» (стор. 6). Боротьба кипіла всюди. Не всі факти її документально засвідчені. Безліч збережено в народній пам'яті. Що ж, треба звернутися до цього джерела. Організувати збирання фактів. Утворити центр, куди б люди надсилали відомості. Хіба це не вірний засіб розв'язання такого благодного завдання?

Доводиться закинути укладачам і неувважність до пам'яті загиблих вінниччан,

зокрема страчених фашистами за участь у партизанському русі. Наприклад, у «Хроніці» читаємо: «За активну допомогу партизанам фашисти спалили села Криштопівку та Пархомівку Дашівського району, Митлиніц Ситковецького району, Пенківку, Яцьківці і Супрунів Літинського району та інші. Сотні радянських громадян за допомогу партизанам було розстріляно і замучено у таборах смерті» (стор. 7). Постає питання: чому укладачі не спромоглися у передмові дати перелік усіх сіл, знищених фашистськими недолюдками? Доля таких сіл нічим не відрізняється від трагедії села Лідіце в Чехословаччині, дощенту знищеного фашистськими карателями.

КІРОВОГРАДЩИНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1965, 306 с.

Рецензований збірник є першою спробою кіровоградських істориків дати систематизовану, по-науковому оформлену публікацію документів і матеріалів про боротьбу трудящих області під керівництвом Комуністичної партії проти німецько-фашистських загарбників. В збірник увійшли різноманітні документи, зокрема з партійного та державного обласних архівів, а також газетні матеріали. Більшість архівних документів публікується вперше.

Документи I розділу розповідають про всенародне патріотичне піднесення в перші місяці війни, інтерес викликають інформації Кіровоградського обкому, райкомів і міськкому КП(б)У тих днів.

II розділ у загальних рисах характеризує кривавий «новий порядок», встановлений фашистами на окупованій території області, висвітлює героїчну боротьбу партизанів і підпільників Кіровоградщини в тилу ворога, взаємодію їх з частинами Радянської Армії. Незважаючи на жорсткий терор окупантів, радянські патріоти не схиляли голів перед ними, саботували їх заходи, організовували бойкот поставок фашистським гнобителям, зривали вивезення трудящих на фашистську каторгу. У звітах керівників підпілля й партизанських загонів відображено всенародний опір окупантам та їх сателітам.

Про героїчну боротьбу трудящих області за відбудову народного господарства та їх допомогу фронтові розповідають документи та матеріали III розділу.

Археографічну обробку документів та матеріалів упорядники провели згідно з правилами видання документів, розробленими Інститутом історії АН СРСР і ДАУ при РМ СРСР. Користуватися збірником допомагають додатки: перелік дат окупації та визволення районних центрів області, довідка про партизанські загоны та підпільно-диверсійні групи, список Героїв Радян-

Цілий світ знає про Лідіце. А скільки таких сіл на Україні було в ті страхітливі часи... Пам'ять про них має бути священною. Нехай «Хроніки» бережуть її.

Цінно, якби в кожній області нашої республіки складали літопис боротьби наших людей за свободу і незалежність Вітчизни.

Сказане, звісно, не знижує наукової цінності «Хроніки подій», її пізнавального значення. Подібні праці роблять і робитимуть свою добру справу, допомагаючи виховувати трудящих, особливо молодь, на високій героїчній безсмертної народної подвигу.

П. М. БАЛКОВИЙ

ського Союзу — уродженців Кіровоградської області, хроніка найважливіших бойових дій партизанських загонів, підпільних організацій та груп.

Видання збірника «Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни» свідчить про те, що місцеві історики й архівісти провели значну роботу по виявленню документів і доклали певних зусиль до їх наукової обробки.

Оцінюючи загалом позитивно рецензований збірник, слід зазначити, що він не позбавлений і недоліків.

Не зовсім вдалим є розподіл матеріалів. На розділ I припадає 15 документів на 37 сторінках. На розділ II — 92 документи на 148 сторінках. На розділ III — 22 документи на 39 сторінках. Те, що на II розділ, який можна вважати центральним за тематикою, припадає переважна частина документів, не викликає заперечень. Але диспропорція занадто вже велика. Складається враження, що комплектування II розділу зроблено за рахунок інших розділів, особливо третього. Якщо матеріали перших двох розділів більш-менш повно розкривають тему, то документи III розділу подані без певної системи, невиразні, не створюють картини загалом. Роль Комуністичної партії в мобілізації трудящих на відбудову народного господарства, а також саму відбудову показано мимохідь і дуже поверхово, не розкриваються труднощі відбудовного періоду, не змальовується величезна допомога Радянського уряду у відродженні народного господарства області і т. ін.

У II розділі за рахунок § 2 («Партизанський рух та підпільна робота в тилу ворога»), що має 51 документ на 95 сторінках, «постраждав» § 3 («Визволення області від німецько-фашистських загарбників частинами Радянської Армії та партизанськими загонами Кіровоградщини») — 12 документів на 20 сторінках. Слід зауважити, що тут більшість (7) документів розповідає про визволення окремих населених пунктів партизанськими загонами. Бойові ж дії частин Радянської Армії показано дуже слабо, лише на основі зведен-

ня Радінформбюро і наказів Верховного Головнокомандуючого. Звичайно, якби збірник містив документи з багатющих фондів Архіву Міністерства Оборони, то було б розкрито і бойові операції по визволенню Кіровоградщини, і подвиги радянських воїнів, і допомогу трудящих та партизанів Радянській Армії та інші важливі питання.

Наслідки недостатньої продуманості у підборі і розподілі матеріалу відчуваються майже в усіх розділах збірника. В 1 розділі широко й ґрунтовно розкрито морально-політичне піднесення трудящих на початку війни і масовий вступ до лав Червоної Армії. Але водночас перебудову роботи підприємств і установ культури показано побіжно, жодного документа про евакуацію не наведено. Висвітлення діяльності партизанів і підпільників досягається в основному за рахунок документів облпартархіву. Якби ширше були використані матеріали Партархіву ЦК КП України та Центрального партархіву ІМЛ ЦК КПРС, то в збірнику знайшли б відображення і такі найважливіші питання, як керівництво ЦК КП(б)У та УШПД партизанським рухом і партійним підпіллям на Кіровоградщині (дії з'єднання під командуванням М. І. Наумова в 12 районах Кіровоградської області та ін.).

Про вигнання радянських людей на каторгу в Німеччину наведено всього три документи, починаючи чомусь лише з липня 1943 р. Зовсім не викрито кріпосницьку «аграрну» політику окупантів, пограбування ними населення тощо.

Недоліком збірника є і те, що ряд документів наведено в «зашифрованому» вигляді і не прокоментовано належним чином. В документі № 23 (стор. 70) йдеться про затримання окупаційними властями «злочинця Сорокіна, який звинувачується в багатьох вбивствах». Оскільки не сказано, хто він такий і кого вбивав, можна зрозуміти, що цей Сорокін — кримінальний, а не політичний злочинець. Незрозумілим є витяги із зведень Радінформбюро, наведені у нерозшифрованому вигляді — документ № 44 (стор. 99), документ № 46 (стор. 100), документ № 54 (стор. 106—107), документ № 57 (стор. 109). Наприклад, у документі № 44 говориться про дії партизанського загону під керівництвом «Ворона». Хто він такий і що це за загін, не знають і самі упорядники (як про це свідчить примітка на стор. 99). В документі № 51 (стор. 104) згадується про встановлення зв'язку між Кіровоградським партизансько-диверсійним загonom ім. Кірова і київською підпільною організацією. Цей факт має великий інтерес для дослідника, але в збірнику його не прокоментовано і тому вірогідність викликає сумнів.

В деяких документах є фактичні помилки і неточності, але упорядники залишають це без уваги. Так, у документі № 80 (стор. 150) говориться, що Сталінградський фронт існував у червні 1943 р. Насправді

Сталінградський фронт з 1 січня 1943 р. називався Південним. В документі № 120 від 27 жовтня 1944 р. (стор. 135) вказується, що на Кіровоградщині гітлерівці розстріляли, повісили й закатували 22 тис. мирних жителів, а у вступі названо цифру 72 тис. лише по м. Кіровограду (стор. 11).

Деякі претензії можна поставити і до «Хроніки найважливіших бойових дій партизанських загонів, підпільних організацій та груп». По-перше, не зрозуміло, чому «Хроніка» включає лише події, пов'язані з бойовими діями партизанів і підпільників, чому в ній відсутні важливі події (мобілізація трудящих на відсіч ворогу на початку війни, боротьба за відбудову народного господарства та ін.). По-друге, у «Хроніці» поряд з важливими фактами є чимало дрібних, незначних «фактиків». Не можна погодитись, що зіпсування телефонного зв'язку на ст. Шостківка (стор. 258), виведення з ладу двигуна олійниці (стор. 260), спалення дерев'яного містка (стор. 269) тощо підносяться читачеві як «найважливіші бойові дії» партизанів і підпільників.

Незадовільно складені примітки (стор. 299—304). Тут чимало зайвого, непродуманого, випадкового. Без особливої потреби і занадто багатослівно автори пояснюють, що таке гестапо, СС, СД та інші фашистські організації. Стосунки українських націоналістів з окупантами подано спрощено, а подекуди і невірно. У примітці 7 (стор. 302) безпідставно твердиться, що т. зв. охоронна поліція з представників населення окупованої України була створена українськими націоналістами. Щодо цього сумнівне посилання 5, де без потреби докладно розповідається про фашистську газетку, що видавалась у Кіровограді. До речі, про підпільну комуністичну багатотиражну газету (стор. 303) розповідається набагато скромніше і вдвоє стисліше.

Заперечення викликає твердження, ніби фашисти в ряді районів Кіровоградщини створювали організації українських націоналістів (примітка 13). Насправді ж у райхкомісаріаті «Україна» фашистські власті заборонили націоналістичні організації. Націоналістів вони використовували лише у складі окупаційного апарату як своїх підручних. Авторі приміток (2, 5, 7, 13) неправильно зараховують до числа українських буржуазних націоналістів взагалі всіх зрадників.

Деякі примітки дуже погано відредаговані, і внаслідок цього не тільки не допомагають, але заплутують читача. У примітці 1 про діяльність керівника партійного підпілля П. К. Василені розповідається так: «10 серпня прибув у партизанський загін... і пробув у лісі — до 16 серпня, керував партійною роботою, ставив перед комуністами та партизанами чергові завдання у боротьбі проти окупантів...» він пробув у партизанському загоні не (стор. 299). Словом, говориться так, ніби

шість днів, а принаймні півроку. Далі події подаються таким чином: П. К. Василюк при переході на конспіративну квартиру був обстріляний ворожою охороною і повернувся до лісу. «Після цього передав керівництво партійною роботою т. Куценку А. С., а сам відправився в с. Ліски Черкаського району» (стор. 299). З такої «розповіді» в читачів може скластися враження, що т. Василюк, злякавшись стрільниці, відмовився від виконання обов'язків секретаря підпільного обкому.

А. Я. МАНУСЕВИЧ. ПОЛЬСКИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ В БОРЬБЕ ЗА ПОБЕДУ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В РОССИИ

(февраль — октябрь 1917 г.),
изд-во «Наука», М., 1965, 412 с.

Під таким заголовком наприкінці минулого року вийшла з друку в Москві досить велика праця О. Я. Манусевича. Обрана ним тема є дуже важливою в політичному і науковому відношеннях. Адже участь польських трудящих у боротьбі за встановлення влади Рад у колишній Російській імперії — хвилююча сторінка в історії польського робітничого руху, один з найяскравіших проявів пролетарського інтернаціоналізму. Значення цього дослідження обумовлене й тим, що дане питання в історичній літературі розроблене ще недостатньо.

Актуальність теми тим більш очевидна, якщо врахувати наближення великого свята радянських людей, народів зарубіжних соціалістичних країн і всього прогресивного людства — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дослідити в усій повноті та глибині всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції — почесне завдання радянських істориків та їхніх зарубіжних колег, які стоять на ґрунті марксистсько-ленінської методології.

Книга, що розглядається, є закономірним результатом багаторічної дослідницької роботи її автора, провідного радянського вченого в галузі вивчення минулого Польщі та радянсько-польських відносин повітряного часу*. О. Я. Манусевич успішно досліджує участь польських інтернаціоналістів у Жовтневій революції на території нашої країни, що знайшло своє відображення в ряді серйозних наукових статей і, зрештою, в рецензованій книзі.

На відміну від небагатьох праць як радянських, так і польських авторів, що стосуються питань теми лише частково,

Численні недоліки, звичайно, утруднюють користування збірником. Але не можна вважати, що ці недоліки перекреслюють те позитивне, що є в збірнику. Головне, на нашу думку, полягає в тому, що українські історики дістали в своє розпорядження новий корпус документів, якого їм не вистачало для повнішого висвітлення історії Великої Вітчизняної війни.

М. В. КОВАЛЬ

О. Я. Манусевич поставив перед собою завдання всебічно розглянути участь польських трудящих у підготовці і здійсненні Великої Жовтня в період від лютого до жовтня 1917 р. І треба сказати, що з цим завданням автор справився добре.

Які ж думки викликає рецензована праця? Які проблеми піднято в ній?

Успіх цієї книги в значній мірі зумовлений широкою джерельною базою. О. Я. Манусевич максимально використав друковані й архівні документи і літературу архівів та книгосховищ Москви і Ленінграда, Ташкента, Кишинєва, Києва, Харкова, Одеси, Львова, Воронежа, Томська, а також Варшави і Кракова. Проте в короткому вступному слові «Від автора» відсутній традиційний історіографічний огляд використаних джерел і літератури. Автор відсилає читача до своїх історіографічних статей, опублікованих раніше у збірниках, зокрема до автореферата своєї докторської дисертації «Польские интернационалисты в Октябрьской революции».

В авторефераті О. Я. Манусевич критикує авторів деяких праць і упорядників документальних збірок, які не показали участі польських та інших інтернаціоналістів у підготовці і проведенні Жовтневої революції. Ці конкретні зауваження становлять значний інтерес для істориків, що займаються вивченням не тільки інтернаціоналістського, а й усього революційного руху в колишній царській Росії.

Спеціалістів з питань інтернаціоналістського руху, безперечно, зацікавить старанно проведене дослідження змін у чисельності і складі польського населення в Росії у роки першої світової війни. Автор також дослідив кількість організацій та чисельний склад польських революційних партій, що діяли в нашій країні, тобто Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та Польської соціалістичної партії-лівниці (ППС-лівниці). На підставі ретельного і досить оригінального аналізу О. Я. Манусевич приходить до висновку, що польське населення Росії в період війни складалося з поляків, які проживали тут постійно і, отже, в даному разі не становлять об'єкта дослідження, з переселенців, які прибули в нашу країну на заробітки незадовго до війни (близько 300 тис. чол.), політичних засланих (по-

* О. Я. Манусевич — автор першого радянського посібника з історії братнього народу — «Нариси з історії Польщі» (російське видання вийшло в 1952 р., а українське — в 1954 р.), науково-популярної книжки «10 лет народной Польши» (М., 1954 р.), частини розділів у тритомній праці «История Польши» та ряду інших праць.

над три тис.), біженців (до 1,5 млн.), військовослужбовців (понад 500 тис.) і військовополонених (100 тис.), разом — близько 2,5 млн.

В авангарді політичної боротьби польського населення йшли групи СДКПІЛ, — випробуваної партії польських трудящих. Діяло понад 40 груп, які об'єднували в своїх рядах, за підрахунками автора, близько п'яти тис. чол. Інша польська революційна партія — ППС-лівниця була менш популярною, керівництво її, незважаючи на протидію низів, схилилося до співробітництва з меншовиками. У 20 з лишком місцевих секцій цієї партії нарахувалося до двох тис. чол.

У працях окремих істориків, які приписували свої дослідження участі трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції та громадянській війні, на жаль, ніколи ще трапляється безвідповідальне конгломування значно перебільшеними цифрами щодо кількості інтернаціоналістів. Слід відзначити, що цього аж ніяк не можна закинути О. Я. Манусевичу.

Багатющий фактичний матеріал, що міститься в книзі, докладно ілюструє безпосередню і конкретну участь польських трудящих в Жовтневому збройному повстанні та в усіх політичних кампаніях, які відбувалися у країні під керівництвом більшовицької партії. Своєю революційністю, своїм інтернаціоналізмом, своїми мужністю й енергією, відданістю трудовому народові польські соціал-демократи, в рядах яких твердо й упевнено крокували Феікс Дзержинський і Юліан Мархлевський, Еліан Ленський і Юзеф Уншіліхт, Станіслав Бобінський і Францішек Гжелшак, авоювали повагу народних мас не тільки Юльші, а й Росії, України, Білорусії.

Зі сторінок книги постає в усій багатогранності політичне життя польських трудящих, закінчених в силу тих чи інших причин у нашу країну. Автор уникає, як казуть, змальовувати події лише однією жарбою. І це дуже добре.

Читач бачить, як у ході жорстокої класової боротьби всі польські політичні течії та групи в Росії (подібно до того, як це відбувалося з іншими течіями і групами) розділилися на два протилежні табори: революційний та інтернаціоналістський, з одого боку, і контрреволюційний та націоналістичний, — з другого. Чимало місця в ній приділено зображенню ворожої ді-

яльності різноманітних польських буржуазних партій та угруповань, їх численних комітетів, які силкувалися впливати в потрібному для себе напрямку на найширші кола польських громадян. Автор показує також угодницьку політику Польської соціалістичної партії-«фракції».

Діяльність польських інтернаціоналістів змальовується в тісному і нерозривному зв'язку з повсякденною революційною боротьбою, яку провадили більшовицька партія і особисто її засновник та керівник В. І. Ленін. З величезним інтересом читаються сторінки, де йдеться про допомогу польських соціал-демократів, передусім Я. Ганецького, в організації переїзду Володимира Ілліча з Швейцарії до Росії навесні 1917 р.

Високо оцінюючи монографічне дослідження О. Я. Манусевича, слід звернути увагу на деякі його недоліки. Так, наприклад, назва книги зобов'язувала автора показати участь польських трудящих у безпосередній боротьбі за владу Рад не тільки в Петрограді та Москві, як це зроблено в праці, а й в інших промислових центрах нашої Батьківщини.

Автор не зумів дотриматися єдиного принципу композиції книги. Другий розділ — «Польські інтернаціоналісти в період мирного розвитку революції (березень — травень 1917 р.)», наприклад, ділиться на дев'ять параграфів, в яких йдеться і про СДКПІЛ та ППС-лівницю, і про ППС-«фракцію», і про Польське соціалістичне об'єднання. Решта наступних, не менш важливих розділів побудована вже за іншим принципом. Є окремі неточності у географічних назвах.

Проте всі ці зауваження не мають істотного характеру. В цілому рецензована книга як перша узагальнююча праця про участь польських трудящих у боротьбі за Радянську владу в нашій країні, без сумніву, стане вагомим внеском в історіографію перемоги Великого Жовтня.

О. Я. Манусевич доводить, що участь польських інтернаціоналістів у Жовтневій революції була не тільки вкладом у боротьбу за владу Рад у Росії, на Україні та в Білорусії, а й прямим виступом за свободу і незалежність польського народу. Ця книга сприятиме дальшому зміцненню нерушимої радянсько-польської дружби.

П. М. КАЛЕНИЧЕЧКО

**І. К. КОШИК. РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ
НА УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЫ И ФЕВРАЛЬСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ.**

изд-во Киевского университета, К., 1965,
324 с.

Дослідження історії боротьби робітничого класу в Росії і його складової частини — пролетаріату України за повалення царизму і капіталізму має величезне на-

укове і політичне значення. Важливе місце в історії робітничого класу нашої країни займає революційна боротьба російського і українського пролетаріату в період першої світової війни і Лютневої революції. Це — один з важливих і до цього часу недостатньо досліджених етапів в історії пролетарського руху в Росії. Книга О. К. Кошика саме і присвячена героїчній боротьбі робітничого класу України в 1914—1917 рр.

Монографія написана на основі праць В. І. Леніна, матеріалів з'їздів Комуністичної партії з широким залученням архівних і друкованих джерел. Значна кількість матеріалів автором уперше введена у науковий обіг. Незважаючи на те, що на вказану тему написав монографію Й. Т. Щербина¹, праця О. К. Кошика не втрачає своєї цінності. Автор оригінально, на високому науковому рівні розв'язує складні проблеми. Великий фактичний матеріал поєднує з його глибоким науковим аналізом, узагальненнями, висновками.

Монографія починається з історіографії проблеми. Автор розглядає позитивні і негативні сторони праць своїх попередників, дає оцінку документальних збірників, архівних документів, мемуарної літератури тощо. Глибокому розумінню теми в цілому значною мірою допомагає перший розділ книги, де показано соціально-економічне і політичне становище України напередодні війни, становище робітничого класу і селянства та їх революційна боротьба.

Другий розділ присвячений робітничому рухові на Україні в другій половині 1914 і в 1915 рр., що за переконливим доказом автора розвивався як складова частина загальноросійської революційної боротьби пролетаріату і відіграв визначну роль у створенні революційної ситуації в країні. Всебічно аналізуючи страйкову боротьбу робітників України в цей період, О. К. Кошик робить висновок, що відсутність політичних страйків у 1915 р. пояснюється війною і посиленням жорстоких репресій щодо робітників з боку царизму. Це принциповий висновок. Адже довгий час у нашій літературі відсутність політичних страйків пояснювалась, головним чином, зміною складу робітників, отруєнням їх чадом шовінізму, що всупереч історичній правді принижувало роль робітничого руху в загальнонародній боротьбі з царизмом.

На великому документальному матеріалі в книзі досліджується криза народного господарства, становище трудящих у період війни, кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу України. Автор доводить, що в царську армію було мобілізовано понад 30% кваліфікованих робітників (стор. 321), а не 40%, як про це писали багато попередніх дослідників. Щоправда, на нашу думку, і цифра 30% потребує уточнення. Дослідження цього питання має серйозне значення для вивчення характеру революційної боротьби робітничого класу.

Великий інтерес являє собою четвертий розділ монографії, де висвітлюється робітничий рух на Україні в період назрівання революційної кризи в країні (кінець 1915—1916 рр.). В ньому показана революційна боротьба робітничого класу, ке-

рівна роль більшовицьких організацій робітничому русі, особливо на великих підприємствах Донбасу, Катеринослава, Харкова, Миколаєва та інших промислових центрів України. В цьому розділі автор аналізує стан партійних організацій України, що дає можливість глибше усвідомити розмах і характер революційної боротьби пролетаріату, керівну роль у ній більшовицьких організацій. Автор приходить до висновку, що в 1916 р. робітничий рух піднявся на вищий ступінь, набрав більшого масового і наступального характеру. То відбулося 219 робітничих страйків, у які взяло участь 197096 чоловік. Всього за час війни і Лютневої революції на Україні відбулося 410 робітничих страйків, в які взяло участь 298319 чоловік (стор. 322).

Цікавий за змістом останній розділ книги, присвячений перемозі Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні. Тут на великому фактичному матеріалі розглядається буржуазно-демократичний переворот, аналізується діяльність більшовицьких організацій по керівництву політичною боротьбою робітників, їх провідна роль у створенні Рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок, фабрично-заводських комітетів. Досліджується також національно-визвольний рух трудящих України, боротьба робітничого класу проти буржуазного націоналізму. Автор переконливо показує зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів з «Союзу визволення України» (СВУ), УСДРП та ін., які сіяли ворожнечу між українським і російським народами, намагалися розколоти трудящі маси Росії, віддати її під гніт австро-німецьких імперіалістів. Проте ця пропаганда зустріла відсіч робітничого класу України. В роки першої світової війни він залишився вірним прихильником пролетарського інтернаціоналізму.

Проте слід звернути увагу на окремі неточності, які мають місце в рецензованій праці. Зокрема це стосується революційної кризи в країні, початок якої автор відносить на кінець 1915 р. (стор. 163-321). Тим часом В. І. Ленін вважав, що вже в середині 1915 р. в Росії була наявна революційна криза².

Загалом вірно характеризуючи стан партійних організацій на Україні, автор допускає ряд неточностей щодо кількості партійних груп і організацій, їх кількості, складу, партійної належності окремих осіб, тощо (стор. 64, 165, 167, 176, 177 та ін.).

Є й інші неточності, але вони не можуть вплинути на позитивну оцінку рецензованої монографії О. К. Кошика, яка привертає увагу не лише спеціалістів — істориків а й широких читачьких кіл.

А. Ф. ВОВЧИК, М. Т. СИДОРЧУК

¹ Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 рр., К., 1963.

² Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч. т. 26, стор. 271.

О. П. ЛОЛА. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА
УКРАЇНІ. 20—60-і рр. XVIII ст.,
вид-во «Наукова думка», К., 1965, 131 с.

Антифеодальні рухи на Україні в XVIII ст. вже давно привернули до себе увагу і про них написано багато, хоч ряд питань цієї важливої теми ще потребує досліджень. Те, що вийшло до революції, а також і у наш час, стало бібліографічною рідкістю. Якщо не рахувати небагатьох сторінок у двотомній «Історії Української РСР», ми не маємо ще такої монографії, де б висвітлювались рухи гайдамацький, опришків, повстання на Лівобережжі та Запоріжжі.

Праця О. П. Лоли якоюсь мірою заповнює цю прогалину. Автор спирається не тільки на опубліковані документи, але вводить у науковий обіг нові джерела, про що свідчить перелік використаної літератури, чверть якої — неопубліковані архівні матеріали. Наведено багато нових фактів антифеодальної боротьби на всій території України.

Праця переконливо доводить, що визнавачами українського селянства були не тільки польські поміщики, а й поміщики-українці, козацька старшина Лівобережжя та Запоріжжя, чим ще раз спростовуються твердження дореволюційних і сучасних українських буржуазних націоналістів про безкласовість українського народу. Підкреслено, що в основі гайдамацького руху лежала не боротьба за православну віру, не релігійні утиски, а, як сказав Ф. Енгельс, соціально-економічне гноблення. Це була класова боротьба, яка в умовах феодалізму виступала в релігійній оболонці.

Можна було б зазначити й інші позитивні сторони рецензованої праці. Та для справи варто звернути увагу на її недоліки, щоб у майбутньому позбутися їх.

Насамперед, у праці не висвітлено ряд важливих питань і основних фактів, в той час, як подаються часом неточні або другорядні дані. Так, наводяться прізвиська гайдамаків-запорозьців, що належали до окремих куренів (стор. 105 і 106). Така деталь була б потрібна, коли б аналізувалася роль у гайдамаччині того чи іншого січового куреня.

Автор пише, що на Правобережній Україні, яка була під владою Польщі, панщина досягала 4—5 днів (стор. 120), а згідно з «Резюме» — навіть 4—6 днів (стор. 123). Ці дані неточні для півночі і заходу України, тим більше не можна їх поширювати на все Правобережжя. Щоправда, на стор. 29 читаємо, що ближче до кордонів Російської держави, скажімо на Брацлавщині та південній Київщині, соціально-економічний гніт був дещо менший. Проте цього сказати замало. Треба було розповісти, як цей гніт виявлявся, щоб довести, чому саме тут гайдамацький рух набрав найбільших розмірів.

На стор. 24 наводиться висловлювання

В. Скетуського (до речі, прізвиське перекручене). Взятє воно з книги Равіти-Гавронського, де нічого не говориться про Правобережну Україну, як сказано у О. Лолі, а йдеться про споконвічну Польщу. Цей запеклий польський націоналіст намагався довести, що селянам Брацлавщини і півдня Київщини жилося незрівняно краще в усіх відношеннях, ніж на землях, заселених поляками або й українцями на Волині, Поділлі, Галичині і півночі Київщини. І ось саме тому, що твердження В. Скетуського взятє з такого тенденційного джерела, не слід було його без певного застереження поширювати на все Правобережжя. Хоч у автора є критика поглядів Равіти (стор. 8), але вона дещо зм'ягшена.

Поділ гайдамацького руху на чотири періоди (стор. 121) нічим не доведений і не впливає з дослідження. Більше того, сам автор не дотримується своєї періодизації, про що свідчить «Зміст» (стор. 130), де бачимо лише два періоди. Хоч піднесення гайдамацького руху пов'язується з посиленням панщини, але фактів для підтвердження цього подано замало, а наведені уривки з двох пісень (стор. 30 і 31) не є достатніми науковими аргументами.

У праці не дано пояснення, чому селянство з Лівобережжя цілими селами тікало на Правобережну Україну, якщо «на Лівобережній і Слобідській Україні... кріпаччина [виявлялася] не в таких диких формах, як на Правобережжі» (стор. 123). Автор ці втечі пов'язав з посиленням визвольного руху на Правобережній Україні. Але ж на Правобережжі селяни повставали, бо посилювався економічний і національно-релігійний гніт. Незрозуміло, чому ж лівобережці тікали з вогню ще в більше подум'я.

Для підкреслення шляхетської сваволі, що давалася взнаки українському народові, автор не використав наведених ним же фактів. Шляхта Брацлавського воеводства в 1750 р. для боротьби з гайдамаками ухвалила утворити так звану ланміліцію (стор. 80). До речі, таку ж постанову на другий день винесла і шляхта Київського воеводства. Але справа в тому, що магнати і шляхта дійшли до такої анархії, що вже не могли власними силами впоратися з селянськими повстаннями і здійснювали це лише з допомогою російських царських військ. Ота саме ланміліція на чолі з шляхетськими командирами займалася грабежами, і ті, хто домагався утворення її, ледве добилися у польської влади розпуску цього шляхетного війська.

Жодного слова не сказано про провокаційні та віроломні дії царського уряду Росії щодо гайдамаків і всього українського населення, які перебували під владою Польщі, а саме на цю роль вказував Ф. Енгельс¹.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, К., 1963, стор. 161.

У праці трапляється багато назв міст і сіл. І це добре, бо вони дають змогу скласти уяву про територію, охоплену повстаннями. До речі, це було одним із завдань автора. Однак скласти таку уяву не завжди можливо. Часто-густо назви населених пунктів перекручені або подаються без зазначення їх приналежності за адміністративним поділом XVIII ст. (стор. 25, 27, 28, 29, 31, 40, 46, 47, 52, 58, 61, 85, 109, 117, 118 та ін.)

На стор. 48 наводиться текст відозви, яка нібито належить до 1733 р., хоч насправді це відозва 1768 р. Ця сама відозва (стор. 79) віднесена до 1750 р. з посиланням на те саме джерело (№ 50), щоправда у другому випадкові зазначається номер архівної справи. Викликає подив вираз у цій відозві — «ядірне плем'я» (стор. 49). Але це просто наслідок поганого перекладу з польської мови; треба було написати: «гадюче плем'я» або — «зміїне кодро». У тому ж 1733 р., за автором, Микита Москаль виклав перед загonom свою «програму» (стор. 49). Але ж ці слова ватажок Микита Москаль говорив не тоді, а в 1768 р. в с. Малинках (Погребищенський р-н Вінницька обл.). Якийсь ватажок Верлан узяв Броди в 1730 р. (стор. 47). Але ж і в 1734 р. вже відомий нам Верлан також брав Броди (стор. 52). Автор чомусь промовчав про такий дивний збіг. А як же колишній гайдамацький ватажок Верлан після 1730 р. міг бути в 1734 р. полковником надвірних козаків?

Взагалі не зовсім уважно автор перевіряв факти в написаному тексті. Так, на стор. 60 сказано, що загін Галана 14 серпня 1737 р. забрав у степу коней кн. Любомирського. Однак у документі, на який посиляється О. Лола, говориться про загін Галагана, а не Галана, якого взагалі не було, і сталося це ще в 1733 р. (дата написана латинською мовою), а вказана в рецензованій книзі дата, це — число подачі скарги в прикордонний суд. Неправильно написано і трохи нижче на цій же сторінці, що друга частина цього ж загону (Галагана) напала на містечко Паволоч (можна думати, що теж у 1737 р.). Та мова йде в документі про напад на Паволоч загонів Гриви, Медведя та ін., що сталося 7 жовтня 1736 р.

Про час виступу Залізняка сказано — «травневим ранком 1768 р.» (стор. 110). А далі хоч і називаються дати, але знов таки різні, бо їх подано то за старим, то за новим стилем, без будь-яких застережень. Черкаси було взято «в другій половині червня» (стор. 112). Як таке могло статися (якщо навіть за новим стилем), коли це місто здобуто значно раніше Умані? А день штурму Умані (стор. 113)? Він, безумовно, дається за новим стилем. Гайдамацький табір під Уманню був ліквідований 27 червня (стор. 116). (За яким стилем?) Хіба гайдамаки тут були тільки тиждень? Справа в тому, що і остання

дата, і день штурму подано невірно. Автор часом сам собі суперечить: «19 червня 1768 р. повстанці підійшли до Умані». Через шість рядків нижче читаємо: «Штурм продовжувався весь день, а також ніч з 18 на 19 червня» (стор. 113). Насправді ж Залізняк підійшов до Умані 9 (20) червня. Ця дата достатньо аргументована ще в 1924 р. і нові дослідження підтверджують її. Дата 27 червня подана за старим стилем з посиланням на К. Гуслистою (стор. 116), який називає не день ліквідації табору, а час одержання ген. Кречетниковим рапорта полк. Гур'єва про що подію. Дата оволодіння Тетієвом 19 липня 1768 р. (стор. 113) також невірна. Загін Залізняка в Тетіїв в цей час ніяк не міг бути, бо Залізняк вже було заарештовано, і 9 липня (ст. ст.) він сидів за ґратами Києво-Печерської фортеці. Тетіїв узяли справді залізняківці, але у червні, а не в липні. У джерелі, на яке посиляється автор, перекручено схожі польські назви місяців. На стор. 114 сказано, що 4 серпня 1768 р. біля Вінниці російське військо захопило 1600 гайдамаків. Джерела не зазначено. Безумовно, тут автор невірно глумачить архівний документ², у якому йдеться про 1600 гайдамаків, захоплених разом з Гонтою, але це сталося не 4 серпня і не під Вінницею.

Подана на стор. 43 карта не узгоджена з текстом і не відповідає дійсному поширенню антифеодальних повстань (на ній чомусь Руське воеводство іменується Рурським). Адже О. Лола говорить про гайдамацькі рухи на всій Україні. Чому ж на карті лише Правобережжя? Та й на ньому не позначено всі повстання, бо автор про деякі не розповів. Не сказано про народні повстання на Запоріжжі в грудні 1768 р., на Поліссі, Волині, Галичині, в Білорусії. Не згадано про вплив повстання 1768 р. на Польщу і Литву. Не згадано про напад гайдамаків у червні 1768 р. на Балту і наступну війну з Туреччиною.

Деякі відомості про Залізняка і початок руху його загону застаріли. Вони спростовуються архівними документами. Ніби між іншим згадано про ватажка С. Нежового і неточно змальовано його арешт (стор. 111).

Не завжди виклад матеріалу послідовний. Стор. 114 тут явно не на місці, бо в ній йдеться про події, що відбувалися аж через півроку після ліквідації гайдамацького табору, а про арешт гайдамаків розповідається на дальших сторінках.

Є ряд стилістичних погрешностей, фактичних помилок (стор. 55, 91, 102, 103, 119 та ін.). На стор. 59 говориться: «26 грудня (1736 р.) газети з Умані повідомили...». Насправді тоді в Умані газети не видавалися.

² ЦДІА УРСР, ф. 225, спр. 11, арк. 2.

К. Браницького, який воював з конфедератами, В. Ржуєвського, неправильно віднесено до керівників Барської конфедерації. Йосип Пулавський батько Казіміра, а не брат, як говорить автор. Під Могильоном К. Браницький мав звання не коронного гетьмана, а коронного ловчого (стор. 116). Гайдамацький табір під Уманню був не на південь від міста (стор. 115), а на північний захід. Ні в Умані (стор. 113), ні в Каневі (стор. 111) жоден магнат не агнував.

Трапляються прикрі помилки в прізвиськах, ініціалах (стор. 58, 60, 104, 108, 110, 114, 117), термінах (стор. 22 — викопці замість викотці; стор. 105 — Польської парії замість Подільської). Є помилки в посиланнях на архівні джерела. На стор. 82 посилання на ф. 10, ХФЦДІА УРСР. Проте під № 10 в ЦДІА значиться фонд Жиомирського гродського суду, а тут, мабуть, мав бути № 107 — фонд Хорольської

сотенної канцелярії. Замість посилання на фонд 57 (стор. 110, № 34), мабуть, треба — ф. 87. Слід висловити жаль, що автор, побувавши в Харківському філіалі ЦДІА УРСР, опрацював тільки 9 справ лише з трьох фондів (31, 107 і 399) і через це посилається тільки на 14 аркушів. А в цьому філіалі є десятки фондів, де зберігаються справи про гайдамацький рух на Лівобережжі (зокрема фонди канцелярій — Малоросійського губернатора, гетьмана Розумовського, губернської Слобідсько-Української, генеральної військової та багатьох інших). Ці фонди для вивчення гайдамаччини поки що є науковою ціліною.

Все ж, незважаючи на вказані недоліки, праці О. П. Лоли можна дати позитивну оцінку.

Г. Ю. ХРАБАН,
В. С. КРИШОВСЬКИЙ

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ В 1965 р.

Основні зусилля колективу Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС в 1965 р. були спрямовані на виконання плану підготовки ряду фундаментальних праць до знаменних дат — 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Підготовлено третє (виправлене і доповнене) видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», макети тритомних праць «Українська РСР в період громадянської війни (1918—1920 рр.)» — обсягом понад 120 друкованих аркушів (керівник авторського колективу професор А. Д. Скаба) і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» — обсягом понад 120 друкованих аркушів (керівник авторського колективу професор І. Д. Назаренко), фотоальбом «Трудящі України в боротьбі за владу Рад» (керівник групи упорядників доктор історичних наук П. М. Шморгун), а також ряд монографій і збірників документів.

Протягом 1965 р. вийшли з друку в перекладі на українську мову 22, 25 ч. II, 26 ч. I, 27, 28, 29, 30 томи 2-го видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також кілька томів здано у виробництво для видання їх у 1966 р.

Вийшов з друку підготовлений науковими співробітниками Інституту спільно з Архівним управлінням УРСР збірник документів і матеріалів «З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою (1923—1934 рр.)» — обсягом понад 28 друкованих аркушів.

Розгорнулася робота по підготовці до друку серійного видання збірників вибраних праць видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, зокрема С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипника, Д. З. Мануїльського.

Наукові співробітники Воробйова С. А. і Молодід Т. К. завершили підготовку до друку оригінального «Російсько-українського словника соціально-економічної лексики» — обсягом 25 друкованих аркушів.

Співробітники Інституту П. П. Бачинський, І. П. Кожукало, Ф. Ю. Шерстюк, а також викладачі Вищої партійної школи при ЦК КП України продовжували роботу по написанню колективного монографії «Комуністична партія України в період

розгорнутого будівництва комунізму (1959—1965 рр.)».

Спільно з науковцями Київського державного університету та Інституту історії АН УРСР готується колективна монографія «В. І. Ленін і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

Ряд наукових співробітників Інституту створювали монографічні праці. Так, професор О. Т. Юрченко працював над монографією «В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894—1920 рр.)», І. І. Коломійченко — «Комуністична партія України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію і підготовку сучільної колективізації сільського господарства республіки (1926—1929 рр.)», Ю. В. Бабко — «Комуністична партія України в боротьбі за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства республіки. Перемога соціалізму в СРСР (1933—1937 рр.)», Л. П. Нагорна — «Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні».

В 1965 р. творчий колектив розпочав підготовку до написання «Нарисів історії Ленінської Комуністичної спілки молоді України», які мають вийти в 1967 р.

Науковими співробітниками Інституту опубліковано дві брошури (П. І. Денисенко «Подвиг мільйонів», А. Д. Ярошенко «Юрій Михайлович Коцюбинський»), а також 57 статей в різних наукових збірниках, журналах і газетах.

Плідно працювали в 1965 р. Рада по захисту докторських і кандидатських дисертацій та Республіканська рада по координації наукової розробки історії КПРС і КП України. В Інституті протягом року відбувся захист чотирьох докторських і чотирьох кандидатських дисертацій. Республіканська координаційна рада розглянула 545 тем (монографій і дисертацій), з яких було затверджено 421, зокрема 56 докторських і 167 кандидатських дисертацій та 202 теми монографій.

З метою подання допомоги кафедрам та окремим дослідникам Республіканська координаційна рада опрацювала і розіслала примірний перелік тем з історії КПРС КП України, що потребують дослідження і розробки.

В 1965 р. відбулося кілька ювілейних

есій. Спільно з іншими науковими закладами проведено наукові сесії, присвячені 95-річчю з дня народження В. І. Леніна, 20-річчю перемоги над фашистською Німеччиною, 60-річчю першої російської революції 1905—1907 рр.

Науковці Інституту протягом 1965 р. підвищували свою кваліфікацію. Старший науковий співробітник сектора історії партії Шморгун П. М. захистив докторську дисертацію на тему «Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.» старший науковий співробітник того ж сектора Шерстюк Ф. Ю.— докторську дисертацію на тему «Партійне будівництво в Україні в 1926—1929 рр.», а молодший науковий співробітник Колішєв Т. М.— кандидатську дисертацію на тему «Більшовики України на чолі боротьби трудящих проти каледінщини (жовтень 1917 р.— ютій 1918 р.).»

Наслідки роботи Інституту історії партії ЦК КП України в 1965 р. свідчать про те,

що він стає центром розвитку історико-партійної науки в республіці. Про це ж свідчать і ті важливі завдання, над розв'язанням яких Інститут працюватиме в 1966 р. і в наступні роки нової п'ятирічки, зокрема завершення підготовки і видання українською мовою 2-го 39-томного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, додаткових томів 4-го видання Творів В. І. Леніна, тритомних колективних праць з історії громадянської та Великої Вітчизняної воєн, а також цілого ряду історико-партійних праць до 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Натхненний рішеннями XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, колектив Інституту історії докладє всіх зусиль до того, щоб з честю виконати ті відповідальні завдання, які ставить перед ним Комуністична партія.

Т. М. КОЛЬЯК, А. Д. ЯРОШЕНКО

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КПРС НА XXIII НАУКОВІЙ СЕСІЇ В КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

З 10 по 14 березня 1966 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася чергова щорічна XXIII наукова сесія професорсько-викладацького складу. Вона обговорила 329 наукових доповідей та повідомлень з різноманітних проблем соціально-економічних та природничих наук.

Відкрив сесію ректор університету академік АН УРСР І. Т. Швець.

У перший день учасники сесії на пленарному засіданні з великою увагою залунали доповідь міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Давенкова «Проект ЦК КПРС «Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства РСР на 1966—1970 рр.» і розвиток вищої освіти в Українській РСР» та відповідь проректора університету проф. О. З. Жмудського, присвячену ідеям науково-дослідної роботи колективу за 1965 р.

Після пленарного засідання почалася робота секцій, які працювали на всіх кафедрах та факультетах університету. На засіданні секції історії КПРС (керівник — проф. О. А. Бородін) доповіді привитали свої виступи трьома проблемами: озкриттю організуючої і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в боротьбі за будову комунізму на сучасному етапі; діяльності КПРС і КП України в період Великої Вітчизняної війни; боротьбі більшовицьких організацій України за проведення соціалістичної революції і встановлення Радянської влади в республіці.

Особлива увага була приділена підсумкам вивчення і наукового узагальнення

працівниками кафедри історії КПРС досвіду Комуністичної партії по вдосконаленню керівництва народним господарством на основі рішень жовтневого (1964 р.) та наступних Пленумів ЦК КПРС, які знаменують собою новий етап у розвитку нашого соціалістичного суспільства.

Цікаві узагальнення з цієї проблеми зробив доц. М. М. Матвійчук у доповіді «Зростання ролі партійних організацій у керівництві народним господарством у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС». На основі документальних джерел автор показав багатогранну боротьбу Комуністичної партії, особливо після вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, за дальший розвиток і втілення в життя ленінських ідей наукової організації управління виробництвом. Він підкреслив, що тепер безпосередньо на підприємствах розробляються і остаточно затверджуються багато планових показників. Нині підвищується відповідальність партійних організацій за розвиток виробництва.

Питанням боротьби парторганізацій України за здійснення рішень XX з'їзду КПРС у галузі електрифікації був присвячений виступ доц. Н. Ю. Костриці. Кандидат історичних наук В. П. Шевчук висвітлив у своїй доповіді діяльність партійних організацій України по розвитку творчої активності робітничого класу напередодні XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, а доц. І. Ф. Шатилюк — дальше зміцнення союзу робітничого класу й селянства на основі рішень березневого та вересневого Пленумів ЦК КПРС 1965 р.

Значне місце в роботі секції зайняли питання висвітлення боротьби більшовиць-

ких організацій України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також за встановлення Радянської влади на місцях. Зокрема учасники сесії з великою увагою заслухали доповідь кандидата історичних наук М. Г. Безпалко «Боротьба партійних організацій України за більшовизацію Рад у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції». Доц. В. П. Горшков зробив доповідь «Комуністи на чолі боротьби українського народу проти буржуазних націоналістів за створення і зміцнення Української Радянської держави».

Велика група наукових працівників кафедр історії КПРС університету протягом значного часу працює над вивченням питання про діяльність КПРС і КП України в період Великої Вітчизняної війни. Це знайшло свій вираз і в роботі секції. Доц. М. О. Буцько в доповіді «Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни» показав неспроможність буржуазної історіографії розкрити причини другої світової війни. Ідеологи імперіалізму намагаються довести, що вони пов'язані з характером фашистських лідерів, зокрема Гітлера. Доповідач переконливо показав, що головною причиною війни бу-

ли реакційні імперіалістичні сили.

Доц. М. З. Данилюк присвятив своє повідомлення висвітленню діяльності КП України по організації допомоги робітничому класу у відбудові промисловості з боку колгоспного селянства (1943—1945 рр.). Кандидат історичних наук С. М. Кириченко в своєму виступі навівав нові документи про партійне керівництво антифашистською боротьбою на Київщині (1941—1944 рр.). Заслуговує на увагу зокрема висвітлення ним боротьби проти фашистів Київського підпільного обкому на чолі з І. В. Сергієнком, діяльність якого до цього часу не знайшла належного відображення в історико-партійній літературі. Особливим питанням діяльності КПРС і КП України в період Великої Вітчизняної війни були присвячені також наукові доповіді доктора історичних наук В. П. Столяренка, доц. Є. В. Сафоновой та доц. Г. П. Міщенка.

В обговоренні заслуханих доповідей та повідомлень взяли участь професор, доктор історичних наук І. І. Шевченко, доценти Г. Й. Герман, М. Т. Бортничук та ін.

В. П. ШЕВЧУК,
П. М. ПОНОМАРЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА II ТОМА «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

27 січня — 4 лютого 1966 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося обговорення макета II тома «Історії Української РСР». В ньому взяли участь наукові працівники та викладачі вузів республіки. Ряд науково-дослідних Інститутів АН УРСР, кафедр Вищої партійної школи при ЦК КП України та вузів, а також деякі старі більшовики надіслали свої письмові рецензії на цей том.

З короткою інформацією про хід написання II тома «Історії Української РСР» виступив член редакційної колегії, завідувач відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР П. П. Гудзенко. Він зупинився на тих завданнях, що були поставлені перед авторським колективом та редколегією, і підкреслив велике значення, яке матимуть для подальшої роботи над томом зауваження та побажання учасників обговорення.

Виступаючи відзначили, що підготовлений том є цінним вкладом у радянську історичну науку. В ньому не тільки продовжено виклад історії Української РСР з 1956 р. (перше видання обмежувалося даними за цей рік), а й на основі найновіших досягнень радянської, зокрема української, історіографії усунуто наявні раніше істотні недоліки суб'єктивістського характеру. Автори повніше, ніж у попередньому виданні, показали роль народних мас в історичному процесі, а також керівну роль Комуністичної партії в органі-

зації і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в соціалістичному та комуністичному будівництві. Особливо цінним є доведення висвітлення історії УРСР до наших днів. Як позитивну рису тома виступаючи відзначили також наявність окремих параграфів про історію культурної революції на Україні та виділення в ряді розділів (на жаль, не в усіх) питання про суспільно-політичне життя в республіці. Творчою вдачею авторського колективу і редколегії учасники обговорення вважають вдалу структуру тома та прийняту в ньому періодизацію. Висвітлення кардинальних проблем історії України спрямоване на викриття фальсифікації її з боку українських буржуазних націоналістів. На підставі архівних матеріалів у праці по-новому дається оцінка багатьох історичних подій і фактів.

Учасники обговорення глибоко і детально розглянули всі розділи макета. Обговорюючи I розділ «Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення Радянської влади на Україні» і II розділ «Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» (автор обох розділів — член-кореспондент АН УРСР М. І. Суренко) доцент П. І. Воробей (Одеський держуніверситет), доктор історичних наук А. В. Лихолат, доцент Л. В. Олійник, доктор історичних наук М. А. Рубач, професор К. К. Дубина,

доцент Є. С. Приходько (Чернівецький держуніверситет), доктор історичних наук Ф. Є. Лось, доцент Ю. Ю. Сливка (Інститут суспільних наук), доцент М. В. Троян (Ужгородський держуніверситет) і доцент Я. І. Корчмар (Луганський педінститут) відзначили, що вони написані на високому науковому рівні, об'єктивно висвітлюють історичні події. Разом з тим при обговоренні цих розділів було висловлено ряд критичних зауважень і побажань. Зокрема автору було запропоновано детальніше зупинитися на питанні про більшовізацію Рад України, на революційній боротьбі робітничого класу Західної України, дати більш чітку оцінку соціальної природи Центральної ради тощо.

Розглядаючи III розділ тома «Українська РСР в період відбудови народного господарства Радянської країни (1921—1925 рр.)» (автор — П. К. Стоян), учасники обговорення особливо відзначили цінність висвітлення по-новому питання про утворення СРСР. До числа недоліків розділу доцент В. М. Довгопол (Харківський держуніверситет) відніс деяку поверховість у висвітленні питань відбудови промисловості Української РСР та діяльності міських Рад у цей період. На розширенні і уточненні викладу ряду проблем культурного будівництва в 1921—1925 рр. наголосували член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, доценти Л. В. Олійник та П. І. Воробей. Детальному аналізу IV розділу тома «Українська РСР в період реконструкції народного господарства і побудови фундаменту соціалізму» (автори — І. Х. Ганжа, П. С. Загорський, О. Б. Слуцький, Г. М. Шевчук) присвятили свої виступи доценти Я. І. Корчмар, В. М. Довгопол та Ю. Ю. Сливка, які підкреслили, що слід чіткіше висвітлити питання про проведення соціалістичної індустріалізації та колективізації в Українській РСР. Професор К. К. Дубина вказав на необхідність зробити в цьому розділі більш глибокі теоретичні узагальнення.

При розгляді розділів V — «Українська РСР в період будівництва соціалізму» та VI — «Трудящі України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства» (автор обох розділів — С. М. Бетюсов) учасники обговорення прийшли до висновку, що деякі важливі питання історії Української РСР у вищезказані періоди вимагають доопрацювання, більш детального викладу. У виступах було рекомендовано повніше висвітлити питання соціально-політичного життя республіки, ґрунтовніше показати боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії за розвиток промисловості і сільськогосподарства в 1933—1941 рр. До недоліків цих розділів було віднесено зокрема поверховість і неточності при викладі матеріалу про другий і третій п'ятирічні плани розвитку народного господарства Української РСР. І. О. Гуржій

і Л. В. Олійник пропонували також продумати і уточнити назви обох цих розділів.

Вказавши, що виділення в окремий VII розділ питання про возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі цілком виправдане, доценти І. Я. Кошарний (Львівський держуніверситет), Ю. Ю. Сливка та М. В. Троян відзначили, що структура цього розділу вимагає значного поліпшення. Недостатньо висвітлено і питання про становище народних мас Західної України, Північної Буковини і Закарпаття та їх визвольну боротьбу після Жовтневої революції. Виступаючі наголосили також на необхідності чітко провести думку про те, що боротьба трудящих цих земель за соціальне і національне визволення була тісно пов'язана з їх боротьбою за возз'єднання з УРСР — складовою частиною Радянського Союзу.

У розділі VIII, присвяченому історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (автор — М. І. Супруненко), М. Д. Дятленко, М. В. Коваль, В. І. Клоков, І. І. Слинко, О. В. Мойсеев, В. М. Довгопол, І. Х. Ганжа, Л. В. Олійник, К. К. Дубина рекомендували повніше показати участь трудящих Радянської України в антифашистському русі Опору в європейських країнах, більше сказати про діяльність партійного підпілля на тимчасово окупованій фашистами радянській території та про дружбу народів СРСР у цей період і виправити деякі фактичні неточності.

Аналізуючи IX розділ «Відбудова і дальший розвиток народного господарства Української РСР в 1946—1950 рр.» (автори — Л. О. Лещенко, С. М. Белоусов, Г. М. Шевчук), А. В. Санцеев, О. С. Кудлай, В. М. Довгопол, А. П. Євтушенко, В. О. Романцов, І. О. Гуржій вказали на значні недоліки у висвітленні боротьби робітничого класу і колгоспного селянства за відбудову та розвиток народного господарства Української РСР. Вони висловили конкретні пропозиції щодо правильної розробки цього важливого питання. Виступаючі запропонували також виділити в окремий параграф матеріал про відбудову народного господарства західних областей УРСР.

З великою увагою учасники обговорення розглянули X розділ «Українська РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.)» (автор — І. М. Мельникова, О. Б. Слуцький, Є. П. Талан, І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко, К. І. Стецюк, Г. М. Шевчук). Кандидат історичних наук Н. І. Калюшна (Одеський держуніверситет) звернула увагу редколегії і авторського колективу на необхідність більш глибокої розробки питання про якісні і кількісні зміни в складі робітничого класу республіки в 1951—

1958 рр. І. О. Гуржій запропонував повніше висвітлити політичні, економічні та культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами. На потребу дати глибші теоретичні узагальнення при викладі питання про суспільно-політичне життя республіки в цей період вказав у своєму виступі кандидат історичних наук А. М. Гаєвський.

Кандидат історичних наук В. Ф. Панібудьласка підкреслив, що в праці слід приділити більше уваги розв'язанню Комуністичною партією національного питання на Україні, прослідити процес розвитку української соціалістичної нації, утворення нової історичної спільності людей—радянського народу. Треба ширше розкрити животворну силу дружби народів Радянського Союзу, яка є основою успішного будівництва комуністичного суспільства в нашій країні, зосередити увагу на висвітленні дальшого розвитку економіки і культури в УРСР та всебічного зближення українського народу з братніми народами СРСР.

При обговоренні XI розділу «На шляху до комунізму» (автори—Ю. О. Курносов, І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко, К. І. Стецюк, О. Б. Слущкий, Є. П. Талан, Л. А. Шевченко) виступаючі відзначили велику дослідницьку роботу, проведену авторським колективом, творче розв'язання кардинальних проблем історії Української РСР у сучасний період будівництва комунізму. Разом з тим учасники обговорення висловили ряд зауважень, вказавши на поверховість у висвітленні деяких питань та на окремі неточності. Зокрема кандидат історичних наук О. С. Кудлай підкреслив необхідність доповнити параграф «УРСР на міжнародній арені» найновішими матеріалами. Окремі побажання щодо поліпшення розділу висловили В. О. Романцов, А. В. Санцевич і А. П. Євтушенко. Так, вони

відзначили, що авторам слід більше звернути увагу на висвітлення тих труднощів, які виникають при проведенні в життя заходів, спрямованих на дальше піднесення промисловості, сільського господарства і культури. В. М. Довгопол говорив про необхідність доповнити розділ статистичними даними про виконання семірічного плану розвитку народного господарства, ширше висвітлити питання про боротьбу робітничого класу республіки за технічний прогрес.

З заключним словом виступив директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина, який висловив ряд зауважень і побажань авторському колективу і редколегії тома як по всьому макету книги «Історія Української РСР», так і зокрема по XI розділу.

Він підкреслив, що при висвітленні питання про боротьбу трудящих Радянської України за виконання семірічного плану необхідно більше зупинитися на досягненнях у промисловості та сільському господарстві республіки, ширше показати творчу ініціативу мас. У виступі К. К. Дубини було піднято також питання про поверховість у викладі матеріалу в окремих параграфах, часті повторення, незадовільну редакційну обробку макета. Аналізуючи наслідки обговорення, він звернув увагу авторів на переобтяженість деяких розділів фактичним матеріалом, який не має значної наукової цінності. Детальної перевірки і уточнень потребують статистичні дані. Необхідно також скласти іменний, географічний та бібліографічний покажчик до тома. К. К. Дубина висловив подяку всім виступаючим за всебічне і кваліфіковане обговорення макета II тома «Історія Української РСР», яке допоможе авторському колективу і редколегії у дальшій роботі по створенню синтетичної двотомної праці з історії України.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

РОЗВІДКИ І РОЗКОПКИ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 1965 р.

Протягом 1965 р. експедиція продовжувала археологічні дослідження в зоні спорудження водоймища Київської ГЕС¹. Під час польового сезону було обстежено 19 археологічних об'єктів у заплаві лівого берега Дніпра на відрізку Сорокошичі—Неданчічі (на межі Київської та Чернігівської областей) та на краю борової те-

раси лівого берега Десни (між селами Зазим'я і Поліське (Вовча Гора). Виявлені 4 пункти епохи неоліту, 4 енеолітичні поселення, 8 поселень епохи бронзи і 1 селища епохи раннього заліза та ранньослов'янського часу.

Крім розвідкових робіт, експедицією були проведені стаціонарні дослідження раннянеолітичної стоянки в урочищі Шмаївка, поселення пізнього неоліту Пустинка та поселення епохи міді в урочищі Узвібіля с. Євмінка.

Стоянка в урочищі Шмаївка (біля с. Навози Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області) розташована

¹ Д. Я. Телегін. Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. Археологія, XIX, К., 1965; Д. Я. Телегін, В. О. Круц. Із робіт Київської археологічної експедиції (1962—1963), «УІЖ», № 2, 1964

на піщаному підвищенні в заплаві Дніпра. Тут в розкопі площею 80 м² на глибині 0,2—0,4 м виявлено сліди зупинки первісних мисливців і рибалок. Серед знахідок — уламки двох-трьох горщиків, а також вироб з кременю.

Досліджені пам'ятки датуються III тис. до н. е. Вони належать до групи неолітичних стоянок типу Струмеля-Гастятина, аналогічних пам'яткам Білорусії і Литви, де в неолітичну епоху мешкали споріднені племена.

За два тижні розкопок неолітичного поселення Пустинка 5, розташованого поблизу х. Пустинка Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області, була досліджена площа близько 350 кв. м. Виявлено сліди чотирьох вогнищ, а також понад 1500 знахідок, серед яких вироби з кременю та кераміка. Остання представлена фрагментами від 228 посудин, прикрашених різноманітним орнаментом. Горщики з цим орнаментом з'явилися тут під безпосереднім впливом трипільської керамічної технології. Про прямий контакт мешканців поселення Пустинка 5 з племенами трипільців свідчать також знайдені тут уламки посуду з відмудленої глини, а також фрагменти з чорною лискованою поверхнею, що є характерними для пізньотрипільських поселень лукашівського типу.

Багато цікавих і важливих матеріалів здобуто під час розкопок пізньотрипільського поселення в урочищі Узвіз на північній околиці с. Євминка Остерського району Чернігівської області. Це поселення вже досліджував в 1925—1926 рр. М. Макаренко. Під час розкопок у 1965 р. було розкрито 100 м² площі. Під 60-сантиме-

тровим шаром піску були виявлені залишки землянки, що являла собою квадратну яму розміром 5 × 5 м глибиною 90 см. Загальна глибина її від древньої поверхні близько 1,4 м. Північно-західний кут ями займає підвищення з залишками вогнища. Вздовж західного краю житла за його межами простежені три невеликі заглибини округлої форми — очевидно, господарчі ями. Заглибина землянки була заповнена золою, змішаною з культурними залишками: уламками посуду, знаряддями праці з кременю (скребачки, ножі), каменю (уламки зернотерок, розтиральники), кістки рогу, скупченнями обпаленої глини, ступок річкових черепашок, риб'ячої луски, кісток риб і тварин. Виявлено також кілька глиняних жіночих статуеток.

Загалом керамічні матеріали з Євминки цілком аналогічні з пізньотрипільськими пам'ятками лукашівського типу (Лукаші, Підгірці II, Софіївка II). Але існування землянок замість глинобитних площадок, а також наявність значного проценту кераміки софіївського типу свідчить, що поселення в урочищі Узвіз належить до останнього етапу існування пам'яток лукашівського типу і датується кінцем III тис. до н. е. В цей час у господарстві трипільських землеробських племен починає переважати скотарство.

Здобуті Київською експедицією матеріали збагатили археологічну карту Київщини і становлять цінний вклад у вивчення історії племен і народів, що мешкали на берегах Дніпра.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. О. КРУЦ

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО ДІЯЧА ПАРТІЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

24 лютого 1966 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбулись збори, присвячені 75-річчю з дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Власа Яковича Чубаря.

Вшанувати пам'ять славного сина українського народу зібрались старі більшовики і співробітники Інституту. Перед початком зборів відкриті свиною ветерани революції обмінялися спогадами про незабутні роки революції, громадянської війни, перших п'ятирічок, оглянули цікаву книжково-ілюстраційну виставку, присвячену життю і діяльності В. Я. Чубаря. Збори відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України професор І. Д. Назаренко. Про життя і діяльність В. Я. Чубаря — людини, комуніста, чудового організатора народного господарства, невтомного і стійкого борця за ленінську єдність Комуністичної партії розповів кандидат історичних наук П. В. Замковий.

З великим інтересом прослухали учасни-

ки зборів спогади комуністів, які працювали з В. Я. Чубарем, зустрічалися з ним. «Влас Якович був стійким комуністом, це був справжній більшовик-ленінець, який не мислив себе без повсякденного спілкування з трудящими і вважав, що тільки тісний зв'язок з народом може жити діяльність комуніста, і ніколи не відходив від цього ленінського принципу», — згадує член партії з 1917 р. П. А. Єгоров, який працював разом з В. Я. Чубарем на відбудові Донбасу в 1922—1923 рр. «Все особисте життя В. Я. Чубаря було підкорене загальнопартійній і державній справі, він був винятково скромним діячем нашої партії, але його скромність завжди поєднувалась з величезною вимогливістю до себе й до людей», — підкреслив у своєму виступі старий більшовик В. Я. Бабко.

Про авторитет Чубаря серед воїнів, його роль у зміцненні рядів Червоної Армії розповів Пилип Федосович Жмаченко. Старі комуністи Ф. З. Минайленко,

С. Є. Кирдота, Й. Т. Савицький, С. С. Степанов, Я. В. Волошин і сестра Власа Яковича — Г. Я. Жебилен-

ко говорили про прекрасні риси В. Я. Чубаря комуніста, керівника і людини.

Д. І. ІЛЮШИН

У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ

При Чернігівському педінституті працює кафедра мови і літератури, яка об'єднує викладачів української й російської мови та літератури, а також зарубіжних літератур. Відсутність філологічного факультету створює певні труднощі у роботі кафедри. Проте це не відбивається на її виробничій та науковій роботі. Викладачі літератури багато уваги приділяють розробці актуальних питань історії російської й української літератури.

Так, П. Г. Мінеєв захистив кандидатську дисертацію на тему «Літературні редакції «Тихого Дону» (з творчої лабораторії письменника)». У ній автор розглядає питання майстерності М. Шолохова, показує, як письменник загострював соціальну спрямованість роману, вдосконалював його форму. В центрі праці поставлена проблема розкриття психології людини революційної епохи, її внутрішнього світу. Дисертант наводить численні авторські правки, зроблені при перевиданні книги і спрямовані на вдосконалення стилю.

В 1965 р. кандидатську дисертацію на тему «Чесько-російські літературні зв'язки першої половини XIX ст.» захистила Є. Л. Мешкова. Використавши великий фактичний матеріал, в тому числі дореволюційні періодичні видання, епістолярну й художню спадщину чеських, російських та українських письменників та вчених-літературознавців, дослідниця розглядає чесько-російські взаємини першої половини XIX ст. у зв'язку із загальним розвитком культури в Росії та Чехії. Тут показані як особисті, так і творчі зв'язки між російськими й чеськими прогресивними діячами.

Закінчує роботу над докторською дисертацією В. І. Півторадні. Тема його дослідження — «Шляхи розвитку української радянської прози (20-і роки)». Праця побудована на матеріалах періодичних видань періоду громадянської війни. В. І. Півторадні аналізує, зокрема, прозу журналів «Мистецтво», «Шляхи мистецтва», «Буняня», «Плуг», альманахів і збірників «Гроно», «Вид революції», «Жовтень», простежує шлях українських радянських прозаїків до перших спроб створення образу людини-борця революційної епохи.

Закінчили працювати над кандидатськими дисертаціями А. А. Берлізов («Лексика рибальства українських говорів Нижнього Придністров'я») та В. Я. Кургузова («Безособові речення в пам'ятках російської літературної мови другої половини XVII — першої половини XVIII ст.»).

Члени кафедри регулярно виступають також з статтями й рецензіями на сторінках республіканської періодичної преси. Праці П. Г. Мінеєва «К вопросу об изучении творчества М. А. Шолохова» (наблюдения над литературными редакциями «Тихого Дона») і Є. Л. Мешкової «Велика чеська письменниця Божена Немцова» вийшли окремими виданнями.

Кафедра систематично проводить наукові конференції. Так, нещодавно була проведена разом з Інститутом літератури АН УРСР наукова сесія, присвячена 75-річчю П. Г. Тичини. Готується наукова конференція, присвячена 75-річчю Чернігівського педінституту.

О. М.

ПРИСУДЖЕННЯ ВЧЕНОГО СТУПЕНЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК

10 березня 1966 року на засіданні Вченої Ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбулося присудження вченого ступеня доктора історичних наук директору Інституту історії АН Української РСР, кандидату історичних наук, професору К. К. Дубині.

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук, професор Г. М. Окладний, доктор історичних наук, професор М. І. Супруненко, доктор історичних наук Ю. П. Петров.

В обговоренні взяли участь доцент, кандидат історичних наук М. О. Буцько, доцент, доктор історичних наук П. І. Бакуменко, член-кореспондент АН Української РСР, професор А. Т. Чеканюк,

кандидат історичних наук Я. Ю. Пашко, доктор історичних наук, професор М. А. Рубач, кандидат історичних наук, професор М. Р. Донієв, доктор історичних наук, доцент В. П. Столяренко.

Офіційні і неофіційні опоненти відзначили багаторічну наукову і педагогічну діяльність К. К. Дубини. Написаним близько 70 наукових праць вносять значний вклад в дослідження історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і Великої Вітчизняної війни та інших наукових проблем.

Вчена Рада Інституту одногласно ухвалила присвоїти К. К. Дубині вчений ступінь доктора історичних наук.

В. П.

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

(продовження)

VI. БІБЛІОГРАФІЇ ПО ОКРЕМИХ МІСЦЕВОСТЯХ УРСР

192. **Альтер С. З.** Донбасс. Спутник туриста. Изд. 2, перераб. и доп. Донецк, Кн. изд-во, 1962. 334 с. Бібліогр. с. 331—332 і в кінці розділів.
193. **«Арсенал»** ім. В. І. Леніна. 1764—1964. К., Обл. кн.-газ. вид-во, 1964. 319 с. Бібліогр. с. 316—318.
194. **Бех М.** Матеріали до написання історії міст і сіл Вінницької області. (На допомогу бібліотекам). Вінниця, 1964. 128 л. (Обл. б-ка ім. К. А. Тімірязєва). Надрук. на ротатринті.
195. **Білогуб Л. М.** Луганська область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1960. 113 с. Бібліогр. с. 112.
196. **Блох Б. А., Рущенко П. Т. и Чирков Н. П.** История фабрик и заводов Украины. (Обзор литературы, изд. после XX съезда КПСС).— «История СССР», 1962, № 6, с. 140—148.
197. **Бойко И. А.** Святогорск. Краткий ист.-краеведч. очерк. Изд. 2, перераб. і доп. Донецк, Кн. изд-во, 1962, 158 с. Бібліогр. с. 150—151.
198. **Верховний О. І.** Хмельницька область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1960. 112 с. Бібліогр. с. 110—111.
199. Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-му класі. (Метод. посібник на допомогу вчителям історії восьмирічн. і середн. шкіл). Скл. Ю. Я. Сіментов і М. Т. Яцур. Чернігів, 1962. 64 с. (Черніг. обл. ін-т удосконалення кваліфікації вчителів). Бібліогр. с. 60—61.
200. **Вінниччина** в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій). К., «Наук. думка», 1965. 144 с. (Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР. Вінницький обл. держ. архів). Бібліогр. с. 137—141.
201. **Вінниччина** — край цукру. (Короткий показник літератури). Скл. Г. Г. Головки. Вінниця, 1959. 16 с. (Обл. б-ка ім. К. А. Тімірязєва).
202. **Волобой П. В.** Тернопільська область (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1959. 112 с. Бібліогр. с. 110—111.
203. **Генеральный опис** Лівобережної України 1765—1769 рр. Показник населених пунктів. Скл. Л. А. Попова і Х. Г. Ревнищева. К., 1959. 185 с. (Центр. іст. архів УРСР в м. Києві). Бібліогр. с. 145—148.
204. **Грабовецький В.** Звенигород. Львів, Кн.-журн. вид-во, 1959. 67 с. Бібліогр. с. 65—66.
205. **Дашкевич Я. Р.** Бібліографічна картотека з краєзнавства Львівської області.— В кн.: Наук.-метод. збірник Іст. б-ки УРСР, 1961, № 1, с. 118—122.
206. **Дашкевич Я. Р.** Нелегальна комуністична преса Західної України про становище трудящих Львова. 1921—1938. Бібліогр. показник.— У кн.: Становище трудящих Львова. Львів, Кн.-журн. вид-во, 1961, с. 413—427.
207. **Дашкевич Я. Р.** Підпільна преса Комуністичної партії Західної України в 1921—1938 роках. Іст.-бібліогр. огляд.— У кн.: З історії західноукраїнських земель. (Вип. 14. К., вид-во АН УРСР, 1960, с. 108—120.
208. **Дніпропетровщина.** (Короткий бібліогр. показник літератури по історії міст і сіл області). Скл. С. Г. Карнаух і В. В. Пупченко. Дніпропетровськ, 1964. 93 л. (Дніпропетр. обл. держ. б-ка ім. Жовтневої революції). Надрук. на розмнож. апараті.
209. **Донбасс** — земля героїв. (Рек. список літератури). Донецк, Кн. изд-во, 1964. 20 с.
210. **Жук В.** Друковані джерела з історії Полтавщини. (Огляд).— НІБ, 1965, № 3, с. 70—74.
211. **Заводу 75 лет.** (Выборочный библиограф. информац. указатель отечественной лит-ры 1903—1964 гг.). Сост. А. М. Стойчан. Днепропетровск, 1964. 70 л. (Днепропетр. трубопрокатный з-д им. В. И. Ленина. Техн. б-ка). Надрук. на розмнож. апараті.
212. **Знай свій край.** Збірник учб.-метод. статей з історії Одещини. Відп. ред. К. Г. Мигаль. Одеса, 1960. 189 с. (Одесський ун-т). Бібліогр. в кінці статей і в підрядк. приміт.

213. **Імени героїв.** Рек. список літератури о героях, чими іменами названі вулиці г. Луганська. Сост. Г. Г. Табачникова и А. Е. Скрипник. Донецк, Кн. изд-во: 1963. 17 с. (Обл. б-ка ім. А. М. Горького).
214. **Івано-Франківщина** в художній літературі. Анот. показник рек. літератури. Скл. І. Пушкарьова. Львів, Кн.-журн. вид-во, 1963. 27 с. (Івано-Франк. обл. б-ка ім. І. Франка).
215. **Історія міст і сіл Львівської області.** Скл. В. П. Крисько. Львів, 1964. 303 л. (Львівська обл. б-ка ім. Я. Галана). Надрук. на розмнож. апараті.
216. **Календар пам'ятних дат по Львівщині на 1962 р.** Метод.-бібліогр. матеріали. Скл. Ю. М. Грайданс. Львів, 1961. 52 с. (Львівська обл. б-ка ім. Я. Галана)... на 1963 р. Львів, 1963. 40 с.
217. **Кнышев И. Н., Жигулин В. И. и Гаврилов А. М.** Лицом к огню. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г. И. Петровского. Днепропетровск, Кн. изд-во, 1962. 431 с. Библиогр. с. 428—429.
218. **Ковалевська Т. М.** Львівська область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа». 1961. 124 с. Библиогр. с. 122—123.
219. **Коломієць М. Ф.** Полтавська область. (Екон.-геогр. характеристика). Х., вид-во Харк. ун-ту, 1959. 92 с. Библиогр. с. 90—91.
220. **Корнейчик І. І.** А. Устинов та його бібліографічний показник. («Література о Харьковской губернии»). (З історії краєзнавчої бібліографії на Україні в 70—80-х рр. XIX ст.).— У кн.: Бібліотекознавство та бібліографія. Х., Книжк. пала-та УРСР, 1964, с. 147—156.
221. **Короткий** список бібліографічних джерел на допомогу в написанні історії міст і сіл Української РСР. К., 1965. 32 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).
222. **Краєзнавчий** роботі—постійну увагу. (Короткий огляд краєзнавч. роботи бібліотек (Хмельницької) області та метод.-бібліогр. матеріали на допомогу бібліотекарям). Скл. О. С. Коваленко. Львів, «Каменярь», 1964. 49 с. (Хмельницька обл. б-ка ім. М. О. Островського).
223. **Кугукало І. А.** Ровенська область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1959. 115 с. Библиогр. с. 113.
224. **Леонтович Г. М.** Краткий список литературы по истории фабрик и заводов СССР. (1932—1957).— В кн.: А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. М., Соцэкиз, 1959, с. 345—358.
225. **Література** о Крымской области. Симферополь, Крымиздат, 1963. Вып. 2. (Июль 1961—март 1962). Сост.: Р. В. Марголина, И. А. Ригин, Т. Л. Шостак и Е. Е. Юферова. 108 с. (Крымская обл. б-ка ім. І. Франка).
226. **Література** з історії міст і сіл Української РСР.— НІБ, 1963, № 3, с. 3—8.
227. **Література** про Вінницьку область. (На допомогу бібліотекам області). Скл. М. М. Бех. Вип. 4—7. Вінниця, 1959—1962. (Вінницька обл. б-ка ім. К. А. Тімірязєва).
- Вип. 4. 1958 р. 1959. 56 с. Вип. 5. 1959 р. 1961. 44 с. Вип. 6. 1960 р. 1961. 50 с. Вип. 7. 1961 р. 1962. 37 с.
228. **Література** про Дніпропетровську область. 1959—1962 рр. Дніпропетровськ, Кн. вид-во, 1960—1964. (Дніпропетр. обл. держ. б-ка).
- За 1959 р.—січень—червень. Скл. І. М. Тарасєва і Л. А. Канделло. 1960. 32 с.; липень—грудень. Скл. Л. А. Канделло та І. М. Тарасєва. 1960. 44 с. За 1960 р.—січень—червень. Скл.: Е. К. Дробішевська, В. М. Малик та І. М. Тарасєва. 1961. 64 с.; липень—грудень. Скл. В. М. Малик і Л. Г. Кузнецова. 1961. 92 с. За 1961 р. Скл. В. М. Малик і Н. М. Несмашна. 1963. 210 с. За 1962 р. Скл.: Е. К. Дробішевська, Н. М. Вороненко і С. Г. Карнаух, 1964. 160 с.
229. **Література** про Одеську область. Библиогр. показник літератури. Одеса, 1959—1961. (Одеська обл. б-ка ім. В. І. Леніна).
- За 1959 р.—січень—березень. 1959. 27 с.; квітень—червень. 1959. 32 с.; липень—вересень. 1960. 55 с.; жовтень—грудень. 1960. 71 с. За 1960 р.—січень—березень. 1960. 68 с.; II квартал. 1961. 63 с.; III квартал. 1961. 27 с.; IV квартал. 1961. 27 с.
230. **Література** про Херсонську область. Скл. Н. А. Школьник. Херсон, Кн.-газ. вид-во, 1959—1965. (Херсонська обл. б-ка ім. О. М. Горького).
- За 1959 р.—вип. 1 (січень—березень). 1959. 23 с.; вип. 2 (квітень—червень). 1959. 20 с.; вип. 3 (липень—вересень). 1959. 20 с.; вип. 4 (вересень—грудень). 1960. 20 с. За 1960 р.—вип. 1 (січень—червень). 1960. 36 с.; вип. 2 (липень—грудень). 1960. 33 с. За 1961 р.—вип. 1 (січень—червень). 1961. 26 с.; вип. 2 (липень—грудень). 1963. 39 с. За 1962 р. 1963. 76 с. За 1963 р. 1965. 123 с. За 1964 р. 1965. 132 с.
231. **Література** про Хмельницьку область. 1960—1965. (Хмельницька обл. б-ка ім. М. О. Островського).
- За 1960 р.—I півріччя. Скл. Р. Ф. Шпилько. Хмельницький, 1960. 22 с.; 2 півріччя. Хмельницький, 1961. 20 с. За 1961 р.—I півріччя. Хмельницький, 1961. 21 с.; 2 півріччя. Хмельницький, 1962. 23 с. За 1962 р.—I півріччя. Вінниця, 1962. 28 с.; 2 півріччя. Вінниця, 1963. 35 с. За 1963 р.—I півріччя. Вінниця, 1963. 39 с.; 2 пів-

- річчя. Львів, 1964. 30 с. За 1964 р.—1 півріччя. Скл. В. М. Ярова. Львів, 1964. 52 с.; 2 півріччя. Львів, 1965. 47 с. За 1965 р.—1 півріччя. Львів, 1965. 52 с.
232. **Лопатин Н. В.** У колыбели Донбасса. К 250-летию Лисичанска. 1710—1960. Луганск, Обл. изд-во, 1960. 279 с. Бібліогр. с. 272—276.
233. **Магазинер С. І.** Вивчення історії рідного краю. (Огляд літератури з історії м. Одеси і Одещини).—УІЖ, 1964, № 4, с. 132—134.
234. **Максименко Ф.** Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. Бібліогр. покажчик.—НІБ, 1963, № 4, с. 79—86; № 5, с. 79—84; № 6, с. 76—85; 1964, № 1, с. 88—98; № 2, с. 92—99; № 3, с. 89—101; № 4, с. 64—71; № 5, с. 93—105.
235. **Машкин А. и Мельникова Н.** Основной экскурсионный маршрут города-героя Севастополя. Севастополь, 1959. 77 с. Бібліогр. с. 73—77.
236. **Мищенко Г. П.** Кировоградська область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1961. 137 с. Бібліогр. с. 135—136.
237. **Насековська Г. С.** Історія міст і сіл Закарпатської області. (Бібліогр. покажчик літ-ри). Ужгород, 1964. 138 с.
238. **Новик К. О. і Пермяков В. В.** Великий Донбас. Історія становлення проблеми та результати досліджень. К., 1959. 52 с. (АН УРСР. Рада наук-техн. пропаганди). Бібліогр. с. 49—51.
239. **Одесса на страницах «Правды».** (1945—1962 гг. Ред. И. М. Коляда и др.). Одесса, Кн. изд-во, 1962. 148 с. Бібліогр. с. 135—147.
240. **Олинский М. Я. и Шляпошников В. И.** Крым. Путеводитель-справочник. (Изд. 5). Симферополь, Крымиздат, 1963. 204 с. Бібліогр. с. 200—201.
241. **Оникієнко В. В.** Чернівецька область. (Геогр. нарис). К., «Рад. школа», 1960. 132 с. Бібліогр. с. 130—131.
242. **Островський Г. С.** Львов. Художественные памятники. Л.—М., «Искусство», 1965. 240 с. Бібліогр. с. 231—232.
243. **Парасунько О. А., Сіман Я. П. і Жевахов П. І.** Розширити науково-джерельну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР».—УІЖ, 1965, № 3, с. 109—113.
244. **Равчук Г. Р.** Острог і його околиці. Львів, Кн.-журн. вид-во, 1960. 116 с. Бібліогр. с. 114—115.
245. **Ростикус Р. П.** Висвітлення питань історії Буковини в науково-популярній літературі.—УІЖ, 1963, № 4, с. 129—130.
246. **Ротач П.** Літературна Полтавщина. (Матеріали до укр. біогр. словника).—НІБ, 1965, № 1, с. 93—102; № 2, с. 95—98; № 3, с. 94—105; АУ, 1965, № 4, с. 97—106; № 5, с. 95—102; № 6, с. 90—97.
247. **Санцевич А. В.** Післявоєнна історіографія українського радянського міста.—УІЖ, 1962, № 4, с. 104—110.
248. **Сирота Н. Й.** Минуле і сучасне Буковини. (Про брошури, видані в Чернівецькій обл.).—УІЖ, 1960, № 2, с. 157—160.
249. **Стогний Н. П.** Запорожская область. Природа и хозяйство. Запорожье, Кн.-газ. изд-во, 1963. 275 с. Бібліогр. с. 268—274.
250. **Сумська область.** Покажчик літератури за 1961 р. Вип. 3. Липень—грудень. Суми, 1962. 58 с. (Сумська обл. б-ка ім. Н. К. Крупської).
251. **Харківщина.** (Історія міст та сіл). Бібліогр. покажчик. Скл. Г. М. Каширіна і Л. А. Харченко. Харків, 1964. 137 с. (Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харк. держ. обл. б-ка). Надрук на розмнож. апараті.
252. **П. І. Чайковський** на Черкащині. Пам'ятка читачеві. Скл. Н. Светашова. Дніпропетровськ, «Промінь», 1965. 10 с. (Черкаська обл. б-ка ім. В. В. Маяковського. Кам'янський держ. літ.-мемор. музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського).
253. **Черкаська область.** Покажчик літератури. Черкаси, Кн.-газ. вид-во, 1960—1961. (Черкаська обл. б-ка ім. В. В. Маяковського).
- За 1959 р.—липень—грудень. Скл. Н. А. Светашова і Г. І. Пархоменко. 1960. 91 с. За 1960 р. Скл. Н. А. Светашова і Г. І. Дідковська. 1961. 144 с.
254. **Шева О. С.** Крим в українській літературі. (Літ.-критичн. нарис). Симферополь, Кримвидав, 1963. 126 с. Бібліогр. с. 121—125.
255. **Шулькевич М. М.** Киев. Архитектурно-ист. очерк. (3-е перераб. и доп. изд.). К., «Будивельник», 1964. 343 с. Бібліогр. с. 340—342.
256. **Юферова О. Є.** Організація та координування краєзнавчої бібліографії.—У кн: Бібліотекознавство та бібліографія. Харків, Книжк. палата УРСР, 1964. с. 106—112.

Згадуються видані бібліогр. покажчики про Крим.

VII. СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

257. **Археографический** ежегодник. Под ред. М. Н. Тихомирова. М., «Наука», 1960—1964.

Бібліогр.: за 1957—1958 рр. 1960, с. 310—320; за 1959 р. 1960, с. 318—330; за 1960 р. 1962, с. 222—233; за 1961 р. 1962, с. 241—254; за 1962 р. 1963, с. 414—430; за 1963 р. 1964, с. 241—263.

258. Вейсборд Э. А. и Застенкер Е. О. Публикации документов по истории СССР в 1958 г.— ИА, 1959, № 2, с. 234—241; № 3, с. 213—215.

259. Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г. М., Соцэкгиз, 1962. 603 с.

260. Яковлев С. О. Українська радянська археографія. Учб. посібник для студ. іст. фак. ун-тів УРСР. К., вид-во Київського ун-ту, 1965. 176 с.

Огляд видань документів з історії УРСР.

АРХІВНА СПРАВА

261. Автократов В. Н. і Нефедова С. В. Библиография архивоведческой литературы за 1957—1958 гг.— ИА, 1959, № 5, с. 232—240; № 6, с. 165—186.

262. Каталог архивоведческой литературы 1917—1959 гг. Сост.: З. А. Силаева, И. Ф. Ковалев и С. В. Нефедова. Под ред. А. И. Логиновой и И. Н. Фирсова. М., 1961. 191 с. (Гл. архивное упр. при СМ СССР).

263. Каталог архивоведческой литературы и сборников документов. (1960—1963). Сост.: С. В. Нефедова, А. А. Холак и Л. И. Шеханова. Под ред. И. Н. Фирсова. М., 1964. 140 с. (Гл. архивное упр. при СМ СССР).

264. Каталог сборников документов, изданных архивными учреждениями СССР. Сост. Е. В. Маркина и Л. И. Шеханова. Под ред. А. И. Логиновой и Л. И. Яковлева. М., 1961. 112 с. (Гл. архивное упр. при СМ СССР).

265. Кукреш С. Литература з архівознавства.— НІБ, 1961, № 1, с. 83—87; № 2, с. 76—80; № 3, с. 89—93; № 4, с. 65—82; № 5, с. 60—71; № 6, с. 93—107; 1962, № 1, с. 78—86; № 2, с. 92—95; № 3, с. 94—99.

266. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Указатель. Редколлегия: Ю. И. Герасимова и др. Т. 1—2. М., 1962—1963. (Гл. архивное упр. при СМ СССР. Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Архив АН СССР). 478 с.; 502 с.

267. Силаева З. А. Библиография советской архивоведческой литературы за 1959 г.— ИА, 1960, № 6, с. 205—212.

268. Хміль Л. Показчик видань архівних установ УРСР за 1946—1959 рр.— НІБ, 1960, № 3, с. 91—100.

СФРАГІСТИКА

269. Гавриленко В. Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду. (Історіогр.-бібліогр. огляд).— НІБ, 1964, № 4, с. 33—42.

ІСТОРІОГРАФІЯ

270. Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури України. Скл.: В. П. Титаренко, Н. М. Уманська і А. І. Ісай. К., 1965. 126 с. (Держ. іст. б-ка УРСР). Надрук. на розмнож. апараті.

271. Верховень Б. Г. и Найда С. Ф. Об украинском историческом журнале.— ВИ, 1959, № 2, с. 165—181.

Огляд «Українського історичного журналу» за 1957—1958 рр.

272. Професор О. О. Воскресенський. Бібліогр. праць. До 70-річчя з дня народження. Х., вид-во Харк. ун-ту, 1965. 12 с. (Харк. ун-т. Центр. наук. б-ка).

273. Гуржій І. і Сарбей В. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину.— КУ, 1965, № 6, с. 19—29.

274. Иван Александрович Гуржій. Бібліогр. показчик. Скл. С. П. Костюк і В. В. Грабовецький. Ред. М. К. Івасюта. Львів, 1965. 30 с. (Львів. наук. б-ка. Ін-т сусп. наук Львів. ун-ту). Надрук. на ротапринті.

275. Демченко М. В. В Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко.— ВИ, 1962, № 4, с. 127—132. Огляд видань за 1958—1961 рр.

276. Дьяков В. А. Новые работы о революционных демократах на Украине.— «История СССР», 1961, № 6, с. 175—180

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. П. С. Сохань. Разработка В. И. Лениным тактики единства революционных и демократических сил в дооктябрьский период. С. Г. Лавров, В. И. Ленин и М. М. Коцюбинский. Методология и методика исторических исследований. Д. П. Пойда. О методике изучения крестьянского движения периода домонополистического капитализма. Н. Н. Лещенко. Совершенствовать методику исследования крестьянских движений. Сообщения. П. А. Власкин. К вопросу о работе партийных организаций с кадрами местных Советов на Украине (1959—1964 гг.). Н. Г. Погребной. Национальный комитет «Свободная Германия» и его пропагандистская деятельность. Н. А. Сыроватская. Борьба крестьян Волинской и Подольской губерний против крепостного гнета в первой четверти XIX ст. В. Ю. Чубенко. Украинские чумаки в Поволжье. Навстречу 50-летию Великого Октября. Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. P. S. Sochan. Lenin's Working out of Tactics of Revolutionary and Democratic Forces Unity in Pre-october Period. S. G. Lavrov. V. I. Lenin and M. M. Kotsubinsky. *Methodology and Methods of Historical Research*. D. P. Poida. Concerning Methods of Studying of Peasant Question in Pre-monopolistic Capitalism Period. M. N. Leshchenko. Concerning Perfection of Studying of Peasant Movement. Communications. P. O. Vlaskin. Party Organisations Work with Cadres of Local Councils in Western Regions of the Ukraine. M. G. Pogribny. National Committee «Free Germany» and its Propagandist Activity. N. A. Syrovatska. Peasants of Volin and Podilla Struggle against Serfdom Oppression in the 1st Quarter of the XIX cent. V. J. Chubenko. The Ukrainian Tchoomaks in Volga Region. *On the Eve of the 50th Anniversary of the Great October*. Notices. Documents and Materials. Advice to the Teachers of History. On History of Soviet Ukrainian Cities and Villages. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. A Letter to the Board. Appendix.

ПОПРАВКИ

В № 4 на стор. 40 в рядку 7 зверху слід читати: «інтернаціональної програми»; на стор. 109 в рядку 25 зверху слід читати: «Пленуму ЦК КП України».